

4
3 23

1074
ukv
А. М. ЗАЛЕСЬКИЙ

ВОКАЛІЗМ
ПІВДЕННО
ЗАХІДНИХ
ГОВОРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

Укр. м. — Словесн.

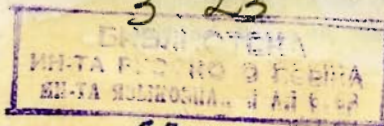
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПІОРА
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ.О.О. ПОТЕБНІ

А.М. Залеський

ВОКАЛІЗМ ПІВДЕННО - ЗАХІДНИХ ГОВОРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

67734

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ—1973

67734

3-23
47

Це перше фонологічне дослідження вокалізму південно-західних говорів української мови. Висвітлюється особливості функціонування в різних говорах опозицій (протиставлення) голосних, з'ясовуються умови й результати нейтралізації цих опозицій. Питання аналізуються з використанням матеріалів історичної та сучасної фонології української літературної мови. Розрахована на лінгвістів, викладачів та студентів філологічних факультетів, учителів.

В і д п о в і д а л ь н и й р е д а к т о р

доктор філологічних наук І.Г.МАТВИЯК

Р е ц е н з е н т и:

доктор філологічних наук І.І.КОВАЛИК,
кандидат філологічних наук Т.В. НАЗАРОВА

Редакція літературознавства і мовознавства

3 0713-359 539-73
M221(04)-73

© Видавництво "Наукова думка", 1973 р.

В С Т У П

Жоден зі структурних рівнів українських діалектів не привертав до себе такої уваги дослідників, як їх звуковий рівень. Причина цього, очевидно, та, що саме з погляду фонетичної системи українські говори творять досить різноманітну й цікаву в територіальному відношенні картину, яка є живою історією мови в її просторовій проекції, а водночас і свідченням того, що на час формування української національної мови найвизначніші відмінності між діалектами були власне в фонетиці (пор. також 7, 125, 127; 15, 110)¹.

У фонетиці в центрі уваги дослідників будь-якого говору неодмінно був вокалізм. Пояснюється це як своєрідність походження українських голосних, що, з одного боку, є наслідком різних фонетичних процесів, а, з другого - різними стадіями одного й того ж процесу, який охоплював колись ті ж самі звукові елементи, - так і територіально строкатою варіативністю в субстанціональному вираженні ідентичних функціональних одиниць різних говорів.

Консонантизм у своєму розвитку зазнав менше відхилень від вихідної системи, якою для говорів східнослов'янських мов прийнято вважати систему доби давньоруської мовної спільності. Статистичними, порівняно з вокалізмом, виявляються в різних говорах також інвентар приголосних фонем, їх дистрибуція та інші показники (пор. також 105, 48-49).

¹Перша цифра в дужках указує номер публікації в списку використаної літератури, наступні (після коми) - сторінку. Доречно зауважити, що основні відмінності між східнослов'янськими мовами, зокрема українською й білоруською, за тогочасними писемними пам'ятками XIV-XV ст., тобто в період їх інтенсивного формування, найчіткіше простежуються, як стверджує Л.Л.Гумецька, саме в фонетичному плані (40, 19).

У дослідженні південно-західних говорів української мови, зокрема їх звукового рівня, можна виділити кілька етапів не стільки з погляду хронологічного, скільки щодо різного підходу до опису лінгвістичних фактів, їх відбору, способу систематизації й методики наукової інтерпретації.

Перший з цих етапів починається з появи у Галичині перших "руських" граматик І.Могильницького, І.Вагилевича, Я.Головацького та завершується діяльністю одного з найбільш невтомних трудівників на ниві української діалектології – І.Верхратського, у монографіях якого простежується етимологічний підхід до вивчення звукових явищ.

Другий етап досліджень фонетики південно-західних говорів української мови започаткував своїми працями норвезький славіст О.Брок. Характерною рисою фонетичних студій О.Брока у порівнянні, наприклад, із студіями І.Верхратського є превальвання фізіолого-артикуляційного підходу над етимологічним у вивченні мовних звуків.

Не спиняючись детально на причинах таких різних підходів, зауважимо, що перший з них – етимологічний – це данина, очевидно, тому періоду молодогограматизму, коли найважливішим вважалося встановлення законів суворої історично-фонетичної послідовності в еволюції мовних звуків, а другий – фізіолого-акустичний – молодогограматизму з його розумінням фонетики як природознавчої науки.

Треба, однак, зазначити, що праці обох цих дослідників, присвячені вивченню українських говорів, мають значення не тільки для історії української діалектологічної науки, але й ще досі залишаються неопінієним джерелом найрізноманітніших відомостей про ряд найбільш архаїчних українських південно-західних говорів.

Перші спроби експериментального дослідження (знімання палатограм, лінгвограм, вимірювання щелепного кута, визначення форми язика приладом Аткінсона) окремих звукових явищ українських говорів належать відомому діалектологу – дослідникові південно-карпатських говорів – І.Панькевичу¹.

¹Оскільки тут не йдеться спеціально про історію досліджень фонетики південно-західних говорів, ми не вгадуємо імен Б.Кобилянського, Й.Шемляка, С.Рабія, Я.Янова, В.Курашкевича, К.Дейни та ін.

Помітно зросла кількість досліджень звукового рівня південно-західних говорів у післявоєнній десятиріччя в зв'язку з розгортанням роботи над другим томом Атласу української мови (далі АУМ). Проте в центрі уваги майже всіх цих досліджень південно-західних говорів і надалі залишився лише опис їх звукового складу, що подавався, як правило, з урахуванням історичної перспективи. Основну увагу автори цих досліджень зосереджували на характеристично специфічно діалектних явищах, описуючи іноді територію їх поширення.

Невнимим недоліком майже всіх дотеперішніх досліджень є й те, що вони побудовані на діалектному матеріалі, запис і аналіз якого здійснювався тільки на слух. Як наслідок цього – інтуїтивні здогадки, значний елемент суб'єктивізму в оцінці багатьох звукових явищ досліджуваних говорів.

Досягнення сучасної лінгвістичної думки ставлять перед дослідником вимогу аналізувати всі елементи та явища мови через складну сітку їх взаємозв'язків і взаємовідношень, вивчати самі відношення, визначати місце й значення кожного елемента не тільки за його субстанціональними властивостями, але й за відношеннями до інших елементів і явищ. Цим зумовлена невідкладна потреба – дослідження особливостей вокалізму південно-західних говорів у фонологічному аспекті. Такий аспект передбачає не тільки встановлення інвентаря фонем, а й виявлення системних зв'язків всіх його компонентів, визначення їх функціонального навантаження, дослідження умов позиційного варіювання кожної фонем, можливих обмежень її вияву, а також позицій нейтралізації фонемних протиставлень, причин цих нейтралізацій та їх результатів.

Фонологічний аспект дослідження вимагає передусім нового фактичного матеріалу, зібраного за спеціально складеною програмою, тому що наявний матеріал неповний і, головне, не завжди придатний, оскільки призначався для іншої мети. Усі дотепер існуючі програми записів дослідження українських говорів орієнтують збирачів у першу чергу на специфічно діалектне. І це повністю виправдано, оскільки для лінгвістичної географії часто факт малоістотний з погляду системи говірки може мати більше значення, ніж структурно важливий. Вивчення ж звукового рівня говірки як системи вимагає однакової уваги до всіх її елементів, у тому числі й полідіалектних. Програма повинна забезпечити також матеріал для експериментального дослідження різних звукових

явид. У зв'язку з цим записи необхідно робити на феромагнітну стрічку.

Звукові діалектні відмінності, що стосуються найменших звукових одиниць, можна, за М.С.Трубецьким, звести до: відмінностей у системі фонем; різної фонетичної реалізації окремих фонем; відмінностей в етимологічному розподілі фонем у словах (241, 228-234). Звідси й основні принципи побудови запропонованої програми для фонологічного дослідження вокалізму південно-західних говорів - принцип системності та принцип генетичності. Перший з них вимагає передбачити в програмі всі позиції для виявлення кожної фонемі: місце фонемі в фонетичній структурі слова (початок, середина, кінець слова); у наголошеному чи ненаголошеному, закритому чи відкритому складі; різне консонантне оточення фонемі (після й перед губними, передньоязиковими, середньоязиковими й задньоязиковими, твердими та м'якими приголосними), а також - у зв'язку з вокальною гармонією, - перед наступними складами з голосними різного підняття. Необхідно виявити й реалізацію фонем у різних морфологічних ситуаціях, зокрема на морфемних стиках, де часто на фонетичні процеси накладається ще дія різноманітних морфологічних чинників. Особливо це стосується формальних елементів слова, зокрема флексій, які, з одного боку, найшвидше підпадають різним аналогічним змінам, а з другого, несучи певне функціонально-граматичне навантаження, можуть бути бар'єром для поширення окремих фонетичних процесів і тенденцій.

Дотримання принципу генетичності при складанні програми зумовлене потребою встановити для кожної фонемі всі можливі, дистрибутивно допустимі в тій чи іншій говірковій системі фонетичні позиції її (фонемі) виявлення, а також можливі обмеження реалізації окремих фонем, причину яких (обмежень) не можна зрозуміти, виходячи лише із сучасного стану, без урахування даних історичного розвитку мови.

При побудові програми слід виходити із засади, що більшості південно-західних говорів властива шестифонемна структура наголошеного вокалізму: /i/, /и/, /e/, /a/, /o/, /y/.

Вище йшлося в основному про принципи побудови програми. Не менш важливим є питання їх практичного втілення. Було б ідеально, коли б вдалося підшукати для всіх можливих протиставлень голосних фонем у всіх перерахованих позиціях так звані мінімальні пари - квазіомоніми і побудувати програму в формі питань-тестів типу клен- клин, седа - сала - сила й под.

Матеріал, зібраний за такою програмою, давав би, по-перше, у розпорядження дослідника готовий набір дистинктивних фонологічних одиниць у їх парадигматичних стосунках, а, по-друге, - опитування за такою програмою дало б змогу максимально елімінувати суб'єктивний лінгвістичний шум, тобто різного роду спотворення, причиною яких може бути сам експлоратор і які зумовлені тим, що навіть досвідчений діалектолог пропускає нові для нього факти через своє, так би мовити, фонологічне решето, відштовхуючись при їх оцінці від рідної або іншої, досить відомої йому фонологічної системи.

Незважаючи на перевагу методу мінімальних пар, особливо в діалектологічних дослідженнях, він, на жаль, не може бути по-слідовно застосований при побудові програми передусім тому, що, по-перше, саме підшукування для різних позицій квазіомонімів зайняло б дуже багато часу. А, по-друге, метод мінімальних пар, який у багатьох фонологічних працях неправомірно підноситься до рангу єдиного й вирішального засобу визначення фонемного інвентаря, не завжди може бути таким, оскільки, як справедливо зауважив Л.Р.Зіндер, існування тих чи інших фонемних опозицій не є наслідком існування мінімальних пар, а навпаки - мінімальні пари можливі тому, що існують фонемні протиставлення (74, 28-29).

Цілком достатнім для визначення функціональної вартості звуків є вивчення можливостей появи їх в ідентичних фонетичних позиціях. Так, звук \ddot{y}^n (<o в новозакритому складі) функціонує в деяких гуцульських говірках як окрема фонема, тому що може виступати в тих самих фонетичних умовах, у котрих можливі й звуки e^n , i , які в цих говірках є реалізаторами фонем /и/, /і/, наприклад: б \ddot{y}^n к /<бок/ - бе \ddot{y}^n к /<бык/ - поб \ddot{y}^n г, под \ddot{y}^n л /<подоль/ - розділений - суходіл - посадили та ін.

Програма, за якою збирався матеріал для цього дослідження, побудована саме на таких засадах.

Перші спроби зіставно-порівняльного дослідження способів структурної організації вокальних систем у плані парадигматичної характеристики їхніх компонентів у різних говорах української мови, зокрема південно-західних, належать К.Дейні, З.Штіберові, М.Павлюкові, І.Робчукові, Л.Е.Калачню, Т.В.Поповій та ін. Більш детально характеристику специфіки організації вокальних систем південно-західних творів української мови на парадигматичній

осі можна знайти в другому виданні вузівського посібника Ф.Т.Жилка "Нариси з діалектології української мови" (К., 1966) (див. стор. 34-58, 177-179, 190-193, 196-198, 204-206, 208-209, 213-214, 219-221, 225-227, 230-231, 235-237).

Проте діалекти однієї мови, а часто і близькоспоріднених мов, відрізняються один від одного переважно не стільки набором фонем, скільки способом їх організації в тексті, правилами лінійної сполучуваності, які можуть накладати в будь-якому говорі різні обмеження на вияви фонем у синтагматичному плані, призводячи або до нейтралізації деяких протиставлень внаслідок впливу сегментних і суперсегментних чинників, або до аномальної дистрибуції окремих фонологічних одиниць. Різним може бути в говорах і так званий випадковий розподіл фонем, що є наслідком дії різних чинників - іншомовних впливів, міждіалектних контактів, аналогічних вирівнювань і т.ін.

Якщо взяти до уваги, що обмеження сполучуваності мовних одиниць один із компонентів, які визначають структуру мови і специфіка сполучуваності фонем є не менш важливою характеристикою фонологічної системи, ніж сам інвентар фонем і їх групування з погляду фонологічних опозицій, стане зрозумілою актуальність і потреба досліджень цих питань мовного функціонування на матеріалі різних мовно-територіальних утворень.

Оскільки парадигматичний аспект функціонування звукових одиниць на рівні вокалізму вже знайшов певне висвітлення в дослідженнях, порівняно більше уваги в монографії буде приділено синтагматичному аспекту реалізації окремих протиставлень голосних фонем у південно-західних говорах. Предметом дослідження будуть лише питання функціонування на сучасному етапі в південно-західних говорах опозицій /e/ ~ /и/, /o/ ~ /y/, /a/ ~ /o/, /e/ ~ /a/, тобто опозицій, які у відповідних фонетичних умовах можуть зазнавати нейтралізації або реалізація яких на субфонемному рівні має істотні особливості в порівнянні з літературною мовою та іншими українськими говорами, а також досліджуватиметься так званий перезвук *д* в *е* після *м* яких приголосних. В окремих випадках вважаємо, однак, за потрібне і при інтерпретації фактів синхронного ряду з метою глибшого й рельєфнішого висвітлення актуального стану залучати дані історичного розвитку досліджуваних говорів, зокрема тоді, коли функціонування того чи іншо-

го члена названих опозицій, його місце в системі зумовлене своєрідністю походження або ж якщо існуючі дотепер пояснення інших авторів нам видаються не безсумнівними.

Матеріалом для дослідження, крім наявних описів південно-західних говорів, є й власні спостереження, у тому числі відповіді, зібрані за спеціально складеною програмою в 40 населених пунктах, що більш-менш рівномірно представляють досліджувані говори, а також зроблені нами в більше, ніж в ста селах магнітофонні записи розмовної мови типових носіїв говірок, переважно людей старшого покоління, які нікуди або майже нікуди не виїжджали на тривалий час з рідного села. Використано також картотеку та карти П.т. АУМ, що зберігаються у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів).

Однією з найхарактерніших особливостей фонетичної системи української літературної мови і більшості говорів, що вирізняє їх не тільки з-поміж інших східнослов'янських мов – білоруської і російської, але й з усіх західних і південних слов'янських мов, є злиття в них континуантів праслов'янських *ъ та *і в один голосний и. Розрізнення давніх *ъ, *і збереглося в основному лише в околичних південно-західних говорах – середньозакарпатських, лемківських, надсянських, частині бойківських, – чому сприяли певною мірою й контакти із сусідніми слов'янськими мовами, у яких континуантами псл. *ъ, *і є окремі звукові одиниці¹. У всіх інших південно-західних говорах української мови відбулося злиття давніх *ъ та *і в один голосний и передньо-середнього ряду високого середнього підняття /17, 118/, який функціонує тут на правах незалежної фонемної одиниці. Функціональна самостійність голосного и як окремої фонемі забезпечується в більшості південно-західних говорів завдяки тому, що перед голосним и можливі в цих говорах як м'які, так і тверді приголосні т, д, ʑ, з, н, л: перед и з е та з є в новозакритому складі – приголосні м'які, а перед и з о в новозакритому складі – тверді (ніс= несль~нісє=носъ~низє=нивь, тік=текль~тік=токъ~тик=тыкъ, сік=секль~сікє=сокъ~сикє=сикати та ін.). Інша картина спостерігається в бойківських, південній частині наддністрянських (204, 35-39; 212, 16), подільських, частково також у буковинських та покутських говорах, у яких зазначені приголосні м'які перед и різного походження, у тому числі й перед и < о. Матеріали П т. АУМ засвідчують м'якість передньоязикових приголосних перед и з о, а, отже, й нейтралізацію протиставлення приголосних за твердістю-м'якістю в

¹ Детальніше про це див. в нашій статті "Про конвергенцію давніх *ъ, *і в південно-західних говорах української мови (86, 34-51).

позиції перед и будь-якого походження в бойківському говорі, у наддністрянських говірках на південь від Дністра, гуцульських, буковинських і південній частині подільських говірок. Але й у цих говорах, як і в українській літературній мові та в більшості південно-східних говорів звуки и та и фонологічно протиставляються.

Найбільш виразно дистинктивна фонематична функція голосних и та и виступає в такій частковій підсистемі українського консонантизму, яку творять губні приголосні ɸ, ɸ̣, ɸ̣̣, ɸ̣̣̣, ɸ̣̣̣̣. Те, що ці приголосні не мають відповідних м'яких корелятивів ɸ', ɸ̣', ɸ̣̣', ɸ̣̣̣', ɸ̣̣̣̣', для більшості дослідників української фонетики є безсумнівним (203, 149, 152-153; 121, 144-147; 150, 9-10, 56, 65, 70; 178а, 239)². У тих фонетичних позиціях, де найбільш виразно здійснюється опозиція приголосних за твердістю – м'якістю (в абсолютному кінці слова, перед деякими типами приголосних та перед голосними а, о, у), ці приголосні виступають тільки як тверді або біфонемні сполуки би, пи, ми, ви, йи (див., напр., 180, 62-63).

Подібне становище спостерігається й у частковій підсистемі шиплячих приголосних, зокрема літературної мови, де приголосні ж, ʃ, ʒ також не мають відповідних м'яких корелятивів ж', ʃ', ʒ'. Пом'якнені довгі шиплячі ʒ̣, ʃ̣, ʒ̣̣, що виступають виключно на морфемному стикові кореня (основи) і флексії (Запор'яжа, зб'їжа, ключа, під:аш!а, під:чу), слід розглядати як реалізацію двох самостійних фонем: шиплячої + й (91, 120-121).

Усе це дозволяє погодитися з тими дослідниками, які в таких мінімальних парах, як 'баби (род.відм.одн.) ~ бабі (дав.відм.одн.), піў ~ піў, бий ~ бій, мий ~ мій чи таких, наприклад, чім ~ чим, шінка-шинка та ін. дистинктивну роль закріплюють за го-

¹ Іншого погляду дотримуються К.Дейна та Л.Е.Калнинь, які вважають, що в південно-східних українських говорах та в українській літературній мові звук и є лише виявом фонем /і/ після твердих приголосних, тобто звуки и та и фонологічно не протиставляються, а перед ними виступає кореляція приголосних за твердістю – м'якістю (див. 203, 149; 204, 33-39; 76, 71-73; пор. також 140, 11; 114, 86-96).

² Як окремі фонемні розглядають звуки п', б', м', в', ɸ' Г.Ф.Шило та І.Леков (195, 230; 104, 21).

лосними *д* та *і*, а пом'якшені гуоні та шиплячі розглядають як по-
зиційно зумовлені варіанти відповідних твердих приголосних
(250, 56; 178а, 237-238; 210, 420)¹.

Ніхто з дослідників української фонетики не сумнівається
також у тому, що в підсистемі задньоязикових приголосних україн-
ська літературна мова й переважна більшість говорів (виняток
становлять лише ті західноукраїнські говори, яким відомий пере-
хід *т', д' > к', г'*, наприклад: шіск' < шість, гіск' < гість - писк,
тріск) мають тільки тверді приголосні *к, г, г', х*, для яких озна-
ки диференційної риси твердість-м'якість іррелевантні. Це дає
підставу вважати звуки *і, и* в таких, наприклад, словах, як:
кіт - кит, кін' - кин', гірко - гирло, загін - затин, х'іба - хібу-
вати, - реалізаторами окремих фонем /і/ та /и/, а звуки *к', г', х'*
алофонами відповідних фонем /к/, /г/, /х/.

Комунікативну функцію фонем /і/ та /и/ виконують і на по-
чатку слова, протиставляючи такі різні лексично-семантичні оди-
ниці, як: 'ікати - 'ікан':а, 'икати - 'икан':а, 'акати - 'акан':а, 'окати -
'окан':а, 'укати - 'укан':а, 'екати - 'екан':а (89, 88).

Донедавна вважалось, що репрезентантом фонем /и/ в україн-
ській літературній вимові є голосний передньо-середнього ряду
високо-середнього підняття (І2І, І40; 58, І08; 75, І68, І70).
Проте, як переконливо довів П.П.Коструба, на підставі аналізу
римування провідними українськими поетами наголошених *д* та *і*,
нормативним треба вважати *д* переднього ряду високого підняття
трохи обнижений порівняно з *і* та більш внутрішній (92, І24-
І26; 93, 37-38, 40-42, див. також 58, ІІ6-ІІ8; 178а, 63-64, 243).
Услід за попередніми дослідниками голосний переднього ряду висо-
ко-середнього підняття позначатимемо транскрипційним знаком *д^е*
на відміну від літературно-орфоепічного голосного переднього ра-
ду високого (обниженого) підняття, який позначатимемо знаком *д*.

Часто діалектні системи, маючи ідентичний фонемний інвен-
тар і однаковий розподіл фонем між фонемними опозиціями, можуть
відрізнятися одна від одної своїм звуковим складом, своєрідною

¹З.Штібер, зіставивши словоформи *басі* (дав.відм.одн.) і *басів*
(наз.відм.множ.), зробив висновок, що /и/ в формі *басів* є потенці-
альною фонемою, яка поступово проникає в літературну мову під
впливом західноукраїнських говорів, де вона функціонує самостій-
но (236, 337-338; пор.також: 249, 165-166).

фонетичною реалізацією окремих фонем та опозицій у цілому. Це сто-
сується передусім опозиції передньорядних /и/ ~ /е/, бо основні
вияви фонем-носіїв цієї опозиції у досліджуваних говорах можуть
бути дуже обниженими порівняно з іншими говорами і літературною
мовою.

Обниження наголошених голосних *д* та *є* в південно-західних
говорах дуже поширене. Проте через ряд об'єктивних та суб'єктив-
них причин відомості про це обниження в наявній діалектологічній
літературі були дуже обмеженими і лише останнім часом вони почи-
нають ширше входити в науковий обіг¹.

Дослідження особливостей обниження наголошених голосних *д*
та *є* ще тільки починається; немає поки що детального опису цього
явища в різних південно-західних говорах залежно від фонетичних
позицій; всебічного дослідження й розв'язання чекають також пи-
тання про причини виникнення цього явища.

Найбільш близькими до орфоепічної норми є наголошені вияви
фонем /и/ в багатьох подільських говірках, де вони стійко збе-
рігають незалежно від фонетичної позиції (консонантного оточення
та від голосного наступного складу) свою передньорядну артикуля-
цію високого підняття трохи обнижену до середнього підняття. На-
приклад: після передньоязикових - ходити^и, родиўса, лудий, піўдисати
ни, помохти, штири, йе хати, платили, тиждін, на виму, син, до
бина, сир, вопчинити; після губних - зробити, рабий, заробила,
забіў, купити, купила, зашпунт, ниво, подивилася, новий, вижнут,
переломила; після шиплячих - жили, мужик, лишиласа; після со-
норних: колис', палити, ни палила, повалили, варити, варила, за
старими, до пори (с.Ставчинці Хмельницького р-ну Хмельницької
обл.).

Подібний стан існує в наголошених складах і в більшості
тих бойківських говірок, у котрих уже відбулося злиття давніх
**и* та **і* /и/. Для ілюстрації наведемо матеріал з говірки с.Оря-
ви Сколівського р-ну Львівської обл.: після передньоязикових -
тогда, молодий, родина, дшиил, дітина, потилица, на зиму, йазик,
син, бина, ситі, ліси, лишица, дурний, чиска, чині; після губ-
них - буласим била, снопи, тупий, вимна, свині, вили, висити,

¹ Див., наприклад, монографію Г.Ф.Шила (197, 48-51).

мило, миска; після шиплячих і ц - жито, ожина, цика; після сонорних л, р - слиўки, кличе^и, похвалити, маїлини, маїлина, воїл, жалива, йипа, поїлн, коїлска, поїлица, стричи, риба, рилю, риїе.

Обниження наголошених репрезентантів фонем /и/ після губних і передньоязикових (роби^ели^е, би^еу, ходи^е, ти^ехо, си^ен, ди^ем) Д.Г.Бандрівський відзначив тільки в говірках сіл Підбужа й Опаки Дрогобицького р-ну Львівської обл. (5, 16-17), у яких можна спостерігати вже і впливи сусідніх наддністрянських говір.

У наддністрянських говірках спостережено значно ширшу артикуляційну базу виявів фонем /и/, звукове поле реалізаторів якої може охоплювати цілий ряд важко вловимих звичайним слухом відтінків, почавши від *и* аж до *и*^и. Вживанню кожного з цих відтінків не властива якась суворя послідовність, часто в одній і тій же фонетичній позиції в мовленні одного й того ж носія говірки можуть виступати більш і менш обнижені варіанти, - тому докладно регламентувати розподіл репрезентантів фонем /и/ не видається за можливе.

Проїлюструємо це матеріалом в кількох наддністрянських говірок.

Село Стільське Миколаївського р-ну Львівської обл.: після передньоязикових - води^е, с піїгоди^ини, годи^ену, деїїусі, тоцеїсмо, пеїреїходеїлисмо, той седи^ет, корти^ет, пусти^елисї, на ти^ех, си^елно, піїницю, паланиц, протиї ни^ех, воїни^е; після губних - побі^ели^е, зновуйісмо сі загубі^или, ухопі^или, перестуци^еу, пеїсок/пиїсок, дивитисї, виїхопиї, уміїуїемсї; після шиплячих - квичит, чиїм, положи^или їсо шо жиїло, леїшиїли маїшиїнку, жиїто сі було виїсепало; після сонорних л, р - приїшлиї, воїниї налеїлиї водиї, ї долиїну, найблеїшого, вариїли, їже гориїт, криїкнуї, креїк, говореїти, преїкро, піїшлеїдо гориї; у позиції перед складом з голосним *а* після твердого приголосного - годеїна - двї годинї, середеїна - у сеїреїдинї, носеїла, там булї сиїла рускїїх, виїрваї, виїбрало, задуїшїла, дорожеїна, долеїна - по долиїні, леїпа, штреїка; у позиції перед складом з голосним *і* - у масниці, загубиїсї, замчиїпсї, видїлиї, виїкїдано, їже сі розвїднїло, деївїсї, неїлеїшиїсї; у позиції перед наступним *и* - тудийка, діїтий, закрийїмо, пий, виїшої.

Село Мельнич Жидачівського р-ну Львівської обл.: після передньоязикових - тиїхо, ї потилицу, тиїн, позичити, воїиї, сиїнови, сиїн, сиїе, сиїплеї, сиїто, посидиш, коїсити, сірнїк, чеснїк; після губних - биїк, набити, робиїу, биїлин, чиїво, спиїт, хлопиї, пиїши, веїїу, пасовиїско, виїли, виїтри, совиї, маїло; після шиплячих - шиїа, шиїло; після сонорних л, р - лиїот, блиши, поїлиїн, вариїти, риїби; у позиції перед складом з голосним *а* після твердого приголосного - лудиїна, натиїна// натеїна, дїтиїна - дїтинї, про сеїна, кнїешка, кобиїла, веїїга, розїївеїла, кроїпеїва - ї кроїпївї, шиїба - на шиїбі, маїшеїна - на маїшинї, леїпа - на липї, колиїска - ї колиїсї, глеїна - у глянї, криїла; у позиції перед складом з голосним *і* - дїшїл, дївїці, пїтицї, зїмнїсї, сиїній, лисицї, сиївій, ружницї, голуїцицї, коїпцї, пиїшнїй, одовїцї, виїшнї, рукавицї, на мїлі, чиїстїй, лиїпїн, риїбії; у позиції перед наступним *и* - лудий, ріїснїй, рабїй, новїй, тупїй, сиїрий.

Село Осташівці Зборівського р-ну Тернопільської обл.: після передньоязикових - до водиї, розходитисї, плотица, сиїто - на сиїті, сит (род. відм. мн.), пшеїниїнїско, сеїниц, ріїжниц; після губних - робиїтиї, їбиїли, коїпїто; після шиплячих - жиїто, ї житї, жиїти, гиржит, вуїжини; після сонорних л, р - болит, лиїп (род. відм. мн.), леїлик, з гїлини, догориї, свариїсї; без риїби, риїбоїу, корїто - у корїті, курїти, на грїву; у позиції перед складом з голосним *а* після твердого приголосного - дїтиїна, чиїва - на чївї, робиїла, кобиїла - кобиїлі, чиїлка, колотїїла, ліїшчиїна - ліїшчинї, кнїїкати, лиїпа - на лиїпї, маїїна - у маїїнї, риїба - риїбі, креїла - без криїлії, греїва - на грївї; у позиції перед складом з голосним *і* - ситїї (род. відм. мн.), виїділи, чеїрнїцї; у позиції перед наступним *и* - діїтий, старїй.

Село Вятинці Залїщицького р-ну Тернопільської обл.: після передньоязикових - ходиїно суда, сеїдиїт, молодицу, без газдиї, шо тижнеї, тиїхо, дроїтиї, шїри, сиїто, сиївий, сиїний, чиїшчиї, шїаниї, шїинїцу, спїднїцу, маїїїниїце, пиїїниїце, даїїло; після губних - заробиїтиї, биїлин, купиїу, заїпеїшу, пиїсок, половиїк, зайїмиїли, миїш; після шиплячих - точїїло - на точїїлі, лиїш биїжеїтиї, ожини, жиїто, у житї, шиїло - на шиїлі; після сонорних л, р - на доїїну, поїлицеї, лиїс, маїлини, реїїбу, свареїци, їак говореїли, Гаїїриїло, Реїїреїло, коїреїто - у корїті, криїжї; у позиції перед складом з голосним *а* після твердого приголосного -

коде^ллам, роде^нна – родині, коти^лласи, 'можа дити^нна – дитині, засе^нпала, 'би^лла – силі, си^р – на 'вирі, кн^ишка – у книшці, поб^тта – побиті, худоби^нна – худобині, драби^нна – драбині, оби^с – два, 'ве^ллами, ме^ска – у 'мисці, ши^бба – на 'шибі, маши^нна – на машині, ци^гган, 'ли^ппа – на 'липі, с'ли^ука – на с'лиуці, г'ле^нна – у г'лині, о'ле^нва, коре^тта – у кориті, кре^шшка хліба; у позиції перед складом з голосним і – молідці, у 'силі, посиділи, ситі 'луди, посиві'у, пшениці, виче^рниці, 'у пиві, олошчллі, 'учитіл, 'липін', на долині, крижі; у позиції перед наступним й – саний, дурний, слабий, рабій, тупий, чужий, шийа, майий.

Кілька прикладів обниженої вимови д з наближенням до е в говірках сіл Старий Почаїв, Лідихів Почаївського (тепер Кременецького) р-ну Тернопільської обл. знаходимо в монографії Г.Ф.Шила: 'ди^сшл', диса^тна, 'жи^ттну, поли^ца, стави^с, кули^ска (197, 50).

Наведені приклади дають підставу вважати, що найпослідовніше й найбільш виразне ширше й нижче звучання мають у наддністрянському говорі наголошені репрезентанти фонем /и/ в позиції перед наступним складом з голосним а. Я.Янів, відзначивши, що в наддністрянській говірці с.Мошковець наголошене д не обнижується так сильно, як у гуцульському говорі, зауважує проте, що й тут можна іноді почути замість д голосний е. З тих небагатьох прикладів, котрими дослідник проілюстрував це явище, видно, що таке обниження репрезентантів /и/ відбувається саме в позиції перед складом з голосним а: 'ehan, 'rezva, kopeta (212, 17). З тією ж послідовністю відбувається в цих говірках і зворотнє явище – звуження й підвищення артикуляції репрезентантів /и/ в позиції перед складом з голосним і, які іноді можуть досягати й відтінків типу д^і, а то й і: 'виді'у, 'си^ллі, на 'самім 'ни^ззі, 'вініс, 'вімні (212, 17-18)¹.

Як у випадку розширення артикуляції виявів /и/ перед складом з голосним низького підняття а, так і в випадку їх звуження перед складом з голосним високого підняття і йдеться, очевидно, про два протилежні напрями одного й того ж фонетичного явища – вокальної гармонії чи вокальної асиміляції, що в неоднаковому обсязі та на різному матеріальному субстраті виявляється в го-

¹П.І.Пристапа наголошене і замість д в слові 'вімні пояснює асиміляцією до наступного м'якого приголосного. Насправді ж тут губний м не асимілюється щодо м'якості наступному сонорному н, а тому звуження д > і треба в цьому випадку також пояснювати вокальною асиміляцією д до голосного і наступного складу (149, 15).

ворах української мови як одна з досить характерних рис її діалектного вокалізму.

Обниження репрезентантів наголошеної фонем /и/ відсутнє, за нашими спостереженнями, у наддністрянських говірках у позиції перед наступним й, особливо тавтосилабічним; іноді репрезентанти /и/ можуть зазнавати помітного звужуючого впливу цього середньо-язикового приголосного, підвищуючи свою артикуляцію в напрямі до голосного і, а то й зливаючись в ним, наприклад: р'и^цаєз, 'и^цоу 'и^цоу, 'и^цит (212, 17-18). Розгляд фактичного матеріалу, зокрема прослуховування магнітофонних записів, дозволяє припустити, що сусідство репрезентантів /и/ з м'якими приголосними до певної міри сприяє загалом голосним зберігати їх передньорщну й високу артикуляцію.

Як видно з наведених прикладів, у переважній більшості випадків обниження звукового поля виявів /и/ не доходить до звукового поля фонем /е/. Найнижчими щодо артикуляції складниками звукового поля виявів фонем /и/ в наддністрянських говірках є голосні середнього підвищеного підняття передньо-середнього ряду типу е^н. Саме завдяки тому, що обниження репрезентантів /и/ не досягає звукового поля репрезентантів /е/, протиставлення /и/ ~ /е/ в наддністрянських говірках у наголошеній позиції після передньо-язикових, губних, шиплячих і сонорних приголосних продовжує функціонувати, забезпечуючи названим фонемам можливість успішно виконувати їх найважливіше комунікативне, звуко-сигнальне призначення – бути засобом розрізнення на диференційному рівні більших за довжиною звукових сегментів: морфем і лексем.

Як зазначалося, найбільшого обниження зазнають вияви /и/ в позиції перед складом з голосним а. Так, у говірці с.Мошковець це обниження доходить навіть до е. Таким чином, виникає загроза ліквідації потрібного фонемного протиставлення /и/ ~ /е/. На дорозі зневиравненню й усуненню в цій позиції протиставлення /и/ ~ /е/ стала згадувана вже вокальна асиміляція, яка на українському мовному ґрунті полягає в підрівнюванні в рамках фонетичного слова артикуляції – щодо підняття й напруженості – голосного попереднього складу до голосного наступного складу незалежно від їх наголошеності чи ненаголошеності.

У говірці с.Мошковець вокальна асиміляція виявляється не тільки в обниженні репрезентантів /и/ перед складом з голосним а, але також в обниженні в цій же ж позиції репрезентантів /е/.

Ось що пише про це Я. Янів: "В оточенні непалатальних наголошене *e* підлягає часом обниженню й незначному переміщенню назад, наближається майже до *e^a*. Я зауважив це тільки перед складом з голосним *a*" (212, 14-15). Як ілюстрацію дослідник наводить кілька прикладів: *xab^eta* (стара кобила, незграбна жінка), *ka^esa*, *po^eta* (наз. відм. мн. від помело) (212, 14-15). Отже, суттєвою особливістю розглядуваної фонемної опозиції /и/ ~ /е/ в наддністрянських говірках порівняно з літературною мовою й більшістю північних та багатьох південно-східних говорів є її реалізація на субфонемному рівні.

Подібне спостерігається в частині покутських і буковинських говорів, зокрема сусідніх з наддністрянськими. Іншу картину спостережено в тих буковинських і покутських говірках, які територіально ближчі до гуцульських, а також у самих гуцульських говірках. Нижче розглянемо приклади кількох говірок.

Село Перехресне Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.: після передньоязикових - де^м, пресе^аде^у, йди^е ко^{те}, путели^{ца}, пустеле^а, ўкруте^у, поте^с, гости^ети, йе^зек, обре^{зе}, до магазену, ві^усе^и, прасе^ило (праска), се^р, се^{го}, се^вий, ўне^и, у полоне^инку, шкільне^ица (школярка); після губних - бе^иліа, купе^у, кофето - на копикі, напетиси, шветко, шве^интар, полови^к, не^еи^тко, одове^ице^у, е^име^ити^а, куме^и, меш, ме^илий, видойме^иу; після шиплячих - же^ито - у жикі, же^или, маржену, шело; після сонорних *д, р* - лехо, глести, постеле, веселіца, ле^иске, лесий, блеско, зазуле^ица, блеск, тре^и, закре^ито, тре^исто, вареле^и, ў царенку, Петре^ику, сестре^и, товаришу, говорели, накре^иу^{си}; у позиції перед складом з голосним *a* після твердих приголосних - дека сви^ена, чістена, картена, ди^ите^ина - ди^итині, купоратена - ў купоративі, се^ина^ифустка, осека - на осиці, попросе^ила, ше^ишка - на шмиці, файна нненка (днинка), драбена, кагла ўбела, лушпена - лушпині, бобовена, вела, ве^ислала, меска - на мисці, маржена - на маржині, шеба - на ши^ебі // на шибі, цецка - на чиціці, цеган-слева - на сліві, стелена, долена - у доле^икі, скрепка, футрена; у позиції перед складом з голосним *i* - диші^л, позичі^у, на магазині, се^иній, се^ині, чорниці, че^иській, паланіці, на садове^ині, милій, покреше^иті; у позиції перед наступним *й* - голубий, слабій, ріби^ей, нови^ей, жи^евий, ше^ия, шейут.

Село Бистрець Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.: після передньоязикових - ди^ене^у, пи^угоде^ину, ді^ите^ину, те^ижден^и.

поти^елица, блошти^еца, просте^и (2 ос. одн. наказ. сп.), кертїца, те^их, кресте^ини, оберте^ин (назва зілля), посе^ич, дзе^име^ижето, йезе^ик, сенови^е, до си^или, насе^ип, ўсе^ипле, си^итий, псе^и, ле^и-се^ице^у, мегі^ини^ек, грани^еца, спідне^ицу, дзвонїца, ручни^ек, огне^и-во, се^ини^ецу; після губних - гребе^и, дубе^и, погайбе^ити^а, луїону, запесуйете, вин че^ишет, спе^ит, до кропе^иви, одове^ица, полове^ик, ве^иле^а, ве^итре^и, остро^ева, головица, вишна, меш, поме^иу, куме^и; після шиплячих - учи^етел, ше^ило, шебе^а, покреше^ити^і; після сонорних *д, р* - пофале^ити^і, блеско - бли^еше, пишла ў малени, поле^ин, попле^у, постели^ети^і, постеле, кле^ичут, коли^ес, йеле^ица, кре^ик, Ре^им (Рим), стрі^ечі, коре^ито, острых, поостре^ити^і; у позиції перед складом з голосним *a* після твердих приголосних - де^имало, суде^ина, стерне^ина, ловела, ме^иска, помела, оже^ина, гороше^ина, цецка, стеле^ина, ве^иле^ика, лепа, ко^иле^иска, плета, скрепка, кре^ишка хліба, бре^индза, покрєват дошками; у позиції перед складом з голосним *i* - носи^еті, у діїниці, кусок соло^ине^ині, спи^иці, копи^иці, рукавиці, черевикі, на вишні, поле^иси^у, великїй; у позиції перед наступним *й* - лудий, свїтий Николай, хатий, дурний, дешевий, ме^ийут, вона ше^ийет, веселїй, сарїй, старї^ей, при^ейде.

Село Тисовець Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.: після передньоязикових - йду води^е, луде^ину, моште^ити, просте^игло, вобрази^е, квасе^ило, га^есе^ити, се^ивий, се^итий, карни^ек, лісне^ик, неско, ліни^еви; після губних - від драбе^ини, бе^илин, че^или, лу^иче^ити, напе^илим дро^у, снопе^и, спе^ит, че^ишу, водове^ицу, полове^ик, вешна, ме^ило; після шиплячих - же^ито - ў жит^икі, вожи^ини, розбе^иу ше^ику; після сонорних *д, р* - бле^изго, ко^иле^ис, мале^ини, кле^ин, скри^ина, звари^ити, вогорі^ети, ўтворе^и рот, майу гре^ижу, гофет, стрі^игли, стришчи, ре^изи; у позиції перед складом з голосним *a* після твердих приголосних - згоде^иуса, трайсте^ина, засе^ипа^у, соло^ине^ина, гне^ижга//кне^ишка, примо^иўне^ица, грудне^ица, пи^еўне^ица, ўбедва, ко^ипе^ица, лушпена, кропе^ива - ў кропиві, шпе^ица - шпїці, водове^ица, про^име^ила, ўче^иуса, мушче^ина, маше^ина, ре^инка, гре^иска, ўпstre^игла, пе^ирена - на пе^ирині; у позиції перед складом з голосним *i* - драгтиві, тиждін, на йазїці, посинї^у, на збиткї, рукавиці, чере^ивикі, блошциці, фасулінї, ў долині, лишчі (листя), перпе^илиці, ў фабриці, топорїшї; у позиції перед наступним *й* - худий, простий, саний, дурний, слабїй, шлїпий (слїпий), новий, самїй, чужий, ре^ийку; (див. також 85, 29).

Село Тростянець Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.: після передньоязикових – тоґде^и, ходете^и, седе^{ит}, кладеси, патек, кугуте^и, засмуте^иуси, насе^идувале, кубасе^и, насе^ипле, гердане^и, пше^иної, спідне^ица, кне^иш; після губних – бе^инду, карбе^и, кобе^ито, с крупе^и, ве^инного, садове^ине^и, мотове^ило – на мотовилі, мотове^ильник, ве^итко, рукаве^и, све^инского, у донове^ину, жме^{ит}; після шиплячих – ўчеши, вітпоче^ину, позлоче^иниц, суше^ити; після сонорних л, р – че^исле^или, ўбіле^ити, постоле^и, клекале^и, гуцуле^и, ва^ирте^и, ко^ире^и; у позиції перед складом з голосним а після твердих приголосних – дра^интева, носела, пре^ичнела, спорожне^ила, наро-бе^иласи^е, прелі^ипела, п^иева, розве^ита, ше^ита, справде^ил^ива; у позиції перед складом з голосним і – тре^ите^ижні, си^иліночки^е, виділа, милі; у позиції перед наступним й – ў Коломе^ині, на ши^иєйу, ше^иєйа, ўкрух ши^иєйі, котре^ий, пре^ийду.

Село Завалля Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.: після передньоязикових – згарде^и, ште^ире^и, воротело, на те^их, ко-бе^иу, ўсе^идувате, ту че^иту, зогне^иу, на днену; після губних – поробе^или, полове^ину, ве^итко, мотове^или^ик^иу, ви^ипе^исуйут, по^ите^и, хло^ипе^и, осме^ити, ме^иш, надломе^иу; після шиплячих – же^ито, ле^ише^ило-се^и, ше^ите; після сонорних л, р – мле^ин, по^иле^ицу, ко^ире^ито – у ко-рик^и, гре^ио, на^икре^ити, опстри^ишти^е, прим^и (приш); у позиції перед складом з голосним а після твердих приголосних – се^ип^иа, друг^ине^ица, гра^ине^ица, жне^ива, ко^ибе^иука, обе^идва, оже^ина, ше^иба, марше^ина (швей-на машина), ве^иле^ика, по^иле^ица, г^иле^ина, кле^ина (клина), ма^иє^ина; у позиції перед складом з голосним і – на середині, у мага^изи^ині, по^исе^иділа, си^иліні, си^ині, дві^ини^иті, вешні, рукавиці, жи^ирній, ши^иєті, у доли^ині, блишні, тре^ицік; у позиції перед наступним й – гусий, дурний, слаби^иєй, новий, жи^иєвий, уме^иєй, чужий, ши^иєйут, ше^иєйа, ма^илий, гни^иєлий, на^икре^иєй, се^иєри^иєй.

Навіть поверховий перегляд наведеного фактичного матеріалу показує, що цим говіркам порівняно з наддністрянськими властивий більший ступінь обниження наголошеного и: найпоширенішим виявом фонем /и/ тут є голосний передньо-середнього ряду середнього підвищеного підняття е^и, дуже часто ця фонема може реалізуватись також голосним середнього підняття переднього трохи переміщеного до середини ряду е. Як і в наддністрянських говірках, у гуцульських і в названій частині буковинсько-покутських говірок існує чергування, з одного боку, більш звужених варіантів /и/ в позиції перед складом з голосним і та перед наступним середньоязиковим

приголосним й, а з другого боку, більш відкритих варіантів /и/ в інших позиціях і, особливо, перед наступним складом з голосним а після твердого приголосного. Проте на відміну від наддністрянських говірок в розглянутих гуцульських і буковинсько-покутських це чергування менш послідовне й простежується швидше як виразна тенденція, що все ж таки може ще іноді порушуватись. Необхідно відзначити, що всі ці характеристики мають релятивний характер. Відмічаючи спільну для наддністрянських, покутських, буковинських і гуцульських говірок властивість звужувати вияви /и/ перед складом з голосним і й виразно розширювати їх перед складом з а, не можна забувати того, що абсолютні, так би мовити, параметри фізичних субстратів фонем /и/ в кожній із цих позицій у названих говорах можуть бути різними: у наддністрянських говірках ця властивість виявляється переважно у вигляді си^иєла – си^иєлі, се^иєла – си^иєлі, а в гуцульських вона може виражатись такими, наприклад, співвідношеннями: се^иєла – се^иєлі, се^иєла – си^иєлі та под.

Релятивна значимість цих характеристик зумовлена певними, часто випадковими, обставинами, урахувати які не завжди можливо, тому що можуть мати значення такі фактори як темп мовлення, позиція слова в рамках більшої ритмо-мелодичної єдності – фрази, синтагми, індивідуальні особливості мовлення носія говірки й т.ін.

Значне обниження в деяких південно-західних говорах основних виявів фонем /и/ і реалізація її звуками типу е дало підставу деяким дослідникам навіть парадигматично кваліфікувати це е як вияв окремої фонем /е/, відмінної від е етимологічного та е з ь, відповідником якого в цих говірках є, на думку цих дослідників, голосна фонема /ä/.

Т.В.Попова моделює, наприклад, структуру наголошеного вокалізму говірки с.Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл., розташованого за 21 км на захід від м.Коломиї (ця говірка за багатьма своїми мовними особливостями може бути віднесена до перехідних гуцульсько-покутських говірок), так (145, 81):

	і	у	високе піднесення
	е	о	високо-середнє піднесення
	ä		нижньо-середнє піднесення
	а		низьке піднесення
нелабіалізованість		лабіалі- зова- ність	

Нам, проте, здається, що так моделювати наголошений вокалізм цієї і подібних говірок неправомірно.

Згадані автори, моделюючи серію нелабіалізованих голосних для гуцульських і покутських говірок як серію e^i , беруть до уваги

при ідентифікації фонем лише фізичний субстрат відношень між ними, відсовуючи на другий план самі відношення. Правильніше, мабуть, вважати, що фонологічні моделі (структури) вокалізму цих говірок однакові з моделями (структурами) вокалізму української літературної мови й більшості українських говірок, а різниця між ними полягає лише в реалізації їх у мовленні на синтагматичній осі, де одні й ті ж самі відношення можуть виражатись і часто виражаються трохи іншими звуками, тобто, як зауважує Е.Сапір, "об'єктивно різні звуки збігаються щодо місця в моделі (156, 213).

Зауважимо принагідно й таке. Переважна більшість експлораторів, які записували матеріали для П. т. АУМ, - це вихідці з території південно-західних говірок. Для них обнижені вияви голосних /и/, /е/ є звичними, рідними, - здебільшого вони не фіксуються свідомістю, якщо експлоратор не мав раніше спеціальної нагоди детальніше ознайомитися з більш вузькими виявами цих же фонем в інших українських говорах - північних та деяких східних - тому і не міг при аналізі кваліфікувати їх, зіставляючи й порівнюючи між собою з фізіолого-акустичного погляду. Сприймаючи ці звукові одиниці - різні обнижені вияви фонем - відповідників літературних /и/, /е/ - через свою сітку протиставлень, через своє, так би мовити, "фонологічне решето", експлоратори позначили їх переважно транскрипційними знаками e^i і e^e , рідше e^a (відповідно до /и/) та знаками e^e , дуже рідко - e^a (відповідно до /е/) і відтворили тим самим лише фонологічний бік справи, показавши, що фонемі /и/, /и/, /е/, /а/ в цих говірках розрізняються в наголошених позиціях.

І фактичний матеріал із цієї говірки див. також у статті Г.П.Клепикової "К характеристике системы ударения одного переходного гуцульско-покутского говора" (Славянская и балтийская акцентология. Краткие сообщения Института славяноведения, вып. 41, М., 1964, стор. 40-54): лудена, скупсте, сен, габе (наз. відм. мн. від габа), мочете, шело, леко, лест-лесткі, бідетэ, фалета, гроб, коретс, крєкнуті, стрей; бредаш, стабла, замлу-замлі, сарце-сарці, сарп, пасаш-пасамо, назо, кінад, свакор, вараємі, овас, смарк, корчам, плечай, чарєво, траста, вєрата, марана, куїаш-куїа-куїамо, гнєйаг-гнєйаг-гнєйамо, ойаш-ойа-ойамо-ойаг.

Носії ж іншої - у цьому випадку російської - фонологічної системи й іншої артикуляційної бази відразу ж відчули й звернули увагу на величезну артикуляційну й акустичну різницю як між російським e^i / e^i / та e^e / e^e /, *і/ - досліджуваних українських південно-західних говірок, з одного боку, так і на різницю в реалізації цього e^i в українській літературній мові й у південно-західних говорах, - з другого. Вони слушно відмітили відповідні відмінності в реалізації фонемі /е/, але допустилися при цьому і в першому і в другому випадку тієї помилки, що чисто фонетичні відмінності в реалізації фонем /и/, /е/ між окремими південно-західними говорами та, скажімо, українською літературною мовою легалізували й на рівні фонематичному.

Усе це дає змогу приєднатись до думки, висловленої у другому виданні "Нарисів з діалектології української мови" (К., 1966), що й "... у гуцульських, покутських та деяких інших південно-західних говорах основний вияв фонемі /е/ - обнижений звук, що наближається до e^a . Наприклад: одан, те пар, сама, не та та ін." (53, 52). Деяке застереження може викликати лише вастосування тут транскрипційного знака e^a , бо позначуваний ним звук більше асоціюється з голосним e^a переднього ряду, що виступає після палатальних приголосних. Г.Ф.Шило, відзначивши обнижену, з наближенням до e^e , вимову наголошеного e^i здебільшого в сусідстві з губними, сонорними та задньоязиковими приголосними в північнонадністрянських говірках Яворівського р-ну Львівської обл., зауважує далі, що в північній частині Сокальського р-ну Львівської обл. та західній частині південної Волині "вимова e^i як e^e набирає на силі, тут майже кожний звук e^i під наголосом вимовляється як e^e , чи навіть просто e^e " (197, 49). Наведемо кілька прикладів із зазначеної монографії Г.Ф.Шила: рубє e^i у, саквє e^i , вє e^i брали, вє e^i га, вє e^i трачє e^i ну, вєші e^i , кулє e^i с, улє e^i ва, глє e^i на, реба - с.Скоморохи Сокальського р-ну Львівської обл.; ву e^i де, де e^i м, йде e^i (нак.сп.), де e^i шіл, мулудей, ште e^i ре e^i , брате, обрїтена (оброть, уздечка), теї e^i (тийі), магабє e^i н, дає e^i , йїсєш, насєлу, сє e^i н, отсєпанка, лє e^i сє e^i чкі, вуне, драбїне, грєбє e^i , берло, зрубєла, худобє e^i на, пєшут, пє e^i ше, спє e^i ш, цїпєлно, спєна, вєдно, на вєборах, вє e^i шки, куровє, кусовєцє, рукавє, сача-вє e^i цє...подї e^e вє e^i лас, вєбїжити, сєнєі, вєйут, помєтє e^i , вметєса, мє e^i , хмє e^i з, лїпчєні, жєтє, жє e^i у, спїчє /нак.сп./, вє e^i лє e^i скуїцє, ву e^i лє, заблєтє, кулє e^i с, клєн (клїн), лєхє, лє e^i сцє, прїналє, колєска, плє-тє, удлєга, прєйшлєй, скрєнє, трє e^i , прєйдє - с.Хобултова Володи-мир-Волинського р-ну Волинської обл. (197, 50).

Як зазначалося вище, на значній частині території південно-західних говорів української мови основні вияви фонем /и/ та /е/ є досить обниженими й відкритими звуками. Отже, протиставлення /и/ /е/ реалізується тут здебільшого у вигляді $\underline{d}^e \sim e$, $e^i \sim e$, $e \sim \varepsilon$ або й навіть $\underline{\varepsilon} \sim \varepsilon^a$. Така звукова реалізація опозиції /и/ ~ /е/ зробила її, незважаючи на значну функціональну навантаженість, маловиразною й неяскравою, бо обидва члени цієї опозиції ні в артикуляційному, ні акустичному відношенні не мають задовільної розрізняльної здатності. Викликане тенденцією до обниження, про причини якої поки що можна говорити лише в гіпотетичному плані, пересунення артикуляції наголошеного \underline{d} до \underline{e} (а то й злиття його з ε) могло спричинитися до занепаду розрізнення цих двох фонем, до його усунення на користь голосного середнього підняття \underline{e} . Щоб уникнути цього й зберегти фонологічну дистанцію між обома протиставними компонентами, другий з них – \underline{e} мусив в свою чергу трохи обнизити артикуляцію. Фонетична реалізація процесу обниження артикуляції наголошених \underline{d} та \underline{e} неоднакова в різних позиціях і залежить передусім від консонантного оточення. Найбільш обниженими й відкритими є вияви цих фонем у наголошеній позиції після губних і сонорних, а з останніх – особливо після \underline{p} і \underline{d} .

У зв'язку з вищесказаним важко погодитися з припущенням Я.Янова, який в обниженні гуцульського \underline{e} вбачає румунський вплив: "Характерні для румунської мови \underline{a} , \underline{i} мають відповідники в гуцульських \underline{e}^a , \underline{y}^e , що найлегше зауважити в запозиченнях з румунської мови. Румунський звук \underline{a} , який можна визначити як щось посереднє між \underline{a} – \underline{e} , зберіг у гуцульських говорах приблизно артикуляцію \underline{e}^a , що знайшло відображення в записах етнографів, які передають його то як \underline{a} , то як \underline{e} , наприклад, *sa'dak* поруч із *ze'dak*, *ra'caš* // *re'caš*, *ma'tai* // *me'tai*...

Слід вимови румунського \underline{i} виступає в гуцульському звуці, близькому до \underline{y}^e (підвищений, середньо-зовнішньо напружений \underline{e}), який записувачі передають частіше через \underline{y} , ніж через \underline{e} , наприклад, *brynduša* „*crocus vernis*“, *'g'yr-ta* „*Erdsparthe*“, *'mygta* „*kynä*“, напр., „деревз“. Не раз записувачі передають його через \underline{e} : *o'tenda* „висипка на тілі“ (214, 73–74; 215, 453–454). У наш час нема вже потреби доводити, що безпосередніх запозичень звука, а тим більше фонема, з однієї мови до іншої не буває (24, 181–170). Запозичуються лише слова, які відразу ж на ґрунті мови, що запозичує, асимілюються не в фонетично і здебільшого морфологічно шляхом фонемних і морфем-

них субституцій, оформлюючись згідно з чинними в ній фонетичними законами. Своєю фонемною будовою ці запозичені слова нічим істотним не відрізняються від слів рідних, різниця може бути хіба що в дистрибуції звуків (так, у говірках, де побутує перезвук $\underline{a} \sim \underline{e}$ після м'яких приголосних, в окремих запозиченнях \underline{a} зберігається і після м'яких, наприклад: *лампа*, *шубла*).

Д.Е.Калнинь, узагальнивши матеріал досліджень, у яких розглядається питання фонетичного засвоєння російських лексичних одиниць молодописемними мовами народів СРСР, робить висновок, що звуковий склад усних запозичень перебудовується згідно з правилами фонологічної системи, що запозичає. Це стосується як складу фонем (не властиві мові (діалекту), що запозичає, фонема чужої мови (діалекту) замінюються власними), так і правил їх дистрибуції (78, 44). Як уже згадувалось, саме запозичення можуть призводити до так званої випадкової дистрибуції окремих фонемних одиниць. "У мові осіб, які не володіють літературною мовою, тобто в діалектній мові, нові російські запозичення перебудовуються, – підсумовує Д.Е.Калнинь, – згідно з нормами рідної мови: діалектна мова не допускає особливої фонологічної системи, яка реалізується в сфері лексичних запозичень. Наведені приклади контактів російської діалектної мови з літературною, з одного боку, і деяких молодописемних мов Радянського Союзу з російською мовою, з другого, свідчать, що система діалектної мови не приймає іносистемних елементів" (78, 45). Отже, весь тягар пошуку механізму й причин аналізованого явища треба перенести із зовнішніх чинників на внутрішні й досліджувати його на тлі й у зв'язку з іншими фонетичними процесами, намагаючись у такий спосіб розкрити його внутрішні пружини.

Обниження репрезентантів /и/, /е/ мало, як ми вже зазначили, фонологічне підґрунтя, а саме: намагання зберегти існуючу опозицію /и/ ~ /е/ (пор. з цього приводу 112, 73). Що саме такою була послідовність пересування артикуляції цих голосних переднього ряду, тобто, що початок цієї ланцюгової реакції поклато зміщення поля розсіювання саме фонема /и/ свідчать, хоч скупі, але досить промовисті матеріали письмових пам'яток XIII–XIV ст., писаних на території сучасних південно-західних говорів української мови. М.М.Пещак, пояснюючи походження сполук \underline{k}^e , \underline{x}^e та \underline{k}'^e , \underline{x}'^e з давніх \underline{k} , \underline{x} у сучасних південно-західних говорах загальним законом переходу в цих говірках $\underline{*i/i}$ та $\underline{*y}$ в \underline{e} , наводить кілька прикладів з \underline{e} відповідно до етимологічних \underline{y} , \underline{i} й не після задньоязикових: з

Галицького євангелія 1261-1301 рр. - достоянн, прьменеть от часа си, причече; з Часослова XIV ст. - причече та ін. (141, 22), які вказують на певну артикуляційну нестійкість новопосталої (на місці *н*, *ї*) звукової одиниці, на її тенденцію до розширення та обниження. Кілька прикладів з написанням *е* замість *и* в так званих молдавських грамотах XIV - XV ст., що певною мірою відбивають народну мову Буковини, Гуцульщини й Покуття, наводить В.Ярошенко: очезня, не порушел (199, 278). Графемою *е* передають іноді, як зазначає І.Шанькевич, цей новоутворений, акустично близький до *е*, звук також писарі марамороських грамот XIV-XV ст.: *Dominus Vasse-liaz, Johannes filius Makzem*, назва села *Creva* замість Крива (138, 47). Поступлючи певну артикуляційну, а, отже, й акустичну мобільність звукової одиниці з давніх **ї*, **н* з початку її виникнення, при шуканні причин її особливо сильного обниження саме в гуцульських і багатьох волинських, надбужько-волинських, волинсько-поліських говірках треба взяти до уваги те, що в системі волюлізму цих говірок функціонує також фонема, яка утворилася з давнього *о* в новозакритому складі і яку умовно позначатимемо символом */и₁/*. Артикуляція наголошених репрезентантів цієї новоутвореної фонемної одиниці здебільшого високо-передня, трохи зміщена до середини. Репрезентанти ж фонем */и/*, що розвинулась з давніх **ї*, **н*, мають, як уже згадувалось, високо-обнижену *и^е* або навіть середньо-підвищену *е^и* артикуляцію. Така мінімальна пара, як, наприклад, бик /<бок/ ~ бе^ик/ <бык/ розрізняється лише звуками *и* ~ *е^и*, що є репрезентантами окремих фонем, які умовно можна позначити відповідно */и₁/* та */и/*.

Різний артикуляційно-акустичний характер континуантів давніх **ї*, **н*, та *о* в новозакритому складі в гуцульських говірках помітив уже В.Гнатюк. У передмові до підготовленого ним видання народних оповідань про опришків він писав: "Самозвук *і* без огляду на своє походження /*ь*, *е*, *о*/ має нахил перемінитися на *и*, а особливо любить се робити, коли походить від первісного *о*, прим. двир, бик (замість бік), вид (замість від), свий, мий, спид, дриб, грим, стив, мист, няж, на тим, ворих, возив (замість возів), спосіб, нашим гирським нивелицьким місточку, опир, трийло, гришми, бийно, підслухати, зимивля, дибралиси, зарібки, тобивка ..." (Етнографічний збірник НТШ, т. XXVI, Львів, 1910, стор. XIII). І на цій же сторінці: "Деколи переміняється самозвук *и* на *е*, але не дуже часто, прим. абес, кобес, хоть бесте, умесно, коменом". Спостережен-

ня Я.Янова над гуцульською говіркою с.Гриняви дозволяють зробити висновок, що фонема */и₁/* реалізується там у двох варіантах: після губних - лабіалізованим голосним *ю^у* (*mü'st, fü'st, pü't, wü'n, pü'stu, ü'vü'z, ü'k*), а після інших категорій приголосних, за винятком задньоязикових, - голосним *у* (*nys/nü's, por'x, styustit, syl, p'yt, votyč, ryk, o'syčno // o'sč'no, hryš, 'potym*) (213, 268). До речі, перший з цих варіантів - *ю^у* - Я.Янів чомусь вважає давнішим за варіант *у*. Після задньоязикових на місці давнього *о* виступає в цій говірці вже голосний *ї* (213, 268). Натомість репрезентантом фонем */и/* в давніх **ї*, **н* виступає в говірці с.Гриняви під наголосом голосний *о^у*: *me'š, 've'ž'u, d'ye'nat'i, 'pe's'ma, be'č'u, spe's, me'g'za, be'č, kolo kor'č'me', be'č, ze'n, 'se'nyi, do'ski'ne', ač'ine'ta* (213, 270).

Матеріалом з кількох гуцульських говірок ілюструє різницю у вимові континуантів давніх **ї*, **н* та *о* в новозакритому складі В.Курашкевич: *v'yz, z'ry'pka* (с.Старі Кути), *py'st, my'st, v'yd 'neho* (с.Вербоivecь), *d'yp, p'yp, v'yz* (с.Криве Поле), *py'x, p'yt, b'k, x'b'ž'e, b'yt, h'ys'k, 'te'čy'ka, r'yz'd'vo, syl, wo'ž'u, o'syčno* (с.Пірка), але *čy'ko, čy'pa, me's, be'č, čy'č'ka, v'y'e'ž'u* (221, А51).

Спостереження, зроблені літом 1965 і 1967 років у селах Яворіві Косівського р-ну, Перехресному та Бистрені Верховинського р-ну Івано-Франківської обл., доповнюють матеріал попередніх дослідників і свідчать, що констатований ними стан існує в окремих гуцульських говірках і тепер: оборих, гнит, вин, вис, дай пару батотіу, окрип, порих, йевофіу, на двир, надийде, 'зі'їде, виуса, виуторок // в'уторок, жинка, помич, виуца // в'уца, фист, бил, бийка // б'їка, биршій, д'вин, фиртка, мист, пивно // п'ївно, пишоу, писна // п'їсна, плутиу, йегитка, лий (лій), глих, рила, тхориу, 'ворих (ворог), грим, ўзир, але се^ин, скре^ипка, солоне^ина, пишла у маїне^и, даўном ме^ила, гребе^и, робе^иле^и, 'лешка, корето, 'кагла ўбе^ила, йе^ие^ик, бе^иби^и, ш'о те^и куле^иу. Виникнення фонем */и₁/* неминуче повинно було спричинитись до певних структурних змін у серії нелабіалізованих голосних переднього ряду, бо її поява призвела не тільки до збільшення кількості фонемних опозицій, але відразу ж значно звузила поля розсіювання своїх найближчих сусідів, зменшуючи одночасно "зону безпеки" між фонетичними репрезентантами всіх фонем цієї серії. А оскільки мови загалом не терплять, щоб різниці

між репрезентантами фонем булі маляма¹, то це немануче вело до зміщення звукової реалізації компонентів серії нелабіалізованих голосних, до пересунення у бік обниження їхніх полів розсіювання. Достовірність наших міркувань підтверджує також матеріал інших говірок, де на місці давнього *o* в новозакритому складі розвинувся звук *u*, що вирізняється своєю артикуляційною й акустичною сторонами від *u^e* /<^{*}*i*, **y*/. Так, у говірці с.Дібрівки Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. ми записали структури: нис, тик, вин, питказує, нич, плит, билш, паниў, сім годя ¹ў, шисц брати ¹ў, але на ¹зе¹му, гре¹ва, ўбелі^е, ¹весепало колос, стерта со^уломи^е, бо^утна, по греби^е йте¹, на ¹ле¹жах, ¹ре¹ба, дубе¹на, пішле¹, те¹посид, удле¹га, ле¹па, дубе¹на, вуде, серо^ута, же¹ва, же¹ве.

Таку ж структуру наголошеного вокалізму спостережено недавно в говірці с.Тур Ратнівського р-ну Волинської обл.: мий батко, гний, биб// би¹б, пориг// поріг, мист//міст, сі¹л, слиў, ликта-ликтуў, нога¹ - наг, вис¹ (вісь), ри¹к//рік, пизно, тхи¹р//тхір, кри¹т//кріт, дризд//дрізд, але ¹жи^ето, ¹ли^епа, ¹їди^е, ¹кли^ен, ¹си^еви, ¹си^ени^е; ¹ди^ем, ¹ли^есві, ¹си^ела, ¹ри^еба, ми^еш//ме¹ш, матові^ена та ін. (Матеріали Загальнослов'янського лінгвістичного атласу). Подібний стан засвідчують записи до П.т. АУМ у багатьох південноволинських та волинсько-поліських говірках на території Волинської обл.: потим, стил, стилчик, тилко, сил, бляжко, плит, гублиг, погриб, жинка, йак добрий рик, то збіжа поўний тик, але буденок, частена, вешка, скрєна, дитена спет ў кулесці, бабе прадут, варети, свєні - с.Хотятів Володимир-Волинського р-ну; тик, стил, обляг, але хатєна, скрє¹на, гладешка, парто^уве¹на, магазин, курне¹к, ¹де¹шл¹, ¹ше¹ці, ¹сле¹ўка, лішче¹на - с.Старий Загорів Локачинського р-ну; батиг, облях, стижок, вастуўка, двир, тик, але садєба, колєска, гладешка, меска, заблєти, ожєна, калєна, сунєци, лиєсєцє - с.Пустомити Горохівського р-ну.

За спостереженням Л.І.Барановської, в говірці містечка Лукова Волинської обл. відповідно до давніх ^{*}*i* та ^{*}*u* виступає в наголо-

¹ Пор., наприклад, що пише з цього приводу В.Г.Рудельов: "Природні звукові розрізнення, які сприймає людське вухо, використовуються мовою, яка зіставляє на основі деяких з них свою дискретну шкалу. Ця остання ж зумовлена дистинктивними потребами, а тому повинна бути відносно стабільною і такою, яка легко спостерігається й інтуїтивно усвідомлюється носіями мови" (159, 126).

шеній позиції після всіх приголосних голосний *e*, напр.: 'мелий, шчаслевий, 'мешка, 'кешка, 'вешка, черивек¹, сужєра, мугєла, крупева, шєло, мєло, мутовєло, дїўченуїка, калєнуїка, дитєнуїка, вистє, нистє, удлчєти, учєти, 'мєти, худєти, лубєти, прусєти. Голосний *u* виявляється в цій говірці під наголосом на місці давнього *o* в новозакритому складі - вис, тик, стил, рих, порих, нис, вил, хвист, мист; давнього *e* в новозакритому складі після шиплячих - шист¹, шчїтка; давнього ¹ї після приголосного *r*, який у говірці ствердів - 'рїтко, 'рїчка (8, 61).

Матеріали досліджень українських говірок на території Вороного обл. Г.Т.Солонської також підтверджують наше припущення, що обниження репрезентантів фонем /i/ з давніх ^{*}*i*, ^{*}*u* може бути зумовлене появою серед передньорядних голосних нової фонемної одиниці з *o* в новозакритому складі (168, 241, 247, 249; 169, 156; 170, II-14). Усе це дозволяє припускати, що й говірки, у яких тепер фонема /i/ <^{*}*i*, **y*/ реалізується дуже обниженими репрезентантами, але в структурі вокалізму яких немає фонем /i₁/ (<*o* в новозакритому складі), мали її раніше. Згодом маніфєстанти фонем /i₁/, не маючи достатньо чіткої артикуляційно-акустичної розрізновальної здатності, могли або шляхом органічного розвитку злитися з репрезентантами /i/ (<^e та ^e в новозакритому складі) або могли бути витіснені останньою через сусституцію під впливом інших ікаючих говірок чи літературної вимови¹, а єдиним слідом існування в цих говірках фонем /i₁/ <*o*/ могла і надалі зберігатись сильно обнижена вимова репрезентантів фонем /i/ <^{*}*i*, **y*/.

Правдоподібність запропонованого пояснення підтверджують також поодинокі випадки структур з *u* на місці *o* в новозакритому складі, які опорадично зустрічаються в окремих південно-західних говірках і які тепер можна розцінювати вже як релікти колись більш поширеного явища. Так, у говірці с.Сулятичі Жидачівського р-ну Львівської обл. ми зафіксували структури: 'гирше, пизніше, а також

¹ Вживання новоутвореної фонем /i₁/ (<*o* в новозакритому складі) було, як відомо, обмежене до позиції в закритому складі. За цих умов, природно, мусила виявитись в неї тенденція приєднатись до іншої, близької артикуляційно, фонем, дистрибуція якої не настільки позиційно обмежена. В окремих говорах фонема /i₁/ <*o*/ могла злитись з /i/ <^{*}*i*, **y*/, однак в більшій частині говірок злиття відбулося, як ми вже вказували, з фонемою /i/, що розвинулася на місці ¹ї та ^e в новозакритому складі, чому сприяв такий могутній фактор розвитку сучасних говірок, як вплив літературної мови.

ходе^или, по нех, шела, буде^инок, біле^или, зроби^ити. Лише в кількох словах зберігся д з о в новозакритому складі в говірці с.Тисовець Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.: вослони^у, воли^у, слози^у, стодлу^у, 'восл^у, оджолі^у, 'жалісно.

І. Панькевич зауважує між іншим, що звуки д, н на місці о в новозакритому складі мусили давніше займати значно більшу територію поширення, ніж це відомо тепер (134, 10).

Як певну паралель у цьому плані можна навести такий факт. Дослідник фонетики північноросійських говорів С.С.Висотський зауважує, що в російських говорах з п'ятифонемним вокалізмом обнижений голосний, який вживається відповідно до о літературної мови, відзначено лише в тих говорах, де раніше або була засвідчена, або припиняє своє існування в найбільш архаїчній верстві говору це одна фонема /ω/ (32, 67). Наведений вище матеріал з кількох південноволинських говірок також, зрештою, засвідчує це явище – фонему (и₁) з о – вже майже на завершувальній стадії витіснення його повним "ікавізмом".

Серйозним запереченням думки Я.Янова про те, ніби обниження гуцульських голосних и, е – це наслідок зовнішнього, чужомовного впливу, треба вважати той факт, що аналогічне явище знаходимо не тільки в гуцульських, покутських та буковинських говорах, які більше чи менше контактували коли-небудь з іншими мовами, зокрема румунською, але й у тих південно-західних говорах, котрі таких контактів не мали ніколи. Ми вже згадували про відзначену дослідниками вимову наголошених и як е, е як а в говірках західної частини південної Волині (196, 17-18; 197, 43, 49; 144, 81, 86). Таку ж вимову цих голосних констатував у говірках Сокальського р-ну Львівської обл. польський краєзнавець минулого століття В.Сокальський (234, 262-266). Широкую та обнижену артикуляцію наголошеного и в двох надсянських говірках відзначає І.Верхратський (27, II, 17-18). З приводу надсянських говірок необхідно зробити зауваження. Одним з характерних рис їх фонетики є не стільки збереження розрізнення давніх *і, *н (таке розрізнення знають також інші українські говори, що трансформували його в розрізнення і^е / <і/ ~ н / <*н/), скільки те, що це розрізнення виступає тут саме у вигляді і / <*і/ ~ н / <*н/). Фонематичність і та н тут поза всяким сумнівом: обидва ці звуки

вживаються в абсолютно ідентичних фонетичних позиціях¹. І власне в тих небагатих надсянських говірках (за відомими нам даними наукової літератури таких є дві: с.Золотковичі – 'же^ито /жито/, 'же^иті /жити/, 'ме^иска, ме^и, че^им, русе^ип, бре^иш; с.Мацьковичі – дем, мотель, 'велиза^у язаком, продай плясканку 'сера, добеток, до 'песка 'реба, по тех полях, барана, малейі, сен, 'тедін, 'ве, 'курата), у яких починає відбуватись конвергенція давніх *і, *н в один звук, цей новоутворений звук має обнижену, зближену до е вимову (див. також 152, 23-24). Можна припускати, що й тут обнижену вимову новоутворена звукова одиниця завдячує існуванню в структурі вокалізму цих говірок фонемі /и₁/ (< о в новозакритому складі). Різниця, скажімо, між гуцульськими й надсянськими говорами полягала б лише в тому, що в перших фонема /и₁/ < *і, *н/ виникла раніше і тільки згодом почала зазнавати тиску з боку звукового ряду фонемі /и₁/ (< о в новозакритому складі), а в других навпаки – звукова одиниця, що поставала на місці давніх *і, *н, відразу ж зазнавала тиску звукового ряду вже існуючої фонемі /и₁/, що розвинулась з о в новозакритому складі. На відміну від загальноукраїнського процесу занепаду давньої фонемної опозиції /н/ ~ /и (і)/, який полягав у взаємному зближенні звукових рядів обох спільнослов'янських фонем /н/ та /и (і) / й влитті їх в одному звуці (95, 206^з), характерною особливістю північноукраїнського діалектного вокалізму є те, що в поліських говорах основних змін зазнав передусім звуковий ряд фонемі /н/, натомість звуковий ряд фонемі /и (і)/ виявився порівняно стійкішим, і лише внаслідок диспалаталізації попередніх приголосних трохи обнизилась і розширилась артикуляція його складників (див. II9, 104).

Детальний аналіз фактичного матеріалу південно-західних говорів дозволяє висловити припущення, що й у деяких південно-західних говірках початок процесу конвергенції спільнослов'янських *н, *и /і/ поклав зміни звукового ряду фонемі

¹ Для ілюстрації досить навести такі приклади: 'льсьий, 'льсіна, 'плетнінка, 'зімний, худіті, каліна, 'мілий, патькі, сьніу, сьтний, 'нітка-с.Поповичі Мостиського р-ну Львівської обл.; сьн, 'мусіу, 'сісти, худіу, дівітісі, дістау, за удіуце, з нім, 'твядін, начиніла та ін. – с.Буців цього ж району.

/н/. В окремих південногуцульських говірках континуанти посл. *і зберігають свою давню особливість голосного переднього ряду високого підняття: доїїі, метаї, стойейі, ліжні^к, сані^н, груди^н, чоботи^н, на сухоті^н, блукайучі, зурочіі, мочіі, тадіна та ін. (сс. Бистрець, Перехресне Верховинського р-ну, с. Льворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.). У цей же час у названих південногуцульських говірках на місці давнього *н розвинувся в наголошеній позиції сильно обнижений і розширений голосний типу е^н. Голосний е відповідно до давнього *н не залежно від наголошеної чи ненаголошеної позиції, а голосний і відповідно до давнього *і відзначила в 1926 р. О. Курило в згадуваній уже говірці с. Олешин (біля м. Хмельницька), а саме в тій його частині, що має назву Підбужжя і говіркою своєю докорінно відрізняється від сусідніх подільських: *zen, štere, tre kope, kuđe, 'reba, 'weduptaj, do 'kupke, 'ku'la 'xate, čer'wone wo'rota, sta'ne, sta'rej, zu'dej* (98, 57), але пущадів, колісь, вуні, нарубіла, втіхумірілі (97, 61). Дуже подібний до описаного олешинського (щодо континуантів давніх *н, *і) стан існує в надсянських говірках с. Золоткович і с. Мацькович (27, II-12, 17-18) з тією суттєвою різницею, що в структурі вокалізму цих надсянських говірок існує ще й окрема фонемна одиниця /н/ на місці о в новозакритому складі.

І. Панькевич, констатуючи в говірках двох сіл (Рус-Криве та Рус-Поляна), розташованих у долині ріки Руської колишньої Мараморощини (на території Румунії), початок зміщення звукового ряду давньої фонемі /н/ в напрямі зближення її зі звуковим рядом фонемі /і/, зауважує, що це зближення починається з обниження та розширення н, внаслідок чого його артикуляція справляє акустичне враження голосного е: си^н, да^н (134, 9; 136, 72).

В українській говірці с. Остурні в Східній Словаччині відповідниками спільнослов'янського *н є, за спостереженнями Й. Віри, звуки артикуляційно й акустично наближені до голосного середнього підняття е; на місці ж спільнослов'янського і зберігається в цій говірці голосний і, перед яким попередні приголосні пом'якшуються. Цим якраз зазначена говірка наближається до сусідніх польських, у яких також в артикуляції континуантів *н вловлюються елементи голосного е (246, 90, II4).

Описане фонетичне явище – обниження й розширення в нап-

рямі до е артикуляції відповідників спільнослов'янського *н при одночасному збереженні в основному незміненою артикуляції спільнослов'янського і – відоме не тільки окремим українським говіркам; воно має паралелі й у говорах інших слов'янських мов, зокрема сусідніх з українською – чеської, польської, словацької, білоруської.

Так, у середньоморавських, або ганацьких, говорах чеської мови первісний короткий у обнизив свою артикуляцію спочатку в у^е, а далі в так зване широке е: *ryby > ry^eby^e > rebe, my > me, byž > bež* (223, 73, 82; див. також 162, 96-97), *cheba, mesi, dočetek, moteka, hade, žene, štere, me, ve* (208, 283). На значно більшій чеській мовній території – майже в усіх чеських і в більшості моравських говорів – відбулась у XIV-XV ст. дифтонгізація довгого *ý*, причому першим компонентом цього дифтонга виступає також голосний е: *pýcha > pejcha, strýc > strejc, mlýn > mlejn, výr > rejr, dobrý > dobrej, dobrých > dobrejch, dobrýma > dobrejma*. Передіг цієї зміни був таким: *ý > y^ei > ei* (223, 72-74).

Подібна до чеської зміна спільнослов'янського *н відбулась у XV ст. в південній частині середньословацьких говорів. Як і в чеських говорах, короткий у змінився тут у короткий відкритий голосний *eⁱ*: *odechovatⁱ, tode, moteka, stek, mien, reba, streš, uhreznuti, brezna, sepati, sen, jazek, baži, zbetok, ovedaj, pesk, mekatⁱ, meš, voze, vole, duže, moste, žene* (230, 251).

Довгий *ý* змінився спочатку в довгий відкритий *é*, а згодом цей довгий *é* змінився, в свою чергу, в низхідний дифтонг *eⁱ*, на відміну від етимологічного довгого *é*, який мав скільність вимовлятися як висхідний дифтонг *ie*: *deičhatⁱ, teiž den, hrejšti, skreivatⁱ sa, žejvatⁱ, pejštatⁱ sa, umejšvatⁱ, nad domež, z družbež, mladež, chudež, dobrež, krutež* (230, 251; див. також 235, 440-441).

Дослідники історичної фонетики чеської і словацької мов пояснюють зміни *y > e*, *ý > eⁱ* в обох мовах фонетичними мотивами – намаганням систем вокалізму цих говорів зберегти після ліквідації кореляції приголосних за твердістю-м'якістю проти-

¹ На місці етимологічного *e* та *e* з *ě* виступає в цих говорах закритий вузький голосний *é*.

ставлення голосних /i/ ~ /y/, якому загрожувало злиття і та у в один голосний. Щоб запобігти цьому, репрезентанти фонем /i/ /y/ musiли пересунути свою артикуляцію вниз (223, 73-74; 230, 254).

Обнижена вимова континуантів спільнослов'янського *и відомі й говорам польської мови. К.Нітш відзначив, що в говорах південної Малополющі у досить виразно скляється до е: *ry^eda, sy^en, dy^emic'* (227, 257; див. також 17, 109-110). У польських говірках Орави, як стверджує М.Карась, голосний у^e відповідно до спільнослов'янського *и виступає в усіх позиціях незалежно від фонетичного оточення: *ry^eda, ry^etac', fsy^e, muzy^e, gcy^eoty^e*. "В окремих випадках, - зауважує дослідник, - процес обниження вимови цього звука заходить так далеко, що відбувається ідентифікація його з фонемою е, наприклад: *pagewac', od bexac', rybe, zebe, speta^oi, gres, stek, zeba^oi, beva^oi, graicare, peta^oi, wese*. Трапляється це також досить часто перед сонорними, наприклад: *fam^et'ij^a, sety, beta, naret*, а також перед і: *tryju^ont//treju^ont*. Ці факти деколи утруднюють ідентифікацію цього варіанта з відповідною фонемою" (216, 38).

Відомо також кілька випадків переходу спільнослов'янського *и в э в північно-західних говірках білоруської мови: кудэ заместь куды, хустка сястрэ, бочка ваэдэ, воз травэ, из руже (80, 239-240). Невелике поширення досліджуваного фонетичного явища на українському мовному ареалі не позбавляє його значення й не применшує його важливості в порівняльно-типологічному аспекті.

На окрему увагу заслуговує питання розрізнення голосних /и/ ~ /е/ в позиції після задньоязикових приголосних г, к, х. Як відомо, на різних етапах розвитку слов'янських мов, у тому числі й східнослов'янських, ці приголосні відзначалися неоднаковою здатністю до сполучення з різними голосними звуками. Так, ще в період східнослов'янської мовної спільності вони могли сполучатися тільки з голосними заднього ряду. Після припинення дії законів перехідної палаталізації цих приголосних перед передньорядними голосними б, в, і, ь задньоязикові к, г, х уже в історичний період набувають поступово здатності сполучатися з голосними переднього ряду.

Бластива фонетичній системі східнослов'янських мов тенденція до зміщення в позиції після задньоязикових артикуляції

заднього и до переднього ряду переплелася на українському мовному ґрунті зі специфічно українською фонетичною рисою - злиттям спільнослов'янських *і та *у в один голосний типу и, різні акустичні видозміни якого існують у цій позиції в більшості українських говорів. Деяким підтвердженням цього припущення, яке останнім часом було викладене в дослідженнях М.М.Пеніах (141, 3-21; 143, 1-7), може бути й те, що обнижена реалізація наголошених виявів /и/ після задньоязикових територіально в основному збігається з такою ж реалізацією цієї фонемі в позиції після інших категорій приголосних¹.

Чи не вперше згадку про обнижену вимову відповідників давнього *и після задньоязикових приголосних на території сучасних південно-західних говорів знаходимо у відомому дослідженні П.Житецького: "... українські форми гину, кину, хижа, гріхи, облуги, кречки в Галичині вимовляються ніби як: гену, кену, хежа, гріхе, облуге, кречке з ледь помітним опусканням звука е в середнє и (різноріччя підгірське й гуцульське)" (56, 128).

Це ж зазначав і О.Огоновський, вказуючи, що в Галичині після г, к, х давній *и постійно вимовляється як е, передусім у наголошених складах, а іноді й у ненаголошених: хежа, сукей, поженути, кедати, конике. У прикметникових ненаголошених закінченнях и змінилося в і: дикий, дикім, дикі, дикіх, дикими (228, 40). За спостереженнями Я.Янова, у південногуцульській говірці с.Гриняви відповідно до и літературної мови під наголошом після г, к, х вимовляється голосний е^y: *ručn'i'k'e^y, zapas'k'e^y, varda'k'e^y, z'dge^y*; у ненаголошеній позиції після г, к, х наближається до і: *u'žyp'ki, p'tašk'i, do'd'ic'ki, pi's'ki, fe'teg'i*, а після х, г зберігається у незміненим: *ptaxu, 'sereg'dorohy, 'rohuy* (213, 270). В описаній ним наддністрянській говірці сс.Мошковець і Сивки-Войнилівської існує така ж, як і в говірці с.Гриняви, тенденція до обниженої вимови наголошених репрезентантів /и/ після задньоязикових і звуження їх у ненаголошеній позиції. Різниця виявляється лише

¹ Свого часу Т.Лер-Сплавінський висунув і обстоював думку, що західноукраїнські сполуки к'і, х'і (відповідно до давніх кн, хн), а також пом'якшення приголосних у сполуках кє, хє розвинулись під впливом сусідніх говорів польської мови (224, 15). Цю думку заперечили дослідники, підкресливши, що, по-перше, сполуки к'і, х'і поширені також у багатьох північних українських говорах, а, по-друге, ці сполуки відобиті вже в найдавніших українських пам'ятках ("Галицьке євангеліє", "Христоніпольський апостол", "Добрилове євангеліє"), коли про польський вплив не було ще й мови.

в ступені обниження наголошених виявів /и/ та звуженні ненаголошених. Наприклад: *soroč'ky^e, s'yrak'ky^e, ž'lnk'ky^e, dym'ky^e, dvi don'ky^e, gūč'ky^e, hor's'ky^e, k'yyež'ižok ho'r'ički* (212, 102-112).

Не під наголосом /и/ реалізується після *к* або як *у*¹ (голосний високого піднесення передньо-середнього ряду), або як *і*: *ruk'yy(-i), ky's'en'i, k'ip'iy'et* (212, 18) *try'raki, 'boč'ky¹, več'yy-k'ii ver'iž, majet'ki, troš'ki, vytyr'raki, try 'hask'i* (212, 102-112).

У говірках західної Дрогобиччини на місці давнього **н* після *к*, *х* виступає під наголосом голосний *и*^е /рідше *є*/: *лаўк'и^е, хетри'ий, ки^епоко^у, майи^е хи^ебу, ки^если, ки^ебаўка, руки^е, муки^е, по^ухи^елини'ий, хест, ки^евайе^і* (152, 23).

Матеріал про рефлексцію сполук *кн*, *гн*, *хн* в наддністрянських говірках на північ від Дністра та в західноволинських говірках опублікував Г.Ф.Шило. Він робить висновок, що в усіх названих говірках існує виразна тенденція обнижувати після приголосних *к*, *х* вияви фонем /и/ в напрямі до *є*, причому попередні приголосні пом'якшуються, а в ненаголошених складах реалізація /и/ після цих приголосних ще остаточно не усталася й тому можливі хитання у вимові – *ки*, *хи*, *кї*, *хї* (197, 74-77).

Кілька прикладів вимови давнього *н* як *є* з пом'якшенням попереднього *к* наводить І.Верхратський з так званого говору батьків (за сучасним поділлом-північнонаддністрянські говірки): *кєдати, керница, грушке, сливке, шєкє* (31, 3, 10).

Матеріали II т. АУМ, виготовлені на їх основі карти та наші записи в основному підтверджують спостереження попередніх дослідників, що в наддністрянському, гуцульському, покутському, буковинському говорах давні сполуки *кн*, *хн* рефлексувалися під наголосом як *кї^е, хї^е* або як *кє^н, хє^н*, а іноді навіть як *кє, хє*, причому в ненаголошеній позиції вони чергуються здебільшого зі сполуками *кї, хї* або *кн, хн*.

Доповнимо існуючі спостереження новим матеріалом з окремих південно-західних говорів.

Наддністрянські говірки: *сокера, огіркє, баракє, пїаўкє, співакє, ціўкє, кейіў, кєнути, скєслій, кєшка, воўкє, рікє, вускєй, гіркєй, тєшкєй, пастукє, гріхє, пішкї, кїсіл, фсі рікї, порєткї, вакїм, кїшенєў, до думкї, до бїйкї, шєрокїй, вєшкїй, глєбокїй, монахі, з блєхї, тогї горїхї, мухї, пархї, клєповухїй, тихїй, але тичка, перогї, плугї, дорогїй, без ногї* – с.Мельнич Жидачівського р-ну Львівської обл.; *муки^е, шїпкє^н*,

патїкї^е, такї^ех, нїмакї^е, кє^нну, сорочкї^е, подушкє^н, козакї^е// козакє^н, такї^ей, нєцкї^е, солоткї^ех, куркї^е, рукє^н, муражє^н, кє^нтрий, дажї^е, мухє^н, облохє^н – с.Стільське Миколаївського р-ну Львівської обл.; кєдали, на бокє^н, пїєўкє^н, жїнкє^н, огіркє^н, сокєра, парникє, скїєсло, бїкїє, гулєсїнкє^н, швєкїє, два рокїє, тамкїє, кїєрницє, брчїкїє, чїрївїкїє, штїхєта, облохє^н, грїкїє, пастукїє, спрїхї, мухї, бєбїхї, але пїєрогї, плугї, ногїєла, загїнулї, ногї, другїй – с.Винятїнци Залїцицького р-ну Тернопільської обл.

Покутські говірки: *кїєла, чїчкє^н//чїчкїє^н, пїєўкє^н, лаўкїє^н, лєлїкїє^н, буракїє^н, пїлїнкїє^н, холєўкїє^н, мїкїєта, цїцкїє^н, нїткїє^н, кє^ншка, туркї, буркї, швєкї, вєзонкї, ўнукї, на збїткї, вєхкїй, малєнкїй, ў букї, кїшкїє, вїкїдати, глїбокїй, пастукї, грїкї, обїхї, звєрхї, мухї, нахїлїлї, хїба, пархї, хїтати, але облугї, кнїгїнї, берїгї, тїчка, бє^нсагї, чїпїгї, дорогїй – с.Турка Коломїйського р-ну Івано-Франківської обл.; снїпкїє^н, зборїгїнкє^н (торф), мїкє^нта, кїєца, йїжїкє^н, воўкє^н, бїндїкїє^н, сілскїє^нх, мїўкє^нй, кїштар, вїжкї, волюшкї, пацбркї, кїтайєц, звєрїєли барєбулє на обєркї, кїшєх, глїбокїй, шїрокїй, грїхїє, пастукї, глухїєй, горїхї, тихїй, пархї, бєбїхї, але перогїє, бєрїгї, плугїє, дорогїй, ўгєнула, ногї, доўгїй, другїй – с.Пїдвисокє Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.; червєкє^н, такєх, кракє^н, чїчкє^н, нєкєдалє, слїўкє^н, гойєркє^н (огіркї), скє^нмос, дочкїє, гєлушкє^н, пухкїєй, кїцкє^н на полї, лєскїўкє^н, гїркє^нй, кошїчкї, з групкї, нїткї, солоткїй, позїчкї, фїйтїкї (штєнї), вїкїдати, грїхє^н, пастукє^н, кє^нтрий, глєкє^нй, з обєхї, волєскїє горїхї, нахїлє^нтї, але пє^нрогї, берїгї, тїчка, дорогїє, другїй, доўгїй – с.Зєваллє Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.*

Гуцульські говірки: *дочкє^н, лє^ншкє, оєкєдаў, пацєркє^н, кє^нйїў, воўкє^н, снївєкє^н, самєкєшє, цїпкє^н, пєчїнкє^н, пєлїнкє, сокєра, кєшкєва струна, діўкє^н, бєракує дошкє, кїлїмє^н, кєшєнє, по гуцулскї, чєрєвїкї, вїткї, кєртовїєнє, грїхє^н, пастукє^н, обїхє^н, трєхї, нахєлєтї, мухї, пархї, сухїй, тихїй, пєрогє^н, плугє, загє^нп, ногїє, другє^нй, доўгїй, ногїє – с.Бїстрєць Вєрховїнєського р-ну Івано-Франківської обл.; нїшкє, волєсїнкє, запєкє, кєшка, воўкє, снївєкє, сїєнєкє, огїркє^н, йїжїкє^н, сокєра, зурєкє, рєкє, кєдєтї, швєкї, вїткї, кївїм,*

широкій, глибокій, зупчикі, пастухе^и, сухий, глухий, горіхі, мухі, бєбихі, пархі, ге^ичка, берега^е, пирога^и, моге^ила, дорогий, болє ноге^и, доўгий - с.Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.

Буковинські говірки: кїўки^е, дошки^е, сардаки^е; сорочки^е, чїчки^е, кишкі^е, цицкі^е, зілничкі^е, дурнаки^е, галушки^е, цатки^е, богачки^е, краки^е, швекі, воко горіўкі^и, вогирки, двї дочкї, бородаўкї, черевикї, штери свїчкї, грїхи, глухий, чоробахи, обтохи^и, го^урїхі, капилїухи, але стоги, востроги, їгинчі, ватаги, їгичка, ноги, другий - с.Тисовець Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.

Як бачимо, на відміну від інших південно-західних говорів, що мають після задньоязикових обнижені репрезентанти /и/, перед якими попередні к, х пом"якшуються, у буковинській говірці с.Тисовець задньоязикові к, х перед наголошеним голосним, як правило, не пом"якшуються. Подібний стан зафіксував Г.К.Голоскевич у подільській говірці с.Бодачівки колишнього Ушицького повіту, де також після к наголошений д змінюється в и^е і навіть в є, але попередній приголосний залишається твердим: *бра- 'ky^е //spa'd'ke, so'ky^еrka //so'kerka, mi'keta, pit'keny^еno, 'kenuty, 'ky^еvatysa, 'ky^еnuty, zoroč'ky^е, ta'ky^еz (37, 114).*

Матеріали АУМ цілком підтверджують висновок попередніх дослідників (141, 16-17) про те, що розвиток опільнослов"янської сполуки гн відбувався на українському ґрунті окремо від розвитку сполук кн, хн. Це виявляється в тому, що на сучасному етапі більшість українських говорів на місці давньої сполуки гн має рефлекс гн, у тому числі й ті говори, у яких сполуки кн, хн рефлексувалися як кн^е, хн^е, кв^и, хв^и, кв, хв та ін.

Аналіз матеріалу показує, що в більшості наддністрянських, покутських, гуцульських і буковинських говірок обниження наголошених репрезентантів /и/ після задньоязикових не сягає далі голосного є^и.

Проте в окремих наддністрянських і гуцульських говірках (див.матеріали з сіл Мельничі, Яворів) можлива реалізація в цій позиції фонема /и/ також голосними є, є. Саме такий стан виявив П.І.Пристапа в говірках колишнього Брюховицького р-ну біля Львова: "Наголошене д після г, к, х знижує артикуляцію, збігаючись в є, що пом"якшує попередні приголосні: ву^єгери

(обл. огири "жеребці"), кєдати, кєйїў, буракє, рїкє, вускєй (вузький), йакєй, такєй, кєба, кєтра, грїкє, глухєй" (149, 14-15). Через те, що й перед етимологічним є в цих говірках задньоязикові к, х пом"якшуються¹ (внаслідок чого може трохи звужуватись і артикуляція самого є: такє, вохкє, гїркє, сухє, вускє, такє, вохкє, гїркє, сухє, вускє та інші), виникла фонетична ситуація, у якій неможливе розрізнення голосних /и/~е/, а тим самим і сполук /ки, хи/ ~ /ке, хє/. Дехто з дослідників уважав, що такий стан існує не тільки в західноукраїнському діалектному мовленні, але й був властивий колишньому літературному мовленню уродженців Галичини. На їхню думку, у вимові сполук ки, хи і ке, хє тут немає вже ніякої різниці й вони звучать зовсім однаково як кє, хє: такє (таке)-лаўкє, кєрма - сокєра, кєнути, сухє - кожукє.

Загальновідомо, що в більшій частині південно-західних говорів ненаголошене є незалежно від свого походження - з етимологічного є та в д - зазнає значного звуження в напрямі до голосного д. На тлі говорів з сильним звуженням ненаголошеного є найбільше виділяються західні українські говори в постійним наголосом - лемківський та говір так званих замішанців, у яких реалізація /є/ в ненаголошеній позиції майже нічим не відрізняється від реалізації фонем /є/ під наголосом (пшєниця, зелєний, полє, зернина, морє, горє, занєсе, верєтєно, смєрєчєна, мєлє, чєпєц, кутуйєш). Свідчити про це може те, що у відомих монографіях І.Веркратського про названі говори немає жодної згадки про зміни ненаголошеного є, а також приклади в опублікованих ним текстів: недїля, жєльїзо, лєтєїти, вєсьїля, грудєн, нє доїхаў, йїдє, марєц, соньцє, зьвїдує, панє, братє (кл.форма), до мєнє, вєлїку, алє, будєш, пасє, кєрмєш, до вєчєра, найпєршє, полодєн, другє, жєнитї, тєпєр, добрє, сєредухшїй (29, 24, 164-169); гїначє, лївєр, шубєнїця, кєлошок, вчєрашнїй, дожджєм, пїщєм, смєраки (25, 7).

¹П.І.Пристапа відзначає й м"якість проривного задньоязикового г перед наголошеним є: г'єц (гєдзє), г'єник (Євгєн), г'єнка (Євгєнїя), а також: кєлїх, кєлєска, вохкє, йакє, такє, штакєта, глухє, сухє (149, 14).

І.Панькевич зауважує, що й у середньозакарпатських говірках у позиції між твердими приголосними або у визвучі фонема /e/ реалізується в ненаголошених складах одним і тим же голосним переднього ряду середнього підняття е: 'dobre, 'kaže, 'bože, 'čekaže, me'ne, 'vezeta, 'pered, čere'dar', 'češe, dereč'zamyi, 'berehom, cerkū(ц)'nyk, ze'de, 'bpoše, stačte, ne'daľeka, 'buda, 'kažete, klepač', kame, petro, čerez ma in. (136. 75-78).

Матеріали II т. АУМ, дослідження різних авторів, зокрема післявоєнні, та наші спостереження над рядом південнокарпатських говірок сучасної Закарпатської обл., не дозволяють погодитися з таким загальним висновком І.Панькевича. Наведемо матеріал з кількох закарпатських говірок: бере^их, бе^иреза, сте^ибло, у бере^иду, вере^итено, вирена, меле^иш, ме^ижа, Штифан, сте^ипанка, 'будеме, голоде^ин, 'серце^и, такоїе, немаїе, не^исе, се^ибе, ре^ибро, хрибет, 'оре^и, пул:оїе 'сіно, же^ибрак – с.Лавки Мукачівського р-ну; биреза, то са 'коле^и, виритено, висилий, висила, 'упирет, 'деречо, 'у мене^и, 'тунойе полотно, 'дуже^и на облит 'серце^и, трипета, зилена, чирвена, 'чере^ип, записуїеме, дайакоїе 'слово, ниборак, пирен:ий, зайау 'чере^иду, брижач – с.Плоске Свалявського р-ну; пе^иро, зеленіоїе, пе^ичаг, в'ун 'кашле^и, пе^икарна, не^исе, 'взе^иро, она 'пере^и, хрибет, 'море^и, ов'ун 'бре^и, 'шепче^и, 'чере^ип, Шиученко, 'серце, село, 'хочеме, до двєри, слєза – с.Приборжавське Іршавського р-ну; 'бере^их, 'берест, 'упиред, 'мелеш, 'стибло, не^исе, 'сонце^и, пилєнка, 'моїе, 'поле, сама 'пере^и, ре^ибро, хрибет, 'чере^идар', шистеро, 'пїше^и, же^ибрак, 'мокроїе – с.Кибяри Ужгородського р-ну. Наведені приклади свідчать про те, що тенденція до звуження ненаголошених репрезентантів фонему /e/ завойовує собі право на існування й у цих архаїчних українських говірках, руйнуючи щоразу більше в ненаголошених складах похитнуте вже розрізнення /и/ ~ /e/. Такий же стан спостерігається в говірках Затисся на території Виноградівського р-ну: уже^инитиса, ве^ичидкий, ве^илигдін, бре^ихливий, пше^ичичний, не^ивїстка, ле^ичїті, пе^ичї, не^иїду (109, 124-125). У говірках північно-західної Мукачівщини звуження зазнають лише переднаголошені репрезентанти фонему /e/: ве^иду, не^ису, ве^идеш, ве^иртати, зе^илєний, се^ила, ре^ила, ме^ила, пе^иленка, але в абсолютному кінці олова: 'пере, 'поре, 'коле, 'меле, 'поле, 'море та й взагалі в післянаголошених складах: 'зувєла, 'переш, 'мелеш, 'барєх, 'дерєво, 'черєс (пояс) 'пїшєш (130, 90).

Б.Кобиланський підкреслив, що звуження ненаголошених репрезентантів фонему /e/ відбувається тільки в північній частині гуцульського говору (85, 21, 31-32). Таке твердження правильне лише частково, тільки при порівнянні південногуцульських говірок в літературно мовою та іншими говорами. При зіставленні ж реалізації фонему /e/ в наголошених і ненаголошених складах звуження ненаголошених репрезентантів фонему /e/ порівняно з наголошеними досить помітне: під наголосом реалізаторами цієї фонему є здебільшого голосні середнього обниженого підняття ε або й середньо-низького підняття е^a. Зауважимо принагідно, що відзначена Я.Яновим у південногуцульських говірках напівпалатальна вимова приголосних перед голосним е (213, 267) в оботежених нами говірках виявляється тепер дуже спорадично. Можна припускати, що ця архаїчна риса гуцульської фонетики протягом останніх десятиліть активно занепадає й тепер майже не спостерігається. У ненаголошених складах фонема /e/ реалізується голосним переднього ряду середнього підняття е: межа, петєлка, пєчїнкє^и, берєги, Семєн, понєд'ї'юнок, верк'л'ух, пїт'пенкї^є, каменєм, рєлї'гї'я, учїтєл, цєсє, 'зєлєн, жє'нї'нєк, бє'рєш, хрєбєт, шєпєлєїє, 'футко 'будє, то мєнє не^и мї'нє, бє'рєтєр', гнї лєн, 'бєзєн', 'бїлєн, 'копєн, пєр'єннїй – с.Бистрець Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; їдєтє, аят оботєжєна, бї'їєнкє^и, сєкрєтєр'єкє, дєрє'уїєнї, усєкє, 'чєрєзє, смєрєчє, вїд'ї'їкаїє, чєл'єнїй, нє пєрє'ї, до вознєсєнї'я, пєрєжєлє – с.Яворїв Косївського р-ну Івано-Франківської обл. Аналогічний стан спостережено нами в північногуцульській говірці с.Паляниці Надїрнянського р-ну Івано-Франківської обл.: у 'нєїї 'торє, бє'рєтє^и, вєрєтє, вєсєлї'їкє, свєкр'ухє, дєр'єк, бєрєш, 'серцє, 'лєгкє, зєлєнї 'свєтє, пєрє. В їншїй північногуцульській говірці – с.Воронєнкє ц'югє ж р'янонє вжє вїразно простєжєтєсьє скїл'їнїстє до бїлєш звужєнїє рєалїзєцїї нєнєголєшєнїх рєпрєзєнтєнтїв фєнємє /e/: сєрїдє, вє'рбє, вїсєлїй, вучї'єтїл, 'серцє^и, 'рїдїдї^є, сїбє, нїсє, 'бїлшї, цї'бєр, 'пєлцїм, 'сонцї, нї'бїшчїк, 'смєлїц, рїшїтї, зє 'сїнїм 'морїм, пє'рє'їтї чєрїс пєтєчїн'є тє їн. У гуцульській говірці с.Лугї нє Рєхївщїнї, щє тїпєм свє'їм блїзкє до північногуцульських говірок, у нєнєголєшєнїх скїл'їдєх /e/ послїдовно рєалїзєтєсьє гєлєснїм сєрєднєгє пїд'ї'єл'їтє є: нє 'будє, грєбєнєм, 'бубєн, 'тєплє 'будє вїтє, хтє сєсє, вєсї'їлє, 'будє, вї'ємє, кукаїє, кудє'ї'ї, дєшєвїй, цєрк'ї'ї, ко'лєсє, тєлїгє, пєпєрєк, кучєрєвї, дурєн, 'фї'єнє тє їн.

Експериментальне дослідження вимови ненаголошеного *e* за допомогою методу так званого прямого палатографування (151, 80-89), проведене співробітниками лабораторії експериментальної фонетики Київського університету в сусідньому з Лугами селі Кваси Рахівського р-ну Закарпатської обл., виявило, що "у говірці Квасів ненаголошений *e* після твердих приголосних також не схильний до підвищеної артикуляції. Як і всі інші ненаголошені голосні цей звук також відзначається більшою відкритістю порівняно з наголошеним" (182, 142). За спостереженнями В.С.Черняк, у ряді бойківських говірок у мовленні старшого покоління ненаголошені репрезентанти */e/* відзначаються трохи ширшою вимовою порівняно з літературним варіантом, завдяки чому зберігають майже таку саму артикуляцію, як і наголошені репрезентанти */e/*: знайе, питайе, сонце, скорше, через, времін (187, 152-153). "Однак, - зауважує далі дослідниця, - поруч з наведеними вище формами відмічено часті випадки, особливо в мові середнього і молодшого покоління, коли ненаголошене етимологічне *e* підвищує свою артикуляцію до *i*, як це маємо і в літературній мові: се^ибе, зе^илений" (187, 152-153).

Очевидно, як початок руйнування фонемної опозиції */i/ ~ /e/* в ненаголошених складах треба розцінювати відзначену Д.Г.Бандрівським нестійкість звукової реалізації фонем */e/* в ненаголошеній позиції в окремих говірках Дрогобицького р-ну Львівської обл., де її репрезентанти найчастіше не звужують своєї артикуляції і рідко підвищують її до *e^и*, *i^е*, а ще рідше до *i*. Наприклад: метали, сестра, мене, по перерві, черепаха, сере^идина, печи - наддністрянська говірка с.Липовець: ве^изу, веречи, на верху, переліх, заперети, беру, зелений, пшениці, не ^ибудем, тепер, недогода, знайе^и, на зе^имлі, ^иможи - перехідна від середньобойківського до середньонаддністрянського типу говірка с.Уличного: ве^иліи, вечері^ие, переберати, Катерина, холоди^ие, зе^имля, се^имеро, переважно, тепер, четвертого, вжини^исі. ^иВіж^иліні (коні) - перехідні від західнобойківських до західнонаддністрянських говірки сіл Ясениці-Сільної та Попелів (6, 4-5). За свідченням Я.О.Пури, найбільш характерною реалізацією фонем */e/* в ненаголошених складах у говорах західної частини колишньої Дрогобицької обл. є голосні *e^и*, *i^е*, *i* (152, 20-21). У позиції ж після губних приголосних та в структурах з повно-

голоссям у говірках південно-західної частини Старосамбірського, південно-східної частини колишнього Підбузького і колишнього Стрільківського районів фонема */e/* реалізується в ненаголошених складах голосним *e*: не мелено, переліх, хлопец, береза, метати, смерека, переліс, вередіти, весна, весела, зелена^е (152, 20-21; див. також 3,5).

З десяти обстежених нами говірок покутського говіркового ареалу лише в одній - говірці с.Підвисоке Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. - виявлено більш-менш послідовну реалізацію фонем */e/* в ненаголошених складах голосним середнього підняття *e*: верк^ити, стеречи, п^итпенк^и, те^ий^ечка, палпе^им, в^ипдести, ле^иміш, уре^ичи, почерес дорогу, господарем, жмакай^из шеле^итит, поне^ит^иїнок, шчербати, спечена, герой, Ше^иученко, не^есе, се^есе. Цікаво, що жителі с.Підвисокого добре усвідомлюють цю характерну рису їхнього вокалізму, відмінну від вокалізму говірок сусідніх сіл, а тому не раз самі інформували експлоратора, що в говірці сусіднього, наприклад, с.Торговиця "говоре не так, як у нас: не чет^евер^е, а чит^евер^е, не сере^еда, а зир^еида"^і.

Можна, таким чином, припускати, що говірка з виразною реалізацією ненаголошених репрезентантів фонем */e/* голосним середнього ряду середнього підняття *e* зустрічається тепер дуже спорадично і губляться невеличкими острівцями в загальному потоці говірок з нерозрізнюванням у ненаголошених складах опозиції */i/ ~ /e/*. У всіх інших південно-західних говорах дослідники одноставно стверджують значне звуження ненаголошених репрезентантів фонем */e/*. Так, у надсянських говірках І.Верхратський констатував звуження ненаголошеного *e* аж до *i*, який пом^иякшує попередні приголосні: пом^иіло (помело), в^исьіле (27,17).

В деяких дослідженнях надсянського говору немає згадки про пом^иякшення попередніх приголосних перед *i*, що є виявом фонем */e/*:

І Під час обстеження говірки с.Нижній Ольчедаїв Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. нам довелося зустрітись з про- тилежним випадком, коли ольчедаївці, у говірці яких існує значне звуження ненаголошених репрезентантів */e/* й відсутнє не піднаголосом розрізнення */i/ ~ /e/*, розповідали, що їхні сусіди з с.Траклівки "говорять якось помало і ніби кожне слово викладають на лопаті: село, дерево, берг, червона".

n'is'i, yi'zi, štra, sir'ou, pi'tro, a'naizš, 'maiš, n'isu, dir'vina, zil'noi, tir'novi.

Тут доречно згадати й про характеристику дослідниками наголошених виявів фонема /e/ в надсянському говорі. Вивчення наявних описів вокалізму різних українських говорів і наші спостереження дозволяють висловити припущення, що найближчою до вимови давньоруського *ě* можна вважати вимову цього голосного, яка збереглася в надсянському говорі. На місці давніх **ě*, **ъ* у сильній позиції під наголосом в цьому говорі фігурує високий *e*, артикуляцію якого щодо підняття можна визначити як середню підвищену. Графічно відтворювано його знаком *ê*. Цей голосний легко палаталізує попередні приголосні, підвищуючи їхній тон, але, як зауважують дослідники, ця м'якість є не настільки виразною, щоб її передавати в фонетичній транскрипції: *'bê'sida, 'bê'ri:z, pês, 'vê'ra, 'mê'cu, hmêr, dên, d'ê'vu, 'tê'ra, zil'ôn'vû, šô'nu, šê'rp, šê'rci* та інші. В описі надсянського (долівського) говору І.Верхратський не згадує про цю характерну вимову *e*, проте зазначає, що особливістю говору є ледь помітне пом'якшення губних *ц, б, м*, а також зубних *т, д, н* і свистячих *з, с*, яке він передає знаком апострофа, наприклад: *м'êтê, п'êс, п'êро, б'êдро, т'êбê, в'êтêр, д'êрево* (27, 4). Очевидно, не маючи власних спостережень над вокалізмом бойківських говірок, дехто з дослідників на підставі опису бойківської фонетики З.Рабій, яка звужений бойківський *e* передавала також знаком *ê* (хлоп'êц, горн'êц, д'êн, т'êнêр) (231, 20), помилково ототожнював вимову надсянського трохи підвищеного *ê* (порівняно з літературним більш обниженим *e*) з бойківським дуже звуженим *ê*. Такої помилки допустився, наприклад, Я.О.Пура, твердячи що "... звуження *ê* до *ê*, *ï* відоме також бойківським, гуцульським, закарпатським, частково лемківським, подільським і надсянським говорам" (152, 20).

Відносно підвищення артикуляції *e* в надсянському говорі й сильне звуження *e* в певних позиціях у бойківських говірках - генетично різні явища: підвищений надсянський *ê*, можливо, зберігає звукову вартість давньоруського *ě*; звужений бойківський голосний *ê* може бути або наслідком асимілятивного пристосування (прогресивного за напрямом) артикуляції голосного *e* до наступного м'якого приголосного, або наслідком дії так званої вокальної гармонії.

Про те, що в згаданих дослідженнях Я.О.Пури та З.Рабій однаковим транскрипційним знаком *ê* передано різні голосні свідчить таке: І.Верхратський у названому описі долівського (надсянського) говору, мабуть, не вважає навіть за потрібне відзначати в транскрипції цю трохи підвищену артикуляцію надсянського *ê* (див. наведені вище приклади); І.С.Свенціцький звужене бойківське *ê* передає навіть не знаком *ê*, як це започаткував О.Брок (16, 12), а знаком *и*: *малийкі, молодийкий, тигирь, динь, вирх, ід чирькві, чиниць та ін* (161, 120).

Надсянський *ê* найбільш близький за своєю артикуляцією до подібного голосного *ê*, який зафіксував і описав Я.Янів у південногуцульській говірці с.Гриняви: *u'ê'k'le', p'ê't'ro, u'ê'ic'ê'te, u'ê'n'ê'c', na 't'ê'rycy, za 'mor'em* (213, 266-267).

Наші записи з надсянської говірки с.Буців Мостиського р-ну Львівської обл. виявляють строкатішу, ніж наведена вище, реалізацію фонема /e/ в ненаголошеній позиції, напр.: *ви'сêлийі, пі'чи, пікарні, піч'інка, мі'жê, т'і'ê, Сти'пан, пост'івіті, ни'сê, сик'ритар, п'алцим, с'онци, плі'тê, по'ли, ч'êрамха, варт'êно, п'ирадній, с'ираній, ч'аліт, ві'ліка, ч'êрапак/ч'ерпак/, ч'êрвона, вич'êр'і'ê, д'умаї, к'упуйі, майі, п'атайі /< питаê/, вук'райіц хл'і'бá, ч'у'го с'і'рипайіш, глу'хойê, л'і'хойê, к'еп'с'куйê, д'у'руг'ойê, су'хойê с'і'но..* Таким чином, фонема /e/ реалізується тут у ненаголошених складах голосними *ï, ï^h; ï^l, ï, e, a*. Причому вияви *ê* можливі лише в сусідстві сонорного *р* та шиплячих; вживання *e* приурочене до позиції після середньоазійського *й* у закінченні нестягненої форми прикметників середнього роду. Функціонування решти виявів *ï, ï^h, ï^l, ï, e, a* не регламентоване будь-якими фонетичними умовами.

Як відомо, у надсянських говірках немає фонема /я/, відповідно до /и/ літературної мови, бо давні **ï, *y* збереглись в основному незмінними. Тому фонема /e/ в більшості надсянських говірок (за винятком тих, де *o* в новозакритому складі рефлексувалося голосним *ï*) вступає в опозицію тільки з одним передньорядним голосним /и/, етимологічна база якого в цих говірках значно ширша, ніж у літературній мові. Можливість реалізації в ненаголошених складах фонема /e/ в багатьох позиціях голосним *ï* призводить до усунення опозиції /и/ ~ /e/ за рахунок фонема /e/, тобто відбувається нейтралізація протиставлення цих фонем, котре з метою більшої наочності й виразності можна зобразити такою формулою: /и/ ~ /e/ → /и/, /ï/. Зазначене дозволяє де-

що скорегувати наведені в "Нарисах з діалектології української мови" (К., 1966) структури ненаголошеного вокалізму надсянського говіркового ареалу:

і/и	н	у або	і/и	ї	н	у
е	а	а	е	а	а	а

а й структури з нейтралізацією не тільки опозиції /у/ ~ /о/, але й опозиції /і/ ~ /е/ на користь репрезентантів /і/, тобто такі:

і	н	у	і	ї	н	у
а	а	а	а	а	а	а

Таким чином, для надсянського ненаголошеного вокалізму релевантним по вертикалі є розрізнення лише за двома підняттями: верхнє-нижнє (або ж верхнє-неверхнє чи, по іншому, нижнє-ненижнє).

Фонема /е/ реалізується голосним *i* в ненаголошених складах після шиплячого *ч* у говірці с.Завалля Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.: *чїне*^нга, *чїришака*, *чїрише*^нпа, *чїрвона*, *чїтвер*, *чїтвєртий*, *кучїрї*, *хочїш*, *хочї*, *чїрвє*^нкі, *пєчїра*, а іноді й перед *ч* та іншими м'якими приголосними: *спїчи*, *вїчєрати*, *вїсіє*, *пїнок*, *березїн*, *верїсієн*, *бизї*^н. У позиції після інших приголосних не перед м'якими репрезентантами /е/ виступають у цій говірці голосні *e*, *ɛ*: *вїрїтєно*, *пїєтиро*, *лївади*, *диртїука*, *пїреднї жїлїво*, *вїрїшїт*, *рївїзїїна*. Звуження ненаголошених репрезентантів фонем /е/ аж до *i* в позиції після шиплячих помічено дослідниками також в інших південно-західних говірках, наприклад, у подільських: *їчїпїти*, *чїпїга*, *вєчїра*, *вєчїром*, *прїчїпїти* (II5, 52); у надністрянських: *дїшїна*//*дїшина*, *прїлїжїна*//*прїлїжина*, *спєчїна*//*спєчина* (I49, I4). Подекуди реалізацію ненаголошених репрезентантів /е/ голосним *i* після шиплячих можна пояснити тим, що на час звуження репрезентантів /е/ в ненаголошених складах м'які шиплячі, зокрема *ч*, зберігали свою давню м'якість котра сприяла ще більшому звуженню ненаголошених виявів /е/, їх злиттю в цій позиції з алофонами фонем *i*, перед якими шиплячі могли й надалі зберігати свою м'якість.

Найбільшого звуження – аж до голосного верхнього підняття *i* досягають ненаголошені репрезентанти /е/ в більшості надністрянських говірок у позиції після середньоязикового *ї*: *вїнмаї*, *знаї*, *спївайї*, *ти маїш*, *знаїш*, *граїш*, *купуйш*, *тойї*

*ойї*то, двоїї паєт, троїї їїїєц (I97, 48), *вїпїїти*, *кїтїайїц*, *напрадїїїї*, *вїчїрїїї*, *смїркаїїї*, *вїдрїїїїї*, *їїїєн*, *їїїго*, *їїїму* (I49, I4; 228, 37).

У ряді надністрянських говірок у ненаголошеній позиції перед наступним м'яким приголосним можлива подвійна реалізація фонем /е/ або голосним *i* або *ɛ*: *вїсієлє*//*вїсієлє*, *пїсєта*//*пїсєта*, *дївїдїсєт*//*дївїдїсєт* (I49, I4), *хлопїц*//*хлопїц*^є (212, 15). Як відзначає О.С.Мельничук, у південноподільській говірці с.Писарівки (Кодимський р-н Одеської обл.) фонема /е/ в ненаголошеній позиції перед наступним складом з голосним *i* будь-якого походження реалізується голосним високим піднесення *i*: *пїрїстїй*, *вїсієла*, *лїтїти*, *вїрїтїти*, *дївїтїво*, *зїлїнїтїти*, *пїрїдїлїтїтїса*//*пїрїдїлїтїтїса*, *пїтїпїрїжїцїца*//*пїтїпїрїжїцїца* (II5, 51-52). Проте треба зауважити, що в цій позиції й ненаголошені репрезентанти /и/ звужуються найчастіше до *i*: *прїбїг*, *пїрїжїок*, *сїдїти*, *крїчїтї*, *пїшїтї*, *вїсїдїти* та под. Таким чином, виникає ситуація, у якій на синтагматичній осі відбувається ідентифікація виявів трьох фонем /е, и, і/ внаслідок зникання ознак їх диференційних рис (пор. також: *мїїїтїти*, *мїїїцїїна*, *збїдїїї*, на *рїбї*, *нїмї*, *ї рїцї*, *нїчїїг*), що призводить до нейтралізації в цій позиції протиставлень /и/ ~ /е/, /і/ ~ /е/, /і/ ~ /и/. Принадібно зауважимо, що між надністрянським звуженням *e* > *ɛ* > *i* типу *вїсієлє*, *пїсєта*, *пїнок*, *мїні*; в *сіїї* та описаним подільським є певна різниця, яка полягає в тому, що в першому випадку звужуючим чинником є, мабуть, передусім наступний м'який приголосний (про це свідчать приклади *пїсєта*, *пїнок*), а вокальна асиміляція лиш додатково сприяє такому звуженню; у другому ж – подільському – випадку вирішальним фактором є саме вокальна асиміляція, бо приголосні тут можуть бути навіть твердими (*зїлїнїтїти*, *пїрїдїлїтїтїса*). Правда, на Поділлі є також говірки, у яких звуження ненаголошених виявів /е/ в *i* відбувається, як свідчать О.Курило, не тільки перед складами з голосним *i*, але й перед наступним складом з м'яким приголосним та будь-яким голосним: *vı's'ı̀la*, *'ty'ʒ'dın*, *pı'rı'pı̀tka*, *pı'rı'bin*, *pı'rı'ı'ıau*, *hrı'đı'nec*, *dı's'atka*, *brı'ı'n'a*, *po'ıudıı*, *wy'ıygdın*, *'ēēın*, *'kaps*, *py'ı'yı's'ı'ıē*, *mı'h'ı*, *kapı'ııı* (99, 70).

У подільській говірці с.Бодачівки фонема /е/ може, як зауважує Г.К.Голоскевич, реалізуватись (хоч і не завжди) у першому переднаголошеному складі голосним *e*, якщо в наголошеному складі є голосний *e* (*mē'nē*, *tē'bē*, *sē'bē*, *tēpēr*, *ıpērēd*); така реалі-

зація /e/ можлива й у другому переднаголошеному складі, коли в двох наступних складах виступають голосні *e*: *beréžety^e*, *préstě'rěhcy* (37, 112-113).

Незвужені варіанти фонему /e/ в ненаголошених складах В.Отроковський відзначає в говірці с.Кобилівки колишньої Подільської губернії в позиції після шиплячих та африкат (у *в'єчєрі*, *т'ч'єчка*, *ж'єнч'є* (кл. форма), *шч'єрб'єна*, *вольтч'є*, *п'єрубч'є*, *с'єрц'є*) у закінченні наз.відм.одн. прикметників середн.роду (*ч'єрн'є*, *г'єрн'є*, *п'єўн'є*), у дієслівній парадигмі теперішнього часу і дієвідміна (чухаєцца, замєр'єає, майє, хурує/ (125, 34).

А.І. Сорочан вказує, що в подільській говірці с.Монастирське на Вінничині в переднаголошених складах замість *e* звучить *и*, а в післянаголошених складах відтінок *e* чується виразніше (171, 250).

Інші дослідники подільських говірок відзначають, що відповідно до етимологічного *e* та *e* з *ь* як у переднаголошених, так і післянаголошених складах вимовляється голосний, дуже зближений за своєю артикуляцією до *и*, або середній між *и* та *e* звук *и^e*. Наприклад: *в'єсел'ий*, *пл'єне*, *т'єля*, *в'єст'єл'ити*, *ч'єрида*, *п'єр'ий* - с.Пахутинці й Кременна (179, 88); *ж'єт'є*, *ж'єд'єт'є*, *ж'єр'єт'є*, *ж'єд'єт'є* - с.Бодачівка (37, 112-113); *ч'єк'єти*, *в'єсло*, *м'єн'є*, *с'єстра* - м.Стара Ушиця (200, 4-5); *д'єн'єц'є*, *л'єг'єн'єк'ий*, *п'єр'єт'єн'є*, *в'єт'єр*, *ш'єт'єна* - с.Чернятин (39, 134). Типову для подільських говірок артикуляцію ненаголошених виявів фонем /e/ та /и/, протиставлення яких в ненаголошеній позиції повністю нейтралізується, О.Куріло визначає як середньо-переднього ряду високо-середнього підняття. Причому, на думку дослідниці, у південній та західній частині Поділля відчувається нахил до більш обниженої (в напрямі до *e*) їх вимови, а в північній та східній частині Поділля - до більш звуженої (в напрямі до *и* та *и^e*) (99, 68-69).

Унаслідок дії вокальної гармонії властивій ряду подільських говірок матеріальним виявом нейтралізації опозиції в ненаголошених складах /и/~/e/ перед складом з наголошеними *и* або *e* може бути голосний *e*: *п'єр'єписав*, *конеч'єн'єк'є*, *втерат'єся*, *п'єр'єн'єняла* (прийняла), *сєв'єн'єк'є*, *в'єбєрала*, *зєм'єльк'є*, *нєзєн'єк'є*, *блєзєн'єк'є*, *дєрєн'єк'є*, *мєнєт'єця*, *плєвє*, *жєвцєм*, *потєхєн'єк'є*, *сп'єб'єж'єв'єт'є*, *м'єб'єр'єд'є*, *н'єс'єб'єд'єд'єт'є*, *тєп'єр*, *м'єн'є*, *п'єт'єл'єт'є*, *дєк'єт'є*, *бєр'є*, *п'єв'єз'єл'є*, *в'єт'єт'є*, *к'єн'єк'є*, *н'єл'єм'єт'є*, *в'єр'єт'є*; іноді він трап-

ляється і не перед складом з широким голосним: *крєльц'єм* (крильцем), *конєк*, *ч'єтє*, *сп'єтє*, *к'єйд'єнє*, *н'єучєм'є*; натомість результатом нейтралізації опозиції /и/~/e/ перед складом з наголошеним голосним високого підняття буде голосний *и* або *и^e*: *ж'єн'єц'є*, *с'єр'єпи*, *н'єд'єл'єт'є*, *с'єж'єн'єв'єся*, *п'єш'єн'єч'єн'єк'є*, *п'єт'єл'єч'єк'є*, *ж'єв'є*, *м'єн'є*// *м'єн'є*, *с'єру* та ін. (99, 69-70).

Для повноти картини наведемо ще матеріал наших спостережень над іншими південно-західними говорами. Наприклад, з наддністрянських говірок: *с'єрид'є*, *п'єч'єнє*, *б'єшит*, *п'єр'єб'єт'є* *б'єс'є* *с'єстр'є*, *к'єж'є*, *в'єр'єс*, *ш'єб'є* *п'єх'єн'є*, *с'єн'єц'є*, *в'єт'єп'єч'єв'є* *л'єп'єн'є* - с.Стільське Миколаївського р-ну Львівської обл.; до *с'єб'є*, *в'єк'єн'єц'є*, *н'єб'єш'єч'єк'є*, *с'єл'є*, *в'єд'є*, *л'єч'є* *т'єл'є*, *т'єх'єш'є*, *р'єш'єч'єс'єт'є*, *д'єш'єв'є*, *п'єм'єт'єк'є*, *ч'єр'єн'єц'є*, *з'єл'єн'єй*, *п'єр'єл'єк'є* *л'єк'є*, *п'єр'єл'єс* - с.Мельник Жидачівського р-ну Львівської обл.; *г'єр'єб'є* *ст'єб'єл'є*, *в'єсло*, *ч'єр'єм'єк'є*, *ч'єр'єв'єк'є*, *м'єк'єр'є*, *м'єт'єл'єп'є*, *к'єам'єн'єм*, *т'єл'єф'єн*, *ў* *н'єй* *в'єл'єк'є* *г'єр'є* - *в'єс'єк'є* *г'єр'є* - с.Винятинці Заліщицького р-ну Тернопільської обл.; *ч'єс'єн'є* *сл'єв'є*, *г'єн'єк'єш'є*, *о* *б'єж'є*, *н'єч'єв'єс'єт'є*, *л'єл'єк'є*, *л'єж'єт'є*, *д'єр'єл'єб'єл'єн'є*, *п'єс'є*, *ч'єр'єн'єц'є*, *т'є* *м'єйє* *п'єл'є* - *п'єл'є* *ў* *б'єл'єс'єт'є* - с.Осташівці Зборівського р-ну Тернопільської обл.; з буковинських говірок: *в'єр'єн'є*, *п'єр'єл'єц'є*, *ск'єр'єж'єч'є*, *д'є* *ш'єц'є*, *м'єй* *б'єл'є*, *м'єр'єт'єц*, *к'єол'єс'є*, *р'єл'є*, *д'є* *ш'єв'є* - с.Тисовець Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; *п'єт* *м'єж'є*, *ч'єр'єл'є*, *ч'єр'єш'єц'є*, *д'є* *л'є* *н'є*, *с'єм'єр'єд'єч'є*, *т'єп'єл'є* *с'єл'є*, *б'єр'єг* - с.Лівинці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; з покутських говірок: *в'єр'єс'єн'є*, *п'єч'єр'єс* *в'єд'є*, *в'єр'єж'єт'є*, *м'єл'єш*, *л'єт'є*, *г'єл'єд'єн*, *з'єр'єн'є*, *ч'єр'єп*, *во* *к'єл'є* - с.Турка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

У матеріалах П.т. АУМ ненаголошені вияви /e/ позначено переважно знаком *e*, яким згідно з інструкцією до "Програми для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови" (К., 1949, стор.97) рекомендувалось спочатку передавати звук, що за своєю артикуляцією середній між *и* та *e* - *и^e* або *e* та *и* - *и^e*. Малообізаному в українськими південно-західними говорами дослідникові могло здатися, що в ряді цих говірок має місце не нейтралізація фонологічної опозиції /и/~/e/, а лише деформація, руйнування однієї з ознак диференційної риси фонем /e/ внаслідок звуження й наближення звукового поля її вчлєв до звукового поля виявів фонем /и/, яке все ж таки не досягає звукового поля виявів /и/. Тобто всі зміни відбуваються на рівні реалізації фонем /e/, але не виходять за межі визначеного її

звукового ліміту і не переступають порога, що відділяє її звукове поле від звукового поля фонем /и/. Це схематично відтворено формула:

$$\frac{/e/ \quad \sim \quad /и/}{\left[\begin{array}{c|c} и & е \\ \hline е & и \end{array} \right] \quad \sim \quad [и]}$$

Насправді ж у досліджуваних південно-західних говорах картина інша. Справа, по-перше, в тому, що в більшості цих говірок знає деформації в ненаголошеній позиції й звукове поле виявів фонем /и/, яким властива помітна схильність до обниження артикуляції в напрямі до *e*. Схематично це можна зобразити такою формулою:

$$\frac{/и/ \quad \sim \quad /e/}{\left[\begin{array}{c|c} е & и \\ \hline и & е \end{array} \right] \rightarrow (и/е)}$$

Вказівку на перехід ненаголошеного *и* > *e* (седіти, дитина, засерати) в говірках Галичини знаходимо вже в О.О.Потебні (146, 112; див. також 228, 39: хваїли, буле, стоїате). К.Михальчук уважав, що взагалі в українських говорах ненаголошений *и* схильний вимовлятися як *e*: бѣлыя, лѣбонь, мѣзннѣць, мѣнаты, пѣлынка, рѣпѣты, сѣрѣвѣць, сѣротына, Тѣмко, цѣбуля, чѣряк, вѣлѣнѣты, вѣнѣтаты та ін. (117, 52).

Обнижену вимову ненаголошеного *и*, слутування ненаголошеного *e* та *и* в галицьких говірках зафіксував Т.Лер-Сплавінський (224, 7). Тенденція до переходу ненаголошеного *и* в *e* в деяких наддністрянських говірках знайшла відображення у "вкладному записі", зробленому в церковній літургічній книзі, так званому "Службенику", у 1854 р. в с.Мошківцях на Івано-Франківщині. Цей запис повністю опублікував Я.Янів у своєму монографічному описі говірки сс.Мошковець і Сивки Наддністрянської (тепер Сивки-Войнилівської). Осв кілька прикладів з цього "вкладного запису": купленей, царь росейской, провадев, помѣц даде, платиле, поставленей (212, 4). Далі Я.Янів наводить кілька характерних прикладів заміни *и* голосним *e* в письмових вправ львівських гімназистів-українців: *vyspraša, nevolnyke, pretys, teshylas'a* та ін. (212, 17).

М.В.Леонова відзначає, що в більшості сіл Хотинського, Заставнівського, Кіцманського та Кельменецького районів Черні-

вецької обл. на місці ненаголошеного *e* виступає звук *и* (з Питром, зелений, хлопип, очирет, бифреза, перстан), але в сс.Валья, Поляна, Нові Мамаївці, Лужани, Кадубівці, Шипинці на місці ненаголошеного *e* вживається звук *э* - середній між *e* та *и*. У назвах сел, як відзначає далі дослідниця, звук *э* зустрічається також на місці ненаголошеного *и*: вѣнѣвий, шѣрокий (107, 90-91; 108, 206). Ця риса буковинського ненаголошеного вокалізму знайшла відбиття навіть у мові художніх творів Ю.Федьковича: ти абе-с був, ти міг бе-с, муть виберати, аж дух му заперало, обзерав, повтерали сльози, умерати, в своїм найметами (172, 65-66).

Наведемо приклади обниженої вимови репрезентантів фонем /и/ в ненаголошеній позиції в кількох південно-західних говірках. Наддністрянська говірка: леш^ила, презначена, прев^икла, се^иділо, шѣрокий, ў же^ивоті, пероги^и, запѣтати, ве^има, вуде^и, гне^илий, жне^ива - с.Мельнич Жидачівського р-ну Львівської обл.; буковинська говірка: греби^и, до бе^ика, пе^ила, де^ивѣтиса, ле^исаца, це^игана^и, ше^ире^ина, ца же^иве - с.Тисовель Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.; покутська говірка: лігате^и, хофоме^и, адалобеси, шѣрокий, пелнуйут, креве^ити^иси, стерчи^ит, бебехі, ітученка, весокій - с.Тростянець Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.

Усе це підтверджує зроблений уже раніше дослідниками висновок, що в свідомості мовлян більшої частини південно-західних говорів в ненаголошеній позиції не існує різниці між "писаними *e* та *и*". Наші спостереження показують, що фонема /e/ може реалізуватися у ненаголошених складах цілою гамою звуків, починаючи від *e* й закінчуючи *и*. Причому, як показує простий слуховий експеримент, що полягав у підстановці та вимові в ненаголошеному складі слів село, поле, зелений різних голосних *e*, *e*^и, *и*^и, *и*, мовці виявляють повну, так би мовити, фонологічну байдужість до реалізації в ненаголошеній позиції фонем /e/. Уживання варіантів *e*, *e*^и, *и*^и, *и* по суті фонетично не розмежоване, в одному й тому фонетичному оточенні, у тому ж слові, в мовленні однієї особи можливе вживання обох екстрем цього звукового поля: як голосного *e*, так і голосного *и*. Якщо й існує ягась диференціація вживанні цих варіантів, то вона, можливо, є жанрово-стилістичною або інтонаційно-синтаксичною: звуженіші відтінки *e*, *и* вимовляються під час звичайного, більш швидкого мов-

лення, не в кінці фрази або мовного такту, а більш відкриті відтінки e , e^i - у виразнішому й повільнішому мовленні, у так званому повному стилі, у кінці фрази або мовного такту.

Як відомо, у бойківських, частково лемківських та в середньозакарпатських говірках відбулось звуження наголошеного e в позиції перед наступним м'яким або колись м'яким приголосним, у тому числі й перед $й$, та перед складом з голосним $і$. Цей звужений e О.Брок (16, 12), а за ним також І.Панькевич визначали як закритий звук переднього ряду середнього підняття й позначали його знаком \hat{e} . Проте більшість дослідників, зокрема сучасних (161, 120; 130, 90; 109, 130; 152, 20; 4, 11; 187, 152-153), передає цей звук знаком $и$, ототожнюючи таким чином його артикуляційно-акустичні особливості з $и$, що розвинувся в цих говірках на місці давнього $*i$. Найбільш експліцитне вираження ця думка знайшла в дослідженнях фонетичної системи окремих середньозакарпатських говірок П.П.Чучки та В.І.Добоша. Перший з них пише: "І.Панькевич цей звук у транскрипції позначає значком \hat{e} (закрите e). Але навряд чи існує така потреба, щоб для нього вживати окремий значок і в тих випадках, коли цей звук акустично нічим не відрізняється від звичайного $и$ " (188, 156). Другий також вважає, що "... І.Панькевич під впливом О.Брока припускає певну неточність у визначенні артикуляційно-акустичних особливостей $и$ /< e /. Справа в тому, що наголошене $и$ /< $д$ / (наприклад: тихо, вжити, клин, гинути), а також і в словах "пив", "пиво", які взяті І.Панькевичем для експерименту при визначенні артикуляції звука $и$ та $и$ /< e , $ь$ / (наприклад, у словах: пин, пилівна, вийчур, тирна, дин, огин тощо) у вимові нічим не відрізняються одне від одного, незважаючи на їх різне походження" (45, 109). Варто звернути увагу й на таке явище. В.І.Орос відзначає, що в середньозакарпатських говірках, поширених між річками Тересвою та Рікою, помітна тенденція до пом'якшення приголосних $б$, $в$, $м$, $п$ перед $й$ та $и$. Усі наведені автором приклади пом'якшення губних перед $и$ (бір', вірх', мірва, пірші) (124, 72) свідчили б, що таке пом'якшення відбу-

І Вище вже йшлося про те, що ми не погоджуємось з тими дослідниками, які ототожнюють звуження e в карпатській групі говорів типу $дѣн$, $вѣрх$ зі звуженням його в надсянському говорі типу $вѣсѣла$, $зѣлена$, $пѣс$.

вається лише перед $и$ < e . Дослідник, на жаль, не згадує про те, як ведуть себе в цих говірках губні приголосні перед $и$ < $*i$. Таке уточнення мало б суттєве значення, коли б зазначені приголосні пом'якшувались тільки перед $и$ < e , а перед $и$ < $*i$ - ні, - то це б могло бути доказом відмінності артикуляції $и$ < e та $и$ < $*i$. М'якість губних у позиції перед $и$ < e пояснювалася б тоді їх коартикуляційним пристосуванням до наступного звуженого й напруженого $и$ < e .

Свідчення цих дослідників - уродженців Закарпатської обл. важливі, бо вони мали б доводити, що в свідомості мовлян різниці у вимові $и$ < e та $и$ < $*i$ (а в загатох бойківських говірках також $и$ < $*н$) перед наступним м'яким приголосним, перед $й$ та перед складом з голосним $і$ не існує. Проте цей висновок П.П.Чучки та В.І.Добоша не можна, очевидно, узагальнювати й поширювати на всі середньозакарпатські й бойківські говори. Так, матеріали записів для Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, зроблені під час обстеження 1965 р. говірки с.Буштина Тячівського р-ну Закарпатської обл., показують, що в позиції перед наступним м'яким приголосним вияви / e / вазнають зміни лише на синтагматичній осі внаслідок помітного звуження й напруження артикуляції, яке відбувається все ж таки в межах звукового поля виявів фонем / e /, тобто мають місце тільки допорогові зміни.

Спостереження над говіркою с.Бітлі Турківського р-ну Львівської обл. ставлять під сумнів правильність відтворення І.С.Свенціцьким звуженого бойківського \hat{e} знаком $и$: биськид, пинтилька, типирь, чипиць, динь, вирьх, цирьква, двірі та ін. (161, 120, 123-124). Сам дослідник зауважує, що в чотирьох останніх структурах відповідно до e літературної мови звучить ніби короткий $и$ (дѣнь, вѣрх, цѣрьква, двѣрі), що нагадує вимову складотворчих р. $и$ (161, 120, 123-124). Неодноразове прослуховання магнітофонних записів говірки с.Бітлі, а також зіставлення вимови \hat{e} та $и$ в таких, наприклад, структурах, як $кѣсѣнка$ (власна назва) - $сѣнѣка$, $угѣн$ - $згѣн$, $клѣй$ - $лий$ 'воду н: $ѣс$ (<днесь) - $ниско$, $отѣц$ - $картиц$ та ін. переконують, що різниця у вимові \hat{e} та $и$ існує, що вона вловлюється та усвідомлюється мовлянами. Отже, не дозволяє транскрибувати фонематично, наприклад, структури $кѣсѣнка$, $сѣнѣка$ як ($кѣсѣнка$), ($сѣнѣка$). Принагідно зауважимо й таке. Відомий польський дослідник українських говорів В.Курашкевич спеціально підкреслював, що напружену вимову голосних \hat{e} , \hat{o} в карпат-

ських говорах він уловлював дуже легко, наприклад: *hrévénot*, *ébkot'* (221, А 55). Варто нагадати, що задовго до О.Брока спеціфічну вимову голосного \hat{e} в позиції перед м'яким приголосним у говірках колишньої Самбірської округи та на угорському боці Карпат у так званій Країні відзначив Я.Головацький у 1849 р. в своїй граматиці, пишучи, що в зазначених говірках \hat{e} вимовляється як півголосний \hat{e} , стиснений короткий \hat{e} : днь, пнь, тьпърь, държить (33, 220). І.Верхратський часто передавав цей характерний звук знаком \hat{e} : гне^иска < днеська, гне^ишний де^инь, ще^иня (29, 34, 70), де^инь, рябе^иць, вурубе^иць, о^уте^иць (245, 410).

Проте цілком можливою є й така ситуація, коли розрізнення /e/ ~ /и/ в позиції перед наступним м'яким приголосним ще зберігається, але вияви фонем /e/ є вже по суті складниками звукового поля \hat{e} . Такий стан відзначено нами на підставі аналізу магнітофонного запису в говірці с.Поляни Свалявського р-ну Закарпатської обл. Різниця між виявами /e/ та /и/ зводиться лише до того, що фонема /e/ перед м'якими приголосними реалізується напруженим голосним \hat{e} (позначаємо його знаком \hat{e}), вияви /и/ (<* \hat{i}) позбавлені такої напруженості: на \hat{e} ймлу, \hat{e} йсат \hat{e} йтру \hat{e} , \hat{e} йн, але у чисниці, дітині, сновалниці, \hat{e} ничлици, \hat{e} жени \hat{e} са та ін. Треба відзначити, однак, і помітну тенденцію до втрати в розгляданій позиції виявами /e/ напруженої артикуляції (це особливо виразно спостерігається в ненаголошених складах), що призводить до артикуляційного й акустичного ототожнення виявів /e/ з виявами /и/, тобто до нейтралізації опозиції /e/ ~ /и/ за рахунок голосного середнього підняття \hat{e} , напр.: \hat{e} коци (<косець (косар)) - \hat{e} коци (род.відм. мн. від іменника \hat{e} коци (коса)). Ураховуючи також спостереження згаданих дослідників, які графічно відтворюють вияви /e/ знаком \hat{e} , можна припускати, що відзначена вище тенденція до нейтралізації опозиції /e/ ~ /и/ в розгляданій позиції стає щоразу помітнішою і в інших середньозакарпатських говірках.

Мабуть, тому, що під час артикуляції голосного у порівняно в артикуляцію інших голосних все тіло язика найбільше відтягується назад і максимально наближається до піднебіння, а губи, заокруглюючись, помітно висуваються вперед - він справляє акустичне враження дуже глибокого й найбільш закритого з усіх задньорядних голосних звука. Завдяки, очевидно, саме цій особливості артикуляції голосного у звукове поле реалізаторів фонем /у/ в порівнянні з виявами інших фонем у більшості українських говорів як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях досить стійке й майже не зазнає модифікацій, які можна сприйняти звичайним слухом.

Вияток становлять лише окремі середньозакарпатські говірки, у яких основним виявом фонем /у/ в наголошеній позиції перед складом з непалатальним приголосним є голосний \hat{u}^0 . Його артикуляцію в говірці с.Ублі О.Брок визначив приблизно середньою між артикуляцією голосного \hat{u} та звуженого \hat{u} (16, 15), тобто як \hat{u}^0 (16, 15). В окремих випадках, зауважує далі О.Брок, цей голосний може повністю злитися з \hat{u} : \hat{u} коме (-куме!) (16, 15).

З уваги на те, що репрезентантом фонем /о/ також буває голосний \hat{o} , реалізація фонем /у/ в голосному \hat{u} не виключає в принципі можливості нейтралізації протиставлення цих фонем в окремих позиціях. Такими позиціями можуть бути: 1) позиція перед наступним складом з голосним \hat{u} ; 2) позиція перед тавтосилабічним \hat{y} , напр.: \hat{u} доху, \hat{u} р \hat{u} ку, \hat{u} д \hat{u} хну, \hat{u} д \hat{u} гий, \hat{u} д \hat{u} - з одного боку, та \hat{u} доху (<муху), \hat{u} р \hat{u} ку (<руку), \hat{u} д \hat{u} ку (<духу), \hat{u} д \hat{u} д \hat{u} (<подув), \hat{u} д \hat{u} (<псув) - з другого боку.

У позиції перед наступним м'яким приголосним, де фонема /о/ реалізується також як голосний \hat{o} , репрезентантом фонем /у/ є вже, за спостереженнями О.Брока та І.Панькевича (16, 15; 136, 99, 100), звужений голосний \hat{y} . Таким чином, створюються умови

для безперешкодного функціонування в цій позиції протиставлення фонем /o/ ~ /y/, яке здійснюється тут за допомогою репрезентантів \hat{o} та \hat{y} , напр.: \hat{y} р'юці (від рік) - р'юці /наз.відм.мн. від іменника р'уця/.

Подібну до говірки с.Ублі реалізацію фонем /y/ в звуковій у^o в позиції під наголосом перед твердим приголосним, а перед м'яким приголосним - \hat{y} , в ненаголошеному ж складі в голосному у - відзначив О.Брок у говірках сусідніх з с.Ублею сіл Кленової та Руського Волового (16, 71). І.Панькевич виявив обнижену реалізацію фонем /y/ в наголошеній позиції, а зрідка й у ненаголошеній (*ú'áé, ká'pút', vá'čha, bánu'sa, hú'oká, mí'ochá, ká'ma, zaká'otyna, rú'okú, á'u'ob, Jú'oto, Jú'orku', stu'dn'ýk, zakú'oryti, bá'odu, á'ž'u', voló'u'*) у говірках ряду сіл, що творять більш-менш компакту групу на території Східної Словаччини вздовж сучасного кордону з УРСР, а також у говірках двох сіл - Княгиня, Сіль-на Великоберезнянщині Закарпатської обл. (136, 99-100). Таке ж явище спостеріг дослідник у говірках кількох сіл, що знаходяться на захід від Мукачєва (сс.Кальник, Червене, Ірлява, Бенедиківці і Кайданове (тепер об'єднані з с.Ракошин) (136, 100).

Суттєве доповнення й уточнення до спостережень О.Брока та І.Панькевича зробив на матеріалі говірок північно-західної Мукачєвщини І.Д.Пагіря, виявивши, що обнижений вияв фонем /y/ - голосний у^o - виступає в цих говірках не тільки під наголосом перед наступним твердим приголосним /зу^oп, ду^oба, зу^oби, ру^oки, му^oка, гу^oска, ку^oрка, слу^oхати, чу^oхати, чу^oкор, чу^oтка, ку^o-риш/, але й незалежно від наголосу в абсолютному кінці слова, якщо він походить з давніх у та \hat{y} /у Калнижу^o, чу^oкру^o, тайу^o, сыну^o, Иванку^o, в'зала в'ода б'авку^o, жу^oрку^o, красну^o, синю^o, фарбу^o, кажу^o, несу^o, скачу^o, плачу^o, кошу^o, в'оджу^o, жану^o (139, 84-85). Обниженню не підпадає тільки прикінцеве у, що розвинулось в о в новозакритому складі в колишньому закінченні -овь род. відм. мн. іменників з давньою основою на - \hat{y} : сыну, хл'бшчу, кб'у, в'олу та ін. (род.відм.мн.) (180, 85).

Унаслідок редукції нескладового кінцевого \hat{y} або стягнення його з попереднім у (пор. з подібним процесом у гуцульському голоу>голу>голу>голу>голу) в названих говірках північно-західної Мукачєвщини склалася ситуація, коли окремі члени парадигми того ж іменника відрізняються один від одного, а, отже, й проти-

ставляються лише характером прикінцевого голосного. Так, наприклад, у парадигмі іменника кінь функцію виразника значення кличної форми виконує голосний у^o - кону^o, а функцію форматива род. відм. мн. здійснює голосний у - кону. Оскільки вживання цих голосних в абсолютному кінці слова аж ніяк не зумовлюється фонетичним оточенням, то комунікативна, смислорозрізнявальна роль голосних у^o та у в цій позиції не підлягає сумніву. Тут вони функціонують як представники окремих фонем /y^o/ та /y/.

Отже, у говірках північно-західної Мукачєвщини дистрибуція голосних у^o та у специфічна: у середині слова вони взаємовиключаються в одній і тій же позиції - під наголосом виступає у^o, а не під наголосом у, а в абсолютному кінці слова вони виступають як у наголошеному, так і в ненаголошеному складі незалежно від характеру попереднього приголосного. У першому випадку, в середині слова голосні у^o, у функціонують на правах алофонів однієї фонем /y/, а в другому - в кінці слова - як окремі фонем /y^o/ та /y/. Часткові системи вокалізму цих говорів для середини й кінця слова можна зобразити відповідно так:

	i		y ^o /y/		i		y ^o	
	и				и		y ^o	
	е		н, о		е		н, о	
	а				а			

Можна припустити, що на попередніх етапах розвитку в цих говірках була ще одна лабіалізована фонема високого підняття / \hat{y} /, яка розвинулась на місці о в новозакритому складі. Фонем / \hat{y} / та /y/ розрізнялися між собою диференційною рисою - більшим або меншим ступенем закритості артикуляції в межах заднього ряду високого підняття. Наше припущення базується на спостереженнях попередніх дослідників. Так, О.Брок підкреслює, що в говірці с.Ублі \hat{y} в новозакритому складі послідовно рефлексувалося в голосний \hat{y} : *dúm, dáh, rák, ú's, nús, púd, ú'n, ú'úsá* (16, 50). Г.Геровський також зауважує, що в південномармороських говірках у в давнього о відрізняється своєю артикуляцією від у з давніх у та \hat{y} : $\hat{y} < o$ вимовляється з напруженням і більшим заокругленням губ, ніж $\hat{y} < y, \hat{x}$, для якого властива ненапружена й трохи обнижена (в напрямі до о) артикуляція, напр.: *kú't' = kít', kú't' / -кут/* (209, 467).

Сучасні дослідники українських говорів на території Східної Словаччини вважають, що характерною фонетичною особливістю

ряду говірок сіл Ужлянської долини (а не тільки сіл Ублі, Кленової та Руського Волового, як уважав О.Брок) є наявність у них на місці *o*, *e* в новозакритому складі голосного *y* (муст, тутка), який своїм закритим і звуженим характером помітно відрізняється від обниженого й відкритого етимологічного *y* (послухати, траву, жону).

Структури наголошеного вокалізму закарпатських говірок можна було б доповнити ще однією моделлю, яка побутує тепер у названих говірках Ужлянської долини:

\hat{y}
 і ь у
 и
 е о
 а

Малі "зони безпеки" між звуковими полями реалізаторів фонем / \hat{y} / та /у/ не створювали сприятливих умов для їх функціонування. Дистрибуція фонем / \hat{y} /, що виникла з голосного *o* в новозакритому складі, була обмежена - вона могла виступати лише в закритому складі. За цих умов природною була в неї тенденція приєднатися до іншої, акустично й артикуляційно найближчої фонемі, дистрибуція якої не була такою позиційно обмеженою. У цьому випадку названа тенденція могла реалізуватися тільки в напрямі злиття фонем / \hat{y} / з фонемою /у/.

Очевидно, саме такий процес відбувся колись у більшості середньозакарпатських говірок, у яких тепер на місці *o*, *e* в новозакритих складах виступає голосний *y*, артикуляційно й акустично ідентичний, як видно із спостережень сучасних дослідників (188, 151-154; 130, 84-87; 109, 121-124) з етимологічним у та $\hat{y} < a$.

Обниження наголошених виявів фонем /у/ ми констатували в 1967 р. в говірці с.Лавок Мукачівського р-ну Закарпатської обл., але вже на стадії занепаду, лише в мові представників найстаршого покоління, напр.: $\hat{y}u^o$ си, $\hat{y}u^o$ би, на пупку^o, катпу^oста, $\hat{y}u^o$ калка, плу^oг, двох ру^oк, $\hat{y}u^o$ ки, $\hat{y}u^o$ ди, $\hat{y}u^o$ кор, $\hat{y}u^o$ ха, $\hat{y}u^o$ ка, на $\hat{y}u^o$ лицу, $\hat{y}u^o$ лиця, $\hat{y}u^o$ шка, $\hat{y}u^o$ гла, $\hat{y}u^o$ зел.

П.М.Лизанець вказує, що обнижена вимова наголошених репрезентантів /у/ перед наступним твердим приголосним властива також говірці с.Іви Хустського р-ну Закарпатської обл. (109, 124, виноска 4).

Порівнюючи характер впливу консонантного оточення на реалізацію голосних фонем у різних південно-західних говорах, можна зробити висновок, що не в усіх говорах вплив попереднього й наступного приголосних однаково сильний і важливий. У тих південно-західних говорах, яким відомий перезвук $a > e$, перехідна фаза артикуляції будь-якого голосного зазнає більшого впливу попереднього м'якого приголосного, ніж наступного. У середньозакарпатських говірках, навпаки, голосний зазнає більшого впливу наступного приголосного, тобто переважає регресивна асиміляція, і кожен попередній голосний уже заздалегідь динамічно настроюється на артикуляцію наступного приголосного. Про це свідчить явище вокальної асиміляції типу $\hat{d}e\hat{n}$, обниження наголошених виявів /у/ навіть після м'яких приголосних ($\hat{y}u^o$ де, $\hat{y}u^o$ хати, $\hat{y}u^o$ рку), але звуження їх перед м'яким приголосним ($\hat{y}u^o$ ха - $\hat{y}u^o$ сі, $\hat{y}u^o$ т).

За спостереженнями дослідників, фонема /о/ в закарпатських говірках реалізується в кількох позиційно зумовлених виявах: під наголосом як голосні \hat{o} , \hat{e} , а не під наголосом як \hat{o} , \hat{e} , \hat{y} , \hat{y} .

Алофони \hat{o} та \hat{e} в наголошеній позиції перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції. Перший з них, відкритий голосний заднього ряду середнього підняття \hat{o} , виступає перед твердими приголосними (за винятком тавтосилабічних \hat{y} та \hat{y}), якщо в наступному складі немає голосних \hat{i} , \hat{y} , \hat{e} , \hat{y} , \hat{y} : 'борозда', 'воко', 'фармо', 'колэска', 'кумовэ', 'острий', 'ораниця', 'чорний' (188, 146), 'молоко', 'поле', 'воли', 'корова', 'пшолова', 'снопи' (130, 84), 'худоба', 'хромий', 'вовад', 'босній', 'соллома', 'слово' (109, 110). Другий, закритий, більш лабіалізований голосний заднього ряду середнього підняття \hat{e} виступає: перед наступним м'яким приголосним або перед складом з м'яким приголосним - 'кбс', 'збра', 'мбрм', 'пблм', 'гбрна', 'кбнча' (188, 147), 'хбдат', 'вбзат', 'тбпбла', 'вбско', 'кблка' (130, 82), 'вбсний', 'пбта', 'нбсат', 'дбкла', 'дбтла' (109, 118); перед наступним складом з голосними \hat{y} , \hat{i} /крім $\hat{i} < *i$ /, \hat{e} , \hat{y} / \hat{x} / - 'дббуру', 'мблбму', 'мбйу', 'мбтус', 'бгурка', 'рбзум', 'стбйу', 'вбчї', 'кбрїн', 'крбмпді', 'ббїрва', 'блїн', 'пбвісмо', 'пбпїл', 'ббсбму', 'мбркбв', 'ббстрбв', на 'дбрбзі', у 'хблбді' (188, 147), 'пбрух', 'гвбму', 'кбрбву', 'гблбму', 'вбсбкбму', 'вбсїн', на 'рбббтї', 'пбстїл', 'тбїї', але 'ходїт', 'носїт', 'во-дїт' (3 ос.одн.) (130, 81), 'слбббудно', 'пбтук', 'вблум', 'вбвбдух', 'гб-дупці', 'вспбді', 'свбрїн', 'напбслїд', 'грбпї', 'дгбрї', 'шїрбкі' (109, 118); перед тавтосилабічними \hat{y} , \hat{y} - 'вбвк', 'дбвжен', 'дрбв', 'жбвтий', 'нбгбв',

пушів, 'в'яна, 'г'йдаги, 'д'йика, 'п'йите (188, 147), 'п'вний, м'б'лов, кр'б'л'ов, д'в'йика, 'г'йиката (180, 82), 'м'б'чки, кур'г'ов, кр'б'в, ру-к'б'в, на'к'б'й, гр'б'йца, 'п'б'йме (109, 118-119).

Таку дистрибуцію наголошених алофонів фонема /o/ - голосних o та ô - І.Панькевич відзначив на великому і компактному ареалі, почавши від сіл Бичкова, В.Руни, тобто від межі з гуцульськими говірками Рахівщина, аж до Бардійова в Східній Словаччині (136, 101-104).

Звуження наголошених виявів /o/ внаслідок вокальної акомодатії до голосного високого підняття наступного складу зафіксували дослідники і в бойківських говірках на північних схилах Карпат, зокрема в говірках на південь від Лятовиськ, Турки й Сколього, напр.: на п'бр'зі, при д'бр'зі (231, 21).

Загальновідомо, хоч чітко ще й не визначено в лінгвогеографічному плані, що характерною особливістю системи голосних фонем ряду південно-західних говорів, яка значно відрізняє їх від багатьох інших українських говорів, є скорочення кількості голосних фонем в ненаголошеній позиції внаслідок нейтралізації опозиції середнє підняття ~ верхнє підняття не тільки в межах голосних переднього ряду, а й у межах задньорядних голосних - носіїв цього протиставлення.

Нейтралізацію протиставлення фонем /o/ ~ /y/ в ненаголошеній позиції звичайно прийнято називати "уканням", причому сильним уканням називають нейтралізацію цього протиставлення в усіх позиціях незалежно від фонетичного оточення, а помірним - звуження ненаголошених виявів /o/ лише в позиції перед наступним складом з голосним y або i, тобто тільки в рамках вокальної гармонії (121, 170).

Ця часткова, позиційно обмежена (лише в рамках вокальної гармонії, тобто перед складами з голосними y, i) нейтралізація протиставлення /o/ ~ /y/ або лише його руйнування на субфонемному рівні внаслідок модифікацій звукового поля виявів /o/ у напрямі його звуження (o^y...y^o) від досліджень О.Н.Синявського (163, 13) вважається нормативною рисою українського літературного мовлення в його алегровому темпі (121, 169).

Слушність цієї норми для орфоенії української літературної мови останнім часом поставлено під сумнів (57, 10). Монолітність української літературної мови з погляду звуко-виражальних засобів зумовлена, як відомо, тим, що її фоне-

тична система ґрунтується на центральних середньонадніпряньських говірках. А саме в цих говірках матеріали й карти підготовленого до друку І тому АУМ не виявляють ні нейтралізації, ні навіть руйнування протиставлення /o/ ~ /y/ в жодній фонетичній позиції. Це підтверджують і наші спостереження літом 1971 року за рядом говірок Черкащини. Отже, і нейтралізацію опозиції /o/ ~ /y/, і схильність до її руйнування на субфонемному рівні треба розглядати як явище позалітературного мовлення, притаманне лише територіально-діалектним відозмінам української мови.

Найбільш послідовно так зване сильне укання, тобто нейтралізація опозиції /o/ ~ /y/ в усіх або майже в усіх позиціях, властиве говіркам, ареал поширення яких можна приблизно визначити ізоглоскою, що проходить на північ від Володимира-Волинська понад річку Турією, північніше Ковеля, далі верхів'ям Стоходу до Стара, тут повертає на південь до Луцька і понад Жку йде до Дубна, Бродів, далі західніше Тернополя верхів'ями Серету й Золотої Липи до Підгаєць, потім знову повертає, але вже на північний захід у напрямку на Перемишляни, Бібрку Львівської обл., а звідти до Самбора й верхів'ям Дністра до кордону з Польщею. Ця ізоглоса, проведена автором на основі картографування матеріалів П т. АУМ, визначає компактний ареал звуження ненаголошених виявів /o/ в складі перед наголошеним a (в'лаа, волаа). З нею збігаються в основному ізоглоси поширення звужених репрезентантів /o/ голосних y^o, y перед складом з наголошеним o (м'р'оа, г'р'оа), а також звужених виявів обох переднаголошених голосних у словах ворога, голоси, холоси.

Розглянені ізоглоси виділяють діалектний масив, що охоплює весь надсянський говір, північно-західну частину надністрянського говору (пор. також: 197, 54), західну частину волинського і волинсько-поліського говорів (див. 64, 14-19).

Проте й на цій території не всі говірки однаково охоплені звуженням ненаголошених виявів /o/ в усіх позиціях. Найбільш послідовне сильне укання, тобто нейтралізація /o/ ~ /y/ за рахунок голосного середнього підняття o в усіх переднаголошених і післянаголошених, у тому числі й у кінцевих відкритих складах, виявлене в надсянському говорі. Проілюструємо це матеріалом з говірки с. Буців Мостаського р-ну Львівської обл.: ву'са, гру-

іако^у, лубуда, стуйати, гулува, бурдаўка, пулукати, гура, куба-
са, рубота, бурузда, прупаў, пукруваўлений, худоба, кулотка,
мулуток, дулуто, дувукола (довкола), гурох, булого^у, ду чуго,
вурубец, вуген, гурнец, гунчер, снушы, хулева, гулудний, жуву-
тий (жовтий), жувуток (жовток), рудіна, сулуўій // сулувій,
журніўка, чулуўійк, хумнік, пуліно^у, лупух, догут, босуму, ворух,
боруна, жайво^у ро^у но^у к, похурун, порух, бокум, голус, голуг, п'іт
стр'іхуў, мухуў (мухой), ўйіху^у сулома, пу ўчануму, йалува, Чобу-
ги, клапу^у вуха^у йе, спічануїе, сорук, колу (колесо), с'іну (сіно),
просу (просо), спору (швадко), стуйіт мій вуйку - худіт
'вуйку, 'ніску (низько), праве 'вуху, 'к'іну // 'кіно^у, 'дэрво^у, 'зэр-
но^у, скеўку, 'путу // 'путо^у, л'іного^у, 'дітку^о би тїбе ўзеў,
лівоїе куліну, жлізу (залізо), млісіті 'тісту, 'суху (сухо),
'мокру (мокро), такоїе 'зімну надвурі, жїе оли'ску.

Попередні дослідники відзначають, що на цій території надсянського говору в усіх позиціях незалежно від консонантно-го оточення та якості голосних сусідніх складів відбулось усунення з ненаголошених складів голосного *o* і заміна його голосним *u* (27, 22). Отже, у надсянських говірках підсистема ненаголошеного вокалізму редукується до чотирьох елементів:

і	н	у
	а	

Відсутність голосних середнього підняття в передній і задній зонах артикуляції, а також високо-обниженого або високо-середнього голосного й приводить до того, що в підсистемі ненаголошеного вокалізму релевантними щодо підняття є лише верхне-верхнє або нижне-нижнє.

Реалізацію /o/ в усіх ненаголошених позиціях в голосному *u* в говірках Рудківського, колишнього Крукенецького (тепер Мостиського), північній частині Самбірського районів давніше Дрогобицької (тепер Львівської) обл. констатує Я.О.Пура: кужух, куму, суб'т, муйі, куні^е, булого, нусиў, куб'іта, куліну, с'іну, дулуто, вучима, гур'іхі, гурні^е, сулунина, сулома, рубота, мулоти, пуйіхаў, лумита (152, 28).

У наддністрянському говорі нейтралізація /o/ ~ /y/ за формулою /o/ ~ /y/ → /y/, /y/ здійснюється в максимальному обсязі - в усіх переднаголошених і післянаголошених складах - тільки в частині говірок поблизу Львова (149, 17-18).

За спостереженнями дослідників, у західноволинських говірках нейтралізація /o/ ~ /y/ послідовно відбувається тільки в переднаголошених складах, а в післянаголошених лише перед складом з голосним *u*: руле, гувачка, гувору, гупанки, стукулоса, куласа, гурубац, за клунуїу, з динуїу, за крини^е цуїу, але скоро, хутко, дігом, сарпом - с.Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.; куле^аска, куноплі, бурудач, гувеча, куубана, гувес, вусика, вухота, мулудого, вузерет, убічейка, ве^арусуг, з лпатуїу, зубатуїу, але темно, бе^адло, с'іно, детко, войско, вухо, сухо, удзамок - с.Грибовиця Іванічівського р-ну цієї ж області (197, 54).

Дослідник так званих надсарнських говірок (Торчинський, Загурцівський та Луцький райони Волинської обл.) В.Ф.Покальчук зауважує, що в цих говірках кожне переднаголошене *o* незалежно від консонантного оточення та голосного наступного складу звужується в *u*, а в післянаголошених складах таке звуження *o* > *u* поширене значно менше, хоча також зустрічається зрідка (144, 91-92).

Матеріали II т. АУМ звужену вимову післянаголошених виявляють /o/ в слові сорок фіксують послідовно тільки в надсянському говорі, в ряді наддністрянських говірок на північ і захід від Львова та спорадично острівцями з однієї - двох говірок на Тернопільщині й південній Волині.

Територіально найменш поширеною є звужена вимова виявляють /o/ в післянаголошеній позиції абсолютного кінця слова. Реалізацію фонем /o/ в цій позиції в голосних заднього ряду середньо-верхнього або верхньо-середнього підняття *o^y*, *u^o*, що на слух сприймаються як голосні, середні між *o* та *u* з різним ступенем наближення до першого - *o^y* - або до другого звука - *u^o* - матеріали II т. АУМ засвідчують у словах-репрезентантах - тісто^y /y^o/, тіло^y /y^o/, та /e/шко^y /y^o/, тихо^y /y^o/¹ на Львівщині: сс.Корчівка Сокальського р-ну; Забір'я, Старе Село, Завадів Нестерівського р-ну; Смолин, Глиниці, Чолгині, Ясницька Яворівського р-ну; Тишковичі Мостиського р-ну; Зоротовичі, Болотів Старосамбірського р-ну; Галичани, Мавковичі Городоцького р-ну; Ставчани, Загір'я, Коцурів Пустомитівського р-ну; Чаних Буського р-ну; Дєрнів Кам'ясько-Бузького р-ну - Пониковиці,

¹У записках до АУМ ці два відтінки голосного заднього ряду середньо-верхнього підняття і верхньо-середнього підняття - *o^y* та *u^o* - переважно передаються, згідно з інструкцією до програми для збирання матеріалів, знаком *o*.

Накваша Бродівського р-ну; Підгайчаки Золочівського р-ну; Борщів, Дунаїв Перемишлянського р-ну; на Тернопільщині: с.Рогачин Бережанського р-ну. Голосним у реалізується фонема /o/ в цій позиції ('тісту, 'тілу, 'та/е/шку, 'тиху), за свідченням матеріалів П т. АУМ, лише в говірках Львівської обл.: сс.Старява, Чашки, Ніговичі Мостиського р-ну; Кліцько, Рубанівка Городоцького р-ну; Чайковичі Самбірського р-ну; Губичі, Лопушниця Старосамбірського р-ну; Іванівці Жадачівського р-ну; Кіздів Буського р-ну та в говірці с.Грушева Іванічівського р-ну Волинської обл.

Отже, названі реалізатори фонему /o/ у відкритому ненаголошеному складі кінця слова голосні o^y , u^o , y поширені в говірках, територію яких можна приблизно визначити так: починаються вони біля Угнева і неширокою смугою вздовж кордону з Польщею тянуться до Краківця і Яворова. Тут ця смуга значно розширюється й захоплює на сході Львів. Від Львова повертає на південь до Дністра, а далі йде понад Дністром, північніше Самбора в напрямі на Добромилі і Хирів.

Звужена реалізація фонему /o/ (голосними o^y , u^o) в будь-якій ненаголошеній позиції, у тому числі й у флективних морфемах, відома й поодиноким подільським говіркам. О.Курило зафіксувала такий стан у говірці с.Руські Фільварки (передмістя Кам'янець-Подільського): 'zand' (сумно), 'sty'zen'kô' /u^o/, 'zazu^o, 'mokru^o, 'l'ito, ny upa'ty'zô' z'uhôm (99, 63).

У всіх інших говірках, яким властива нейтралізація /o/~ /y/ в ненаголошених позиціях, вона, як правило, не виступає в абсолютному кінці слова. Тому в цих говірках фонема /o/ на межі слів і в ненаголошеній позиції функціонує так само, як у наголошеній, тобто також виявляється як голосний середнього підняття заднього ряду o , виконуючи, крім дистинктивної функції - засобу розрізнення звукових структур морфем, слів і слівформ, ще й розмежувальну (делімітативну) функцію сигналу межі (кінця) фонетичного слова в мовленнєвому потоці. Наприклад: ласко^uтати, спо^uло^uкати, дубуда, надгуро^uзати-надгурода, ру^uзава, чо^uло - на чулі, полова - полову, ухурона, со^uлома, піхуто^yу, субойу, гувес, кро^uпива, мугела, з душчем, пулін, зулутий, сорум, губі^u, ду^oпіру, мулуді, 'нашуї, дуцік, чулувік, на стулі, але просо, грумно, 'вохко, укremo, 'тісто, 'тіло, 'ташко, 'сіно, 'діло - с.Гаї за Рудою Збурівського р-ну Тернопільської

обл.; прупіла, пувіз, пусадів, пуїхав, дудому, пунохав, вуїні, сусідунці, рузірвалі, пубачів, путом, пручухався, пубзі'рав, нарубіла, вухота, вгіхумірілі, кулісь, русплі'тати, в'нашуї, зулутая, ві вгуділа, ду суботи, але 'рано, 'багько, 'тілько, бувало, чікай 'шумо - с.Олешин, на північний захід від м.Хмельницька (97, 61; 99, 61-62; пор. також 105, 51; 37, III).

Наведені спостереження за реалізацією фонему /o/ в перед- і післянаголошених позиціях дозволяють зробити висновок, що в ряді українських говірок підсистему ненаголошеного вокалізму треба, в свою чергу, поділити на підсистеми переднаголошеного і післянаголошеного вокалізму.

Така відмінність у функціонуванні /o/ в переднаголошених і післянаголошених позиціях може бути зумовлена різними факторами: неоднаковою значимістю складів (ступенем кількісної редуції голосних у перед- і післянаголошених складах у відношенні до наголошеного складу), іншими словами, - специфікою акцентної структури (моделі) фонетичного слова. До уваги треба взяти також те, що післянаголошені склади знаходяться здебільшого на кінці слова, який часто є кінцем мовного такту, фрази, речення й т.ін., тобто смислових та інтонаційно-ритмічних одиниць мови. Таким чином, на розподіл експіраторної сили в післянаголошених складах накладається ще й дія інтонаційно-ритмічних чинників, які приводять до того, що й ненаголошені склади кінця слова, будучи в багатьох випадках одночасно кінцем тих чи інших смислових та інтонаційно-ритмічних мовних утворень, можуть потрапляти в особливо сильну позицію. Тому в цій позиції фонему, зокрема аналізована фонема /o/, можуть часто реалізуватися в тих самих звукових одиницях, що й у позиції під наголосом.

Необхідно зважити й на те, що в післянаголошених складах знаходяться переважно формальні елементи слова - словотворчі й словозмінні афікси. Відомо, що позиції фонетичного рівня визначаються не тільки його конститутивними особливостями, а й особливостями морфологічного рівня. Морфологічні позиції своїми окремими ознаками ніби накладаються на фонетичний рівень і стають умовами функціонування фонологічних одиниць. Тут саме мають на увазі як той факт, що у флективних мовах закінчення є виразником граматичного значення, повна інформація про яке необхідна для успішної комунікації кожному співбесідникові, а тому поширення всіляких комбінаторних змін і на формальні еле-

менти слова в принципі не бажає (пор. також: 99, 29), - так і те, що флексія легко підлягає всіляким аналогічним вирівнюванням.

На периферії описаного вище ареалу повної нейтралізації протиставлення лабіалізованих голосних середнього і верхнього підняття за формулою /o/ ~ /y/ → /y/ і /y/ майже в усіх ненаголошених складах існують говірки, у яких опозиція /o/ ~ /y/ ще функціонує, але звукове поле виявів /o/ дуже змодифіковане в напрямі наближення до звукового поля виявів /y/. Так, за спостереженнями Я.О.Пури, у говірках західної частини колишньої Дрогобицької обл. (південь Самбірського району, Стрілківський, Дублянський, Старосамбірський, Підбузький райони) звуження ненаголошеного o до y відбувається тільки спорадично в окремих словах перед складом з голосним і або у: дупіро, турік, кубіта, дукумента, субі, дубіу, пуліно (152, 18). В інших позиціях деформація звукового поля виявів /o/ не досягла ще порога, за яким починається звукове поле виявів /y/. Отже, у цих позиціях протиставлення /o/ ~ /y/ ще зберігається. Зміна відбулася тільки на субфонемному рівні, які можна схематично зобразити такою формулою:

$$\begin{array}{c} /o/ \sim /y/ \\ \underline{y} \quad o \quad y \end{array}$$

Наприклад то^уди, сто^унали, про^упада, з мо^ускві, ко^уси, ко^уна, со^улома, во^ужкє, ко^уга, го^усподина, ко^улгосп, сто^удола, во^усиги, бо^улят, хлопцуви, зло^умиу, нако^усиуся, 'накісму', со^убі, ко^улиска, до^улина, ро^убота, со^учок, по^удау (152, 28)

Поза визначеним вище суцільним ареалом повної нейтралізації у відповідних позиціях /o/ ~ /y/ або лише його руйнування на субфонемному рівні внаслідок деформації звукового поля виявів фонем /o/ матеріали II т. АУМ послідовно фіксують структури во^улам (ву^олам), во^улах (ву^олах), ко^увал (ку^овал), во^уро^уги (ву^ору^оги), го^уло^уси (гу^олу^оси), хо^уло^уди (ху^олу^оди), мо^уроз (му^ороз), го^урох (гу^орох) в кількох говірках Тернопільської (Ілавче, Світанок Тересовляняського р-ну, Глібів Гусятинського р-ну, Хоростків Гусятинського р-ну, Білозірка Лановецького р-ну) та Хмельницької (Полякове, Кунча Теофіпольського р-ну, Купіль Волочиського р-ну, Чернелівка Красилівського р-ну) областей, а також у ряді говірок, що знаходяться на північній і південній схід від Новограда-Волинського та на схід від Шеше-

твіки^і. Протиставлення /o/ ~ /y/ нейтралізується в ненаголошених, зокрема переднаголошених, складах у надбузько-поліських говірках та в частині говірок Берестейщини (190, 162; 105, 51).

Як свідчать карти, вигоговлені на підставі матеріалів картотеки II т. АУМ, у більшості південно-західних говірок переважає так зване помірне укання, тобто нейтралізація /o/ ~ /y/ за рахунок синтагматичної ідентифікації виявів /o/ з виявами /y/ відбувається лише перед наступним складом з голосними високого підняття у та і. Причому перед складом з лабіалізованим голосним заднього ряду високого підняття у ця нейтралізація здійснюється послідовно майже на всій території південно-західних говірок, за винятком частини говірок карпатського діалектного масиву, а перед складом з нелабіалізованим голосним переднього ряду високого підняття і звужені вияви /o/ (іноді звуки, цілком ідентичні з голосним у, здебільшого ж тільки з виразним нахилом до у звуку ^уу, ^уу) зживаються на значно меншій території, ніж перед складом з у.

Так, матеріали II т. АУМ не виявляють звуження реалізаторів /o/ в ненаголошеній позиції перед складом з наголошеним і (на словах-репрезентантах собі, гобі, шоріг, воріт, подвір'я, обід) в покутоських, значній частині бойківських і наддністрянських, зокрема південнонаддністрянських, майже в усіх гундульських, частково буювинських говірках.

Нижче наводяться приклади з окремих південно-західних говірок. У наддністрянських говірках: поло^утно, хо^уди, то^уді//ту^уді, ко^улісцєтко, до друго^уї, свуйі, 'панско^уї, хо^утіла, 'іншо^уї, до^уміу, ^убіг, го^уму// гуму, пйатуму, про свуйу, з 'мамо^уїу, на

На території південної Житомирщини також є ряд говірок, у яких звуження вимови реалізаторів /o/ в ненаголошеній позиції відбувається незалежно від якості голосних наступного складу: ло^упата, во^уда, со^ува, ко^урова, до^урога, со^улома, мо^уло^уко, со^убака або й лу^упата, ву^уда... чи навіть і лупата, вуда і т.д. (див.: 12, 11; пор. також: 155, 64, 76). Проте в більшості південножитомирських говірок нахил до укання незначний і спостерігається тільки перед складом з голосним у: ко^ужух, зо^узула, ро^узумний, по^улуди^{ен}, го^улупна, по^улумисок, мо^утузок, під 'вишно^уїу, но^учувати, ко^уму або ку^ужух, зу^узула і т.д. (див.: 12, 11); дуждус', пошурувау, нагудувау, у лу^уху, 'очуйу, але гобі, гобід, гораги, всна (див.: 35, III, 119).

голоу, пилораму, солораму, по злотому, сирядину - с.Кавське Стрийського р-ну Львівської обл.; жайворонок, вокліт, по ставили, воуна, тсту, доудому// дудому, боуіси, розумла, пуварині, хоудіт, птуому, поупаде, хомут, доубата, дошчу - с.Стільське Миколаївського р-ну цієї ж області; оболоні, -полігло, полову//пулову, стодола, але студолу, орати - оурт, убіт, пулудни, голубіета, окріп, огірок, угірки, онукі, онуку, кожух, нова - ноуі - нуву, оратоувуу хатоуу - с.Мельнич Жидачівського р-ну цієї ж області; роздорожи, вдгорут, Волена, коровоуіу, оглідата, солоній, коуріу, гувірка, кокіл, посіуне, боуіси, пулуіу, кугуте, руостут, колушка, куоуша, коуму, коукурузу - с.Остаївці Зборівського р-ну Тернопільської обл.; горохленка, оптігнули, дровітне, колідуйт, оборіг, повісмо, поліно, коуруза, на голоуку, молоуду, доглупала, йди дудому, жулудок, чорноуму/чорному, голоуму, нашуму, журнувати, куіушний, кутут, кузух, високому, гоудувати - нагудувала - с.Виятинці Заліщицького р-ну цієї ж області (див. також 228, 43; 212, 18-20; 197, 54-57; 204, 17-18).

У буковинських говірках: слова, потороча, висохло, чоулувік, добровілно, рожістю, коліно, коужіука, загоуітиса, постіу, вокріп, озір (взір), порі (поріг), вонук, боуца, голуму, коужух, чорноуму, колусіа, нашуму, босому, гоудувати, обруч, оглух, кутут// коутут, мало дошу - с.Ліванці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.; опалка, звнела, оудну, годеіну, порекло (прізвище), оборі (оборіг), обрік, він поівайа, тогід, онучі, боруну, соуу, рузумний, лоуух, пороху, чуому, вона гудуа, на дохторку, кууба, сйоу дучку, високому - с.Прилипче Заставнівського р-ну цієї ж області; колісица, во сядедц, обиремок, Топоріуці, водвірок, вокліт, возір, побішчи, коужухі, бороузу, на поудни, босому, боуги (жолудок), куцурупки//коцурупки, с'тойу молодицюу - с.Бочківці Хотинського р-ну цієї ж області; Віворау, рстар, водовіца, тогід, розішласа, гоуріх//гуріх, повіж, загуітиса, музіл на нузі, скруїти, гуріуки, по роубі, тугі, до боуру, долоуоу, углух, пусуха, воууча, фороусту, боруну, смоулу, боруну, сукуруу, дукупи, Вісокому, доуд - с.Тисовець Сторожинецького р-ну цієї ж області (див. також 30, 425-428; 107, 91).

У покутських говірках: коловатні, волохатий, кошера, потічого молока, нашуйі, оборіх, воріх, уобрати, онукі, подумай.

стодола і ў студолу, босому, помучимосі, голуму, лоуух, порох - поруху, нашуму, жоут, чоуму, кутут, гудувати, високому, с.Великий Клячів Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.; обін: а пора, полови, мутіл, позичкі, почіток, поісемному, коріні, оудігауці, обіт - на убіді, синоуі/синуйі, хумік, кумс, ўгорнути, обручка, кукурузи, пулудувати, на толуку, жолудок, босому, чорному, голуму, конух/коуух, вууча, устуд (чиряк), клапувухій, лопух, оглух - с.Ташківці Городенківського р-ну цієї ж області.

У гуцульських говірках: орати, окріп, мочіті, мзіл, золоті, чоботі, онучка, босому, чорному, вибрале на гулуу, голоуму, когут//кугут, нагудувати, веісокому, борсуке - с.Бистрець Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; горохова сдола, отроба, ворошці, вслуі, Одокіяа колідуйт, гоітиса, гудіула, куужіа, кутутику, коутуга, поудшера, зулу, онучі, унука, документ, босому, клупуука, чорноуму, голому// голоуму, веісокому, купувати, оглух, голубіета, мало доу, ноувати, отрута, кумуізм, роздобуду, ў холотку - с.Перехресне Верховинського р-ну цієї ж області; у борошні, хоудім, гоуріука, макотін, обліти, одвірок, обрік, у споду, полудінок, онука, голубінке, у лутому, йагоду, узір, голупка, куужух, кутрус виіу, ў холотку, погодувати побожоуму, коулучи, ноуу, фустку, воіу, посуду - с.Вороненко Надвірнянського р-ну цієї ж області (85, 32-33; 213 270-272; 126, 8); у соломненку, мотівело, чоуму, скорух, ополох, віростут, голубінке, полудне, поудудувате, доужу, босому, обруч, білому, голуму, коугут, веісокому, похувати, суйай, на голоуу, сорому - с.Луги Рахівського р-ну Закарпатської обл.

У бойківських говірках: ополох, оріхи, ворошці, обі, у чоросі, нашуйі, спокій, куріа, обідати//убідати, оборі з'сіном, вслуі, поліно//пуліно, коліно//коліно//куліно, музіл//музіл, чоло - на чулі, на поугубу, документа, унука, босому, жолудок, богатоуму, ззула//зула, коужух/коужух, голоуму, лоуух, коугут, високому - с.Орява Сколівського р-ну Львівської обл. (див. також: 231, 21; 4, 15; 6, 7; 5, 20-22; 187, 158-159).

Наведені приклади свідчать, що навіть у юзичії перед складом з голосним у, а тим більше перед складом з і, у більшості названих говірок звужена реалізація фонема /о/ в голосних у

або o^y , u^o не має характеру необхідності й постійності. Проте можливість появи в цій позиції голосного u відповідно до етимологічного o свідчить про те, що опозиція $/o/ \sim /u/$ перестає здійснювати своє основне комунікативне призначення – бути засобом розрізнення звуко-сигнальної структури слів і слівформ.

Спорадично в надністрянських говірках Тернопільщини та Івано-Франківщини, в окремих гуцульських, буковинських і бойківських говірках трапляються випадки реалізації $/o/$ в ненаголошеній позиції і перед складом з голосним невисокого підняття $/a, o, e/$ в голосному u або o^y, u^o . Однак частіше виявом фонем $/o/$ в цих говірках є в зазначеній позиції голосний o . Можливо, ці випадки слід розглядати як прояв фонетичної тенденції до поступового звуження виявів $/o/$ в будь-якій ненаголошеній позиції незалежно від фонетичного оточення. В окремих говірках такому звуженню виявів $/o/$ сприяє їх сусідство з губними та задньоязиковими приголосними.

Оскільки і в ненаголошеній позиції перед складом з голосним невисокого підняття відповідно до етимологічного o можуть виступати факультативно голосні o, o^y, u^o, u , виникає можливість паралельної реалізації фонем $/o/$ в цій позиції названими звуками o, o^y, u^o, u . Це значно послаблює чіткість і виразність $/o/ \sim /u/$ в зазначеній позиції, наслідком чого може бути і заміна в цій позиції голосного o голосним u та навпаки. Так, у говірці с.Завалля Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. ми відзначили структури *поделко* замість *пуделко*, *фодамент* замість *фундамент*, *кожіука* замість *кужілка*, *рокави* замість *рукави*, а в говірці с.Тимшовець Городенківського р-ну цієї ж області – структури *осміхатаді* замість *усміхатися*, *о́зір* замість *узір*, *поделко*. Я.Янів гуцульські структури *odovec, ot'roba* пояснював вокальною гармонією (213, 274). Б.В.Кобилляньський, ілюструючи заміну u на o такими прикладами, як *'розом, ходо́ба, 'гоцул*, пояснює її різного роду асиміляціями (85, 33). Якщо структури *'розом, ходо́ба* вдалося б пояснити ще асиміляцією (прогресивною і регресивною), то ні *'гоцул*, ні *рокави* та інші так пояснити не вдається. І. Панькевич заміну u на o в словах *о́дова, Сочава* замість *Сучава* пояснює обниженням u до o , що раніше було відоме в гуцульських та інших східнокарпатських говорах, зокрема тих, що межують з Молдавією, під впливом болгарських говорів (137, 234-235).

Нерегулярний характер заміни u на o – відзначена вона лише поодинокими прикладами – змушує нас вважати її гіперичною за походженням. Випадки гіперичної заміни u голосним o констатують дослідники в подільських говірках: *о́гроба* (с.Озаринці), *о́права* (с.Стара Ушиця), *о́хнал* (с.Москалівка), *о́са́дба, Ола́ніука* замість *Кліянівка, о́зір, о́слуга, о́слугувати́са* (с.Качківка), *о́брак* (с.Івча, Селище) (99, 68); *ко́ліш* (куліш), *'бу́рно́с* (буру́с), *копува́ти* (купува́ти) (с.Могильна), *о́бага, о́са́дба, о́гроба, о́хоне́ц, 'о́ахор* // *'о́ахур, о́хнал* (с.Писарівка Кодимського району Одеської обл.) (115, 50).

З уваги на лексикалізований і надто нерегулярний характер розгляданого явища – в говірках окремих сіл воно обмежується двома-трьома словами – не вважаємо за можливе підводити його під поняття нейтралізації, тобто явища, якому характерна системна послідовність. Важливо підкреслити те, що в усіх випадках виступає не фонетична зміна $u > o$ внаслідок органічного розвитку, як це відбувається в звуженні o в напрямі до \bar{u} ($o > o^y > u^o > \bar{u}$), а заміна u на o , тобто своєрідна субституція.

Ми не спиняємось докладно на розгляді особливостей функціонування опозиції $/o/ \sim /u/$ в подільських говірках, не вважаємо також необхідним наводити тут відповідний фактичний матеріал, тому що ґрунтовний аналіз реалізації фонем $/o/$ в різних ненаголошених позиціях в цих говірках зробила свого часу О.Курило (99, 53-68), використавши для цього матеріал не тільки наявних уже тоді досліджень (37, 109-111; 171, 252; 125, 36; 200, 6-7; 39, 133-134), але й самостійно призначений фактичний матеріал.

На основі узагальнення своїх спостережень авторка дійшла висновку, що звуження ненаголошених виявів $/o/$ в напрямі до u тільки перед складами з голосними високого підняття u та i , тобто лише в рамках вокальної асиміляції (гармонії), поширене головним чином у південній і східній частинах Поділля, зокрема в говірках колишньої Вінницької округи та понад Дністром у говірках колишніх Кам'янець-Подільської, Могилів-Подільської і частково Первотамської округ. У західній частині Поділля переважать говірки, у яких фонема $/o/$ майже в кожній ненаголошеній позиції незалежно від консонантного сусідства і якості голосного наступного складу реалізується або в голосному u , або в близьких до нього за артикуляцією й акустичним враженням голосних o^y, u^o (99, 55, 63).

У середньозакарпатських говірках звукове поле виявив фонема /o/ в ненаголошеній позиції має значно більше складників, ніж в інших південно-західних говорах. Залежно від фонетичного оточення фонема /o/ може реалізуватися як:

1) голосний середнього підняття $\underset{\sim}{o}$ перед наступним непалаціальним приголосним, а також у складі, за яким не слідує склад з голосним $\underset{\sim}{i}$, $\underset{\sim}{\omega}$, $\underset{\sim}{y}$ (борозда, полкати, вола, коли);

2) закритий звужений голосний $\underset{\sim}{\hat{o}}$ перед тавтосилабічним $\underset{\sim}{y}$ (бабб $\underset{\sim}{y}$, циркб $\underset{\sim}{y}$, дб $\underset{\sim}{y}$ ти) та перед складом з голосним $\underset{\sim}{\hat{o}}$ внаслідок вокальної гармонії (жб $\underset{\sim}{\hat{o}}$ в, здб $\underset{\sim}{\hat{o}}$ рвола, на кб $\underset{\sim}{\hat{o}}$ рві, у бб $\underset{\sim}{\hat{o}}$ лті);

3) голосний високого підняття $\underset{\sim}{y}$ або наближені до нього відтінки $\underset{\sim}{\omega}^y$, $\underset{\sim}{\omega}^o$ перед складом з голосним високого підняття $\underset{\sim}{i}$ та особливо $\underset{\sim}{y}$ (музіл, мутузок, ублукса, дому, к $\underset{\sim}{y}$ му, х $\underset{\sim}{y}$ тіти, на чолі (136, 101-104; 186, 146-151; 130, 81-84; 109, 118-121).

Таким чином, нейтралізація /o/ ~ /y/ в ненаголошеній позиції можлива в середньозакарпатських говірках також лише перед наступним складом з голосним $\underset{\sim}{y}$ та іноді $\underset{\sim}{i}$.

Оскільки ненаголошені склади в говорах української мови вимовляються з певним послабленням артикуляції, провести в багатьох випадках чітку межу між звуками $\underset{\sim}{\hat{o}}$ та $\underset{\sim}{\omega}^y$, $\underset{\sim}{\omega}^o$, які можуть бути більше або менше відкритими (або відповідно закритими), а одночасно й більше або менше лабіалізованими, не завжди можливо (188, 148), - і часто та чи інша класифікація відповідного сегмента мовленнєвого континууму залежить багато у чому від індивідуального сприймання експлоратора.

Отже, у сучасних середньозакарпатських говірках помітний нахил до занепаду вокальної асиміляції в наголошених складах і заміни її підвищенням артикуляції і посиленням лабіалізації кожного ненаголошеного вияву фонема /o/. Недавно навіть висловлено припущення, що підосною нейтралізації протиставлення середнього та верхнього підняття як у межах задньорядних голосних, так і передньорядних був занепад вокальної асиміляції.

За спостереженням дослідників, в окремих надністрянських говірках виявом /o/ в ненаголошеній позиції абсолютного початку слова виступає звук $\underset{\sim}{y}$. Наприклад: вб $\underset{\sim}{y}$ ройна, в $\underset{\sim}{y}$ пирізати, $\underset{\sim}{y}$ пирізати, в $\underset{\sim}{y}$ ук, в $\underset{\sim}{y}$ ука - у говірках колишнього Бреховицького р-ну біля Львова (149, 18), $\underset{\sim}{y}$ ves, $\underset{\sim}{y}$ b'i, $\underset{\sim}{y}$ bd'va || $\underset{\sim}{y}$ d'va, $\underset{\sim}{y}$ b'ti $\underset{\sim}{y}$ || $\underset{\sim}{y}$ rad, $\underset{\sim}{y}$ brus || brus - у говірках сіл Мотковець і Сивки-Войничівської Івано-Франківської обл. (212, 19).

Оскільки в цій позиції фонема /y/ також може реалізуватися звуком $\underset{\sim}{y}$, відбувається синтагматичне отождолення виявів обох цих фонем - /o/ та /y/ в звукові $\underset{\sim}{y}$.

Як видно з наведених вище прикладів, виявом /o/ буває іноді в цій позиції і нуль звука. Як нуль звука виявляється в цих говірках фонема /o/ префікою $\underset{\sim}{\omega}$ -, коли він потрапляє в ненаголошену позицію. Наприклад: птр'ісати, утр'ісати//птр'ісати, пхудити, пшч'іпати, ушч'іпати (149, 18), *vln-s'i nis nybz'y'vaje, ny'bd'ovy||ny'z'bd'oy, z'bd'y'syty, popt'y'rou'ocy, pstrahaty||pstrahaty, psu'syty(212, 19).*

Можливість функціонування опозиції /o/ ~ /y/ на початку слова в різних говорах неоднакова. Ці відмінності зумовлюються, в одного боку, наявністю-відсутністю в тих чи інших говірках приголосного перед голосними $\underset{\sim}{\omega}$, $\underset{\sim}{y}$, а з другого, - різним характером цих протетичних.

Дослідження явища протези за матеріалами II т. АУМ дозволяє виділити три діалектних масиви: 1) говірка з найбільш поширеним задньорядним протетичним $\underset{\sim}{r}$ перед названими голосними; 2) говірка з губним протетичним $\underset{\sim}{v}$ у цій позиції; 3) говірки без протетичних приголосних. На території волинсько-поліських і волинських говірок переважає протетичний $\underset{\sim}{r}$: горал, 'гочи, го-б'ід, гол'ій, Голена, говес, готава, гунук, гулиця, гулик, гук-райніці. У надсянських, надністрянських і південноподільських говірках більше поширений протетичний губний $\underset{\sim}{v}$: ворел, во'б'ід, во'ій, Волена, вовес (59, 72-73), 'вулик, 'вулиця.

Очевидно, внаслідок того, що початкові голосні в цих говірках раніше вимовлялись зі слабим приступом, перед ними виникав призвук, придаховий приголосний, який одночасно був сигналом початку слова. На сучасній стадії розвитку фонетичної системи названих говорів приголосні $\underset{\sim}{r}$ та $\underset{\sim}{v}$ ні артикуляційно, ні акустично не відрізняються від $\underset{\sim}{r}$ та $\underset{\sim}{v}$ середини слова, тобто ці приголосні на початку слова перестали бути розмежувальним сигналом границі фонетичного слова. Таким чином, відбулась і функціональна ідентифікація початкових $\underset{\sim}{v}$ та $\underset{\sim}{r}$ з відповідними приголосними середини слова - і в першому і в другому випадку вони функціонують як реалізатори фонем /r/ та /v/. Отже, про приголосні $\underset{\sim}{r}$ та $\underset{\sim}{v}$ як протетичні в говірках української мови можна говорити лише в плані їх походження. Внаслідок цього в

вказаних говірках фонема /o/ та /y/ не можуть виступати на початку слова.

У гуцульському, покутсько-буковинському і карпатських говорах, у яких початкові голосні слова вимовляються, очевидно, із сильнішим приступом (213, 271-273; 212, 21-25), фонема /o/ та /y/ можуть, за винятком окремих слів, виступати на початку слова (59, 72-73).

У деяких закарпатських та бойківських говірках на місці праслов'янського \underline{y} вживається лабіалізований голосний заднього ряду середнього підняття \underline{y}^o (201^a, 6, 9-10, 82-83; 14; 161, 120-121; 136, 63-64; 8^a, 162; 109, 127; 1°, 88; 4, 12-13; 152, 24). Опозиція / \underline{y}^o ~/ /o/ зберігається завдяки різному ступеню лабіалізації репрезентантів / \underline{y}^o / та /o/. В артикуляції \underline{y}^o отвір між губами вузький, ніж в артикуляції o, вимова якого вимагає більшого заокруглення губ. Наголошений вокалізм цих говорів відтворює така схема:

і	у
и	
е	о, \underline{y}^o
а	

Закарпатським говорам між річками Латорицею й Рікою властива фонема / \underline{y}^o /, що розвинулась із o, \underline{y} в новозакритому складі (рід, плід, ніль, в'їчар, гв'їзд, кїш, прив'її, принїс, стїл, тїтка та ін.) (136, 94-99; 43, карти № 132, 134, 141, 180, 208, 235, 247) і протиставляється тепер фонемі /i/ за диференційною рисою наявність-відсутність лабіалізації в межах переднього ряду високого підняття, а фонемі /i/ за диференційною рисою передній-непередній ряд. Таким чином, у вказаних говорах на відміну від інших українських говорів лабіалізованість артикуляції \underline{y}^o й ряд функціонують як окремі диференційні риси.

У частині південно-західних говорів існує лабіалізований голосний середнього ряду нижнього підняття \underline{a}^o . Його вживання позиційно обмежене: виступає він лише перед наступним тавтосилабічним \underline{y} . Виникнення цього голосного пояснюється сильно лабіалізуючим впливом на голосний \underline{a} наступного фрикативного приголосного \underline{y} , що становить з попереднім голосним один склад. Звукосполучка $\underline{a}\underline{y}$ є по суті дифтонгом, у якому внаслідок регресивної асиміляції перша частина акомодується до наступного губ-

ного компонента. Ця акомодация зводиться іноді лише до набуття голосним \underline{a} огубленої артикуляції, іноді ж, крім огублення, акомодация виявляється і в піднятті під час артикуляції \underline{a} в позиції перед \underline{y} задньої частини спинки язика, що приводить до цілковитого злиття \underline{a} з o. І у випадку цілковитої ідентифікації \underline{a} з o, і у випадку часткової лабіалізації \underline{a} голосні o, \underline{a}^o в розгляданій позиції перед \underline{y} є реалізаторами фонемі /a/. Голосний \underline{a} в одній і тій же кореневій морфемі може чергуватись залежно від фонетичного сусідства з голосним \underline{a}^o або o, напр.: ма-ти - ма^oу або моу, дати - да^oу або доу, правило - пра^oуда або проуда та ін. Наші спостереження дозволяють стверджувати, що на характер реалізації фонемі /a/ лабіалізованим чи нелабіалізованим голосним - вплив має лише лінійне, сегментне сусідство, а суперсегментні чинники, зокрема наголос, нерелевантні, напр.: бра-ти - бра^oу//броу - в'їра^oу//в'їороу, да^oуно//доуно, заба^oуки^e//забоуки^e, ка^oука - ка^oуки^e.

Голосні \underline{a} та \underline{a}^o перебувають між собою у відношеннях додаткової дистрибуції: \underline{a}^o виступає лише в позиції перед \underline{y} , в усіх інших випадках вживається \underline{a} .

У говірках, яким відома реалізація фонемі /a/ перед \underline{y} голосним \underline{a}^o , опозиція /a~/ /o/ в цій позиції зберігається (я кра^oу і моїа кроу, великий ста^oу і високий стоу); у тих же говірках, де /a/ в розгляданій позиції реалізується голосним o, опозиція /a~/ /o/ нейтралізується за формулою /a~/ /o/ → [o], [o]: я крау і моїа кроу, стсу і стоу та ін.

Реалізацію /a/ перед \underline{y} лабіалізованими голосними \underline{a}^o , o відзначають дослідники в наддністрянських говірках: *pryzna'vau, zayšy, zoytra, moy, nah'noy, zab'roy, z'doyty šy, d'oyuka, z'bara'y, s'pry'as'i* (212, 13, 14); *pra'uda, pra'yuka, vora'yuka, da'y, ma'y, na pra'yuci*, (204, 7); *ka'za'y, ka'zoy, sta'y, stoy, da'y, doy, spa'y, spoy, pra'yuda, p'rouda, za'yuka, pry'ijila'y, ny'dda'y, wysyrou, bytor*; проуда, вкроу, гвоут, споу, чи^eкоу, спрдоу, віддоу, вопоука, зоутра, кликоу, казоу (197, 43); *wm'roy//wm'p'ray, v'f'ikoу, доу, v'idoу, дучикоу, зоутра, писоу, вписоу, кричау* (149, 13); роз-два^oу, вїн ма^oу, ква^oу, пра^oуда, за^oутра, іа ка^oза^oу, позе^oуб-ва, ка^oуке, за^oуке, розмнеца^oу, доночовува^oу (79, 214, 221)¹;

¹Описане явище таке характерне для більшості наддністрянських говірок, що під їх впливом поширилось і на сусідні польські говірки, які колись були в оточенні українських (див. 226, 134-135).

у бойківських говірках: *da^oca, za^outra, za^ouka, d'ista^ou, z'itka^ou, da^oclis, z'ista^ou* (237, 21-22); ска^oука, ни^oпра^oуда, да^oу, здава^oу, спа^oу, ваклика^oу (152, 15-16); у надсянському говорі: ма^oу, да^oу, бра^oу, вба^oу, вта^oу, фкра^oу, моу, доу, броу, взоу, фтоу, тримоу.

У так званому говорі замішанців, як відзначають дослідники, реалізація /а/ голосним о або а^o зумовлюється ще додатковими чинниками, а саме: позицією не перед кожним у, а тільки тим, що розвинулось з л, і кінцевим складом слова, наприклад у дієслівних формах: *ia toto zno^o, muzy^okant hro^o, win zdo^o, sto^o sa cut, zuo^od'iz' fkr^ou, win kro^o s peca*;

у визвучі іменників чутся переважно а^o, *My^ozo^o, cy^omba^ou, kawa^ou, kwarta^ou, g'opra^ou, skanda^ou, napita^ou*, але перед у з етимологічного в: *prau^oda, za^outra, dau^ono, zaba^ouka, kau^oka, poprau^oka, sta^ou, ruka^ou, posta^ou, postau^ote, poprau^ou, poprau^ote* (2 ос. одн. і мн. нак. способу),

Не вазнало в цих говірках лабіалізації а й перед у, що розвинулось з у в дієслівних формах І ос.одн. теп. часу, у яких зникло інтервокальне й: йа мау (<мау <мауу). Отже, у цих говірках збереглося розрізнення дієслівних форм І ос. одн. теп. часу та І, 2, 3 ос.одн. чол. р.мін. часу: йа мау (мау), знау (знау), грау (грау) – йа. ти. він моу (мав), зноу (знав), гроу (грав) та інші. Оскільки в розгляданому говорі замішанців у з л ні артикаляційно, ні акустично нічим не відрізняється від у в в та у, то /а/ в позиції перед у продовжує протиставлятися /о/.

За даними дослідниці фонетики бойківського говору С. Рабіна у бойківських говірках фонема /а/ в позиції перед у реалізується під наголосом у голосному а^o незалежно від місця знаходження в слові: *'za^ouka, pra^ouca, za^outra, zna^ou, da^ou, pa^oka, uza^ou, nana^ou*, але, як і в говорі замішанців, не лабіалізуються реалізатори /а/ перед у, що розвинулось з у в дієслівних формах І ос.одн. теп. часу, у яких вишало інтервокальне й: *ia ma^ou zna^ou* (мау, знау). Завдяки цьому збереглося розрізнення дієслівних форм І ос. теперішнього й минулого часу: *ia ma^ou, zna^ou*, (мау, знау)-*ma^ou, zna^ou* (мав, знав). Таким чином, склалась ситуація, коли в тій самій фонетичній позиції – у кінці слова перед у – можуть виступати звуки а, а^o, о (іменники кроу, моу (род.відм.мн.), прислівник зноу). Перші два з цих звуків реалізуєть

фонему /а/, третій – фонему /о/. Отже, дистрибуція виявів /а/ – звуків а та а^o – регламентується не тільки фонетичними чинниками, але й граматичними.

Найвні в літературі дані дозволяють твердити, що і в деяких лемківських говірках вияви /а/ зазнають лабіалізації перед у з л, але в них вона не така сильна і рідко переходить в о: *hand'iu-vo^o || a^ou, powido^ou || a^ou, s'pwa^ou || a^ou, dawau, dau^ou, wz'au^ou, podwert'au^ou, skasuna^ou* та інші. Подібне позиційне обмеження лабіалізованих виявів /а/ існує не тільки в західногалицьких, пограничних говірках, як уважали деякі дослідники, але теж і в окремих східногалицьких. Так, у говірці с.Чернильви Яворівського р-ну Львівської обл. лабіалізована реалізація /а/ виявляється лише перед у у дієслівних формах минулого часу: йа доу, броу, ўзоу, стрілоу, найноу, він спроу ўсо /<прости/ – ни моу спрау, йа стоу // стау – стау (іменник), він кроу – мойа кроу, він проу м'шок – ни 'маи прау, йа буду читау // читау (для чол. і жін.р.), ми 'будим читау // читау, він зноу ўсу прауду, він 'шашку мау – кіт мнаукоу – мнау-мнау, дауно//дамно, лаука, 'мауна, 'заутра (на підставі усної інформації уродженця цього села канд.філол.наук М.Ф.Падури).

Лабіалізовану вимову виявів /а/ в позиції перед у незалежно від його походження відзначено дослідниками в ряді говірок Рогатинського, Галицького, Городенківського, Надвірнянського, Богородчанського й Калуського районів Івано-Франківської області, Пустомитівського, Ждачівського, Миколаївського, Кам'янсько-Бузького, Нестерівського, Городецького, Буського й Перемишлянського районів Львівської області, Бережанського й Бучацького районів Тернопільської області.

Нейтралізацію протиставлення /а/ ~ /о/ в позиції перед у виявляють у лексемах (представлених у програмі, за якою обстежувались говори для АУМ) і матеріали ІІ т.АУМ: записоу, звоуці, зазноу, гоукайт', лоука, доу, ўпоу – с.Межигірці Галицького р-ну Івано-Франківської обл.; записоу, звоуці, зазноу, гоукайт', лоука, ўпоу – с.Різдв'яни цього ж району й області; записоу, звоуці, гоукайт', лоука, доу, ўпоу – с.Вище Бережанського р-ну Тернопільської обл.; записоу, звоуці, зазноу, доу, ўпоу – с.Побережжя Галицького р-ну Івано-Франківської обл.; записоу, звоуці, зазнау, гоукайт', доу – с.Гайворонка Тернопільського р-ну Тернопільської обл.; записоу, звоуці, лоука, доу –

с.Ковалівка Монастирського р-ну цієї ж області; записоу, зазноу, упоу – с.Сивка-Калуська Калуського р-ну Івано-Франківської обл.; упоу, звоусі, гоукайт – с.Марківці Івано-Франківського р-ну цієї ж області; записоу, гоукайт – с.Старі Стрільця Жидачівського р-ну Львівської обл.; записоу, лоука – с.Шибалия цього ж району й області; заплакоу, посіюу – сс.Гайворонка Тернопільського р-ну Тернопільської обл., Горонда Мукачівського р-ну Закарпатської обл.; гоукайт, лоука – с.Рогачин Бережанського р-ну Тернопільської обл., гоукайт – сс.Бабухів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., Малий Ходачків Тернопільського р-ну цієї ж області, Задарів Монастирського р-ну цієї ж області; упоу – с.Мокротин Нестеровського р-ну Львівської обл.; лоука – сс.Гранки-Кути Миколаївського р-ну цієї ж області, Свистільники Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.; зістоу – сс.Лопушниця Старосамбірського р-ну Львівської обл., Чодгині Яворівського р-ну цієї ж області, Дубринич Перечинського р-ну Закарпатської обл.; записоу – сс.Сухівці Ровенського р-ну Ровенської обл., Велика Левада Городоцького р-ну Хмельницької обл., Дунаїв Перемишлянського р-ну Львівської обл., Горонда Мукачівського р-ну Закарпатської обл., Скотарське Воловецького р-ну цієї ж області; Кізілів Буського р-ну Львівської обл., Замагорів Верховинського р-ну Івано-Франківської обл., Велика Кам'янка Коломийського р-ну цієї ж області; заплакоу – сс.Мокротин Нестеровського р-ну Львівської обл., Дернів Кам'янсько-Буського р-ну цієї ж обл., Ставчани Пустомитівського р-ну цієї ж обл., Білич Старосамбірського р-ну цієї ж області, Лосинець Турківського р-ну цієї ж області, Побережжя Галицького р-ну Івано-Франківської обл.; посіюу – Осівка Ємільчинського р-ну Житомирської обл., Підгороддя Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., Різдяни Галицького р-ну цієї ж області, Сивка-Калуська Калуського р-ну цієї ж області, Ковалівка Монастирського р-ну Тернопільської обл., Лята Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл., Березники Свалявського р-ну цієї ж області; д'у – сс.Підгороддя Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., Підліски Жидачівського р-ну Львівської області, Квасове Березівського р-ну Закарпатської обл.; зазноу – с.Велика Вільшаниця Золочівського р-ну Львівської обл.

У кількох населених пунктах, що знаходяться на території говорів, охоплених II т. АУМ, засвідчено тільки лабіалізовану

вимову а перед у, без ідентифікації його з голосним q:записа^{оу}, каза^{оу}, заплака^{оу} – с.Стільське Миколаївського р-ну Львівської обл.; записа^{оу}, каза^{оу} – с.Марківці Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.; да^{оу} – с.Рогачин Бережанського р-ну Тернопільської обл.

Ідентичне явище відоме й білоруській мові (80, 96-98). Територію його поширення в білоруських говорах можна простежити на картах № 28 і 36 "Диялекталагічнага атласа беларускай мовы" (Мінск, 1963).

Наявність у досліджуваних говорах структур типу пра^{оу}да, про^{оу}да свідчить, що в українській мові складоподіл у цьому слові інший, ніж у російській мові: в українській мові – пра^{оу}да, про^{оу}да, пра^{оу}да, а в російській – пра-вдѣ, тра-фкѣ, каро-фкѣ (2,60).

У деяких південно-західних говорах основні вияви фонем /e/ ξ , e^a ширші, ніж у літературній мові. Під час артикуляції цих звуків порівняно з артикуляцією орфоепічного ξ спianка язика опускається нижче, відтягується одночасно трохи назад; усе це збільшує відкритість ротової порожнини і тому вияви e перцептивно справляють враження акустично близьких до голосного a .

Експериментальне дослідження артикуляційної природи основного вияву /e/ в говірці с.Кваси на Рахівщині, проведене В.І.Тоцькою, підтвердило дослідження І.Панькевича, що в гуцульських говірках Закарпаття внаслідок зміни артикуляційної бази наголошений голосний ξ дуже широкий (136, 76). Дослідник позначив його знаком e^a : де^aс буу. Н.І.Тоцька пише: "На підставі палатограм можна відзначити, що ξ наголошений говірки с.Квасів - це типовий відкритий e , що перебуває в згоді з загальною тенденцією до відкритих звуків. Контакти майже в усіх дикторів виявилися невеликими, за кутніми зубами або біля останнього зуба" (182, 141).

Обнижена вимова e найвиразніше помітна в північногуцульських говірках, звідки вона досить інтенсивно поширюється на південногуцульські та на сусідні покутські говірки, напр.: умер, зломела, Семєн, не ўсе 'середу Петра, трєцєта, у 'терни, старнє, голодєн, йїдна 'дека (10 грам) - де^aка свиня, він їде, то мене не ме^aне; 'зеркало, хосєн йак з 'баби^aних кросєн, серп, 'сєла, несе, це^aго, йайце, не тєре^aб 'зубе, берєш, твєрезого, грє^aбєне^aм, вєрєта, трєба, похресна 'мама, 'чєрево - с.Паланиця Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.; 'мєлєш, пєн, 'пєкло, на'перєт, свєд, свєс, хрєбет, 'тєлі, їде, кудєла, 'сєла, чєрєшнє, жорєн, берєза, берєш, хрєсна 'матка, жє^aртка - с.Бистрець Верховинського р-ну цієї ж області.

Обниження артикуляції виявів /e/ в наголошеній позиції відзначають дослідники гуцульських говірок на території Румунії: 'ко'їа'н'а, оv(n)ās, ru'bās (229, 24), клєн, столєц, 'пачу, се^aрє (127, 599; див.також 126, 7). Приклади обниженої вимови репрезентантів /e/ в перехідних покутсько-гуцульських говірках наводились уже вище з говірки с.Саджави Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.

Попередні дослідники в описах фонетичної системи українських говорів відзначили вже, що дуже низькі варіанти голосного e - типу e^a (середньо-низьке підняття) та ξ (підняття низьке-підвищене) досить часто виступають під наголосом у західних говорах, яким властива низька артикуляція континуантів *i, *y, крім гуцульських говірок. Цей висновок продовжує зберігати силу ще й досі, уточнення вимагає тільки застереження щодо гуцульських говірок, для більшої частини яких, зокрема всіх північних, характерні дуже обнижені наголошені вияви /e/. Тільки в окремих південногуцульських говірках, у яких ще зберігається ледь помітне пом'якшення приголосних перед голосним e , яке зумовлює, в свою чергу, вищий власний тон голосного, вияви /e/ не виявляють тенденції до обниження (213, 267; 127, 599). У літературі є вказівки, що в надністрирських говірках сіл Слобода і Явче (колишніх Бережанського і Рогатинського повітів) спостережено вимову наголошеного e як ξ : ts'pær, 'tædwa, 'sæstro, sy'stæmu, oðæn, 'cærkoç, nætæ, a sɑ'mæ, zɑ'næsia, u'wædem.

Експлоратори матеріалів до АУМ не відтисрили, на жаль, у своїх записах справжнього стану цього явища в південно-західних говорах і лише поодинокі матеріали спорадично фіксують обнижені вияви /e/ під наголосом: майє^aнкуго, ме^aду - с.Зелена Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.; одова^aц, вишне^aвий, тра^eта й, жураве^aл, с кожди м дне^aм, воробе^aц, пе^aрєстін - с.Город Косівського р-ну цієї ж області; вишне^aвий, па^aрєстін - с.Витилівця Кішманського р-ну Чернівецької обл.; майє^aнкого, вишне^aлий, горобе^aц - с.Банилів-Підгірний Сторожинецького р-ну цієї ж області; малє^aйагча, сад з више^aн, де^aвіт - с.Білявинці Бричанського р-ну МРСР; майє^aнкого - с.Хорохоли, там же; те^aст - с.Тецкани, там же.

Враховуючи таке обниження вимови репрезентантів фонем /e/ в зазначених говірках, яке, однак, ніколи не доходить до звукового поля репрезентантів /a/, розрізнення /e/ з /a/ після твер-

дик приголосних зберігається тут як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях, реалізуючись у першому випадку як ξ /середньо-обнижене підняття/ ~а, або як e^a /середньо-низьке підняття/ ~а, напр.: стешка-стата^е, хре^аст-храм, суке^а-суха; а в другому - як $e \sim a$, або як e^i /передньо-середній ряд, середньо-високе підняття/ ~а чи як e^e /передньо-середній ряд, підняття високе, обнижене й дуже зближене до середнього/ ~а, напр.: мене - майлий, ве^исна-вазонок, сти^ерна-старий.

У деяких надбузько-волинських говірках, а також у багатьох волинських обниження артикуляції голосних передньо-середнього ряду високо-середнього підняття ξ /< * η , * i / переднього ряду середнього підняття e /< * e , * η /, маючи, на нашу думку, те саме фонологічне підґрунтя, що й у гуцульських і частково покутських говірках, допровадило в них, однак, до ліквідації в наголошеній позиції розрізнення / e / /< * e , * η / з / a / внаслідок злиття звукового ряду фонем / e / із звуковим рядом фонем / a /, вияви якої не можуть далі обнижуватись, оскільки їх артикуляція досягає меж фізіологічних можливостей мовного апарату.

На це явище вказувалось уже в дослідженнях О.Огоновський спостерігав його біля Сокаля на Львівщині: до 'табе, до 'царкви, те'пар (228, 42). Кількома прикладами засвідчив перехід $e > a$ А.Кримський /внн іда, дацо, хлопаць/ (94, 57), який зауважував, між іншим, що, за спостереженнями Є.К.Тимченка, в говірках колишнього Житомирського повіту замість голосного e вимовляється звук, близький до голосного a (94, 57). У всіх говірках на захід від річки Горинь, на місці давніх * i , * η виступають, як стверджують дослідники, дуже обнижені відтінки наголошеного e . Варто звернути увагу на те, що саме в цих говірках і голосний e вимовляється дуже низько, відтягуючи артикуляцію вглиб ротової порожнини, внаслідок чого звучить майже як чисте a : вжа, дварі, васна та інші¹. Чималим фактичним матеріалом проілюстровано широку та обнижену артикуляцію відповідників літературного

¹ Як уже згадувалось, саме на цій території матеріали П т. АУМ засвідчують рефлексію e в новозакритому складі в голосному η переднього ряду високого трохи обниженого підняття. Це вже настановлює на думку про зумовленість обниження η /< * η , * i / > a та e /< * e , * η / > a появою в структурі вокалізму цих говірок фонем / η / < e .

e /< * η , * i / в говірках західної частини південної Волині в публікаціях В.Ф.Шокальчука (144, 81, 86) та Г.Ф.Шила (196, 17-18; 197, 43, 49).

Матеріали П т. АУМ фіксують вимову e літературної мови як e в наголошеній позиції в ряді говірок Волинської обл.: рубал, горобац, напаротрк, ч'іпац, 'парсі (<перси), 'бедло р'ва, журавал, гувас, гувачка, 'мачік (<мечик), 'мало 'маду, 'тарница // 'тарлиця, 'сташка, віт 'тайі хвал'єни, 'тамно, 'тасці іда, й'ідан, 'земний дан, 'дариво, св'ідарок, 'наці, жнац, кунам (<конем), з 'найу, протіу 'сабе, 'сарцем, 'замлу 'траба убруба'єти, 'варно, 'цабрик, оже'рад, чер'єв 'граблу, 'бращут, биразовий, учират, 'горал, 'гратіи, 'стулац, 'маланка, 'чалід, з душ'чам, хриш'чаний, дитавий, лиган'кі - с.Хобултова Володимир-Волинського р-ну; 'бариг, гурубац, 'паріц, 'парстин, 'парси, 'вархна, 'ваприк, гувачка, швац, кравац, живамо, пус'ла мане, 'манше, 'марла, з 'мадом, 'тарлиця, виритано, 'жето руста, цві'та, 'стап, пруйда, гуцажа, 'дасіт, йак відаца ту й 'півін нисаца, 'наці, 'кунав'і, в 'сабе, на 'замлу, 'граб'іном, 'бращут, чариз 'граблу, 'стулац, 'пча, нас 'чатвіро, 'чалад, вжа - с.Хотятів цього ж району; 'барист, 'рубал, шчирбац, т'юба, прибіре пан то буда пулубан, гупан'ке, ч'іпац, гувачка, хлівац, 'чварт, 'ваприк, швац, 'свакур, так кравац 'крайе йак 'матар'їи стайе, 'смарт, ни 'матіна 'ката, тасці, 'ташча, 'він віда, нигда, на 'дарив'і, да 'тонко там рва'єн, дошч іда, вуцажа, кунав'і, 'він паса, ниса, с'іда с'іду пір'єбуде йідна мина 'дасіт 'буде, 'грачниско, чирашна, мукрац, да'лако, гулац (олень), 'жманіса, вжа, піруче піча, вуда тича - с.Млннице Іваничівського району; типар, журавал, в дварах, 'мало 'маду, 'тарница, 'тайі 'ночі, й'ідан дан, 'дав'іт, з 'найу, жнац жна, по'сачив мина, кунам, 'баштрув (сестер), паса тусі, 'сарцем, віза (везе), 'траба, вчирату, (очерету), зиланий, 'стулац, з душ'чам, 'чалад - с.Бубнів Володимир-Волинського р-ну; 'бариг, 'парстин, коло 'пачі, 'спац'кі, копац, 'сваца, хлівац, 'ваприк, 'свакур, 'валми (вельми), 'таре'н (терен), 'сталмак, йак ви'даца той 'піве'н нисаца, св'ідарок, в 'найках, клинац, чирашна, 'варанік'і, г'лачик, 'жарда, вжа - с.Старий Загорів Локачинського р-ну; рубал, 'вархна, ниматена ката, 'стабла, тасці, 'вдака, 'цабрик, 'грачка, 'чалустя, 'чар'їн - с.Губин цього ж району; гувачки 'бакайут, 'їдувац, гувас, упан'ки, 'тамрава, 'дасіт, кунам, жнац, 'бращут, 'мало учирату, да'лако, з душ'чам - с.Крухиничі цього ж району; 'Пат'а (Петя), 'пар'їі, типарка, 'малник, 'стар'їн, д'ітай, на всу 'стажу, на'єста, ду 'таби, 'дас'їе, прупаца (пропаде), туна'нка, ши-

налі, пісані, напротію саби, куласа (колеса), маланкі, біланкі, плачі, крапкі^и, гурал, вчапідба, піча – с.Грушів Іваничівського р-ну; горобац, опапки, говас, мартвий, шташка, ждам, він неса, сарп, замлу, б'раска, посид'Голано (Олено), душайу – с.Риковичі цього ж району.

Найбільш послідовно досліджуване явище $e > a$ поширене в говірках Володимир-Волинського, Локачинського, західній частині Горохівського районів Волинської обл., де воно творить досить компактний ареал. Окремими говірковими острівцями¹ зустрічається воно і в інших районах Волинської, а також Брестської областей, напр.: сїба, тїпар, парші, овас, умар, тасц, тайі, ночі, йідан дан, хутнакко, міна, чират, двїрац, крмін, біраза, коласа, хрещчани, на дошчаві – с.Бережці Любомльського р-ну Волинської обл.; овачкє 'бакайут, цабрик баз ух, тапар, приносїт свадру (светер), вапрїк, жманя, матра (метра), малник, вин роста, вони сталут, од тайі, мулудац, земнайу, баразова, на тратїй вачур, тому пламени (племені), заланї^и, стулац, чараз граблї, пуд душчам, душайу – с.Кортелїси Ратнівського р-ну цієї ж області; баруг, баз (бузок), сїба, тїба, рубац, цїбарок, тїпар, пудпартї, парші, цакло, шчавай, журавал, соловай, чїтвар, вона жива (живе), мїртвац, манча, їман'є, пристан (перстень), гостай, питалка, тутайши, кудала, дахто, лїдаї, дасїт, зїманїу, конац, грїбїнац, набо, бїманїу, 'варно, косац, 'сарцем, нїсамо, сарп, 'царквїйу, йїца, 'цабер, тратї, сїрадіна, бїраш, він гога, ножам, 'жартва, душайу, шароцї, шасцоро, шпаче^н, дошчам, пїчана, вїчара, пїчаш, оканце, тати (гетї) – с.Суботи Дорогичинського р-ну Брестської обл.; барїст, забаре^н, до сїба, чїпац, цакло, парїц, куцац, чїтвартїй, вачур, до свайї, журавай, мїго 'варбув, 'манче, смарт, питалка, плеташ, таплайя, тарли, видам, дасїт, молїдаїї, їдам, нїгда, жнац, пісан, бала (села), говар (озер), до 'царкви, йїца, цїгла, цабрик, грачка, брашат, пїраднї, плах'їїї, дїшавї, шастїро, шча, вїчарали, пїчаш – с.Горїхове Малоритського р-ну цієї ж області (див.також 105, 54-55). Жителї Горїхового інформували нас, що такі ж говїрки, як горїхівська, з переходом $e > a$ існують в сусїднїх селах: Дрочїво, Зелениця, Перевесь, Пірове Малоритського р-ну.

¹ Вони могли виникнути внаслідок переселення людей з півдня Волині, але не виключений також за однакових структурно-генетичних передумов і паралельний незалежний розвиток цього явища на порівняно віддалених одна від одної територїях.

Поодинокї структури з обниженням наголошеного $e > a$ відзначено в матеріалах П т. АУМ у населених пунктах: с.Острївськ Зарїченського р-ну Ровенської обл. (удове^ац); с.Залаззя Любешівського р-ну Волинської обл. (мала^{ей}кого, удове^ац, жураве^ал, маду); с.Самари Ратнівського р-ну цієї ж області (оканца, крамїї, паротїн, удовац); с.Стобїхва Камїнь-Каширського р-ну цієї ж області (де^ан за де^ан, нїса, мїта, зїманїу); с.Чорників Володимир-Волинського р-ну цієї ж області (горобе^ац, ме^аду, нїсе^а, мїїта, кушїв раме^ану); с.Холопїчї Локачинського р-ну цієї ж області (лїга^анкі, па^арстїн, гувачкї, цабрик).

В.Курашкевич спостерїг обниження наголошеного e в українській надбузько-полїській говїрцї с.Даньцї на територїї ПНР, яке знаходиться на північний захід від м.Шацька Волинської обл.: *da^e ida^es', ve^a pryk, Mara^ena* (222, 223).

Отже, у згадуваних волинських і волинсько-полїських говїрках тенденція до обниження виявів /и/ /^иу, *ї/ та /е/ /^еу/ виявилась сильнішою від функціональних факторів, спрямованих на збереження потрібних протиставлень (пор.112, 78).

На позиційно обмежене обниження $e > a$ після шиплячих та р вказується в дослідженнях окремих південно-західних говорів. У надсянському говорі послідовно, майже без винятків, відбулось обниження $e > a$ після шиплячих та р (а іноді й перед р) незалежно від наголошеності чи ненаголошеності позиції: вечаря, потраба, брахати, часати, чарашни, щака, жарабєц, паравєсло, парамїнити, чарап, жардка (27, 17-18), сарадіна, чарявікі, біраза, паракудїти, паравїс, грачка, рїмін, грабїї, чарвонїй, пїїчаш, панїчавї, жанїїсі, жабрак, шастїй та ін.

Причину обниження $e > a$ в надсянських говїрках треба вбачати, як можна судити на підставі дослідження умов, за яких воно відбувається – лише після шиплячих та в сусїдстві з р, – в особливо обниженому, точніше глибшому, способі артикуляції цих приголосних, їх низькому відносному тоні. Цікаво, що в цих говїрках навіть етимологічне *ї, зберїгаючи після всіх інших категорїй приголосних передньо-високу вимову, після шиплячих та р пересунуло свою артикуляцію назад і вимовляється як и. С.С.Витоський, дослідивши інструментальними методами фонетичні особливості північноросїйських говорів, підкреслює, що в радї з них сильно веларизованї та трохи лабїалїзованї твердї шиплячі в яскраво вираженим другим, заднім, фокусом творення помітно вплива-

ють на тембр сусідніх голосних, пересуваючи їх артикуляцію значно назад (32, 47, 57).

Здійснений у минулому перехід $e > a$ після шиплячих та p зумовив те, що в надсянських говірках на сучасному етапі фонема /e/ не може вживатись у зазначеній позиції. Обмеження дистрибуції /e/ виключило тим самим можливість протиставлення в цій позиції фонем /e/ та /a/.

Перехід $e > a$ після шиплячих в українських говірках Холмщини засвідчив В.Шимановський; вжа, ща, шаниця, чабуткі (198, 21).

У західній частині українського карпатського ареалу виявлено структура з a замість e в основному після шиплячих: відчাপити, часнок, кочарьга (26, 16), причапитися, печарка (28, 23), *ča'satyč*, *čarityč*, *čamnyč* (136, 82), шаршун, позавчара, пічарка (188, 144), кочарга, чабрик, пришіпшити (130, 79-80), чіпіги, жалудок, кучарик, (109, 116-117), чало, учара, кичара та ін. (103, 286-287). Д.Г.Бандрівський засвідчив кількома прикладами перехід $e > a$ після $č$ у бойківських говірках: чапіги, чапіти, чапнуу, Чарніўці, рошчеп (4, II). Аналогічне явище спостерігаємо в буковинській говірці с.Тисовець Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.: чашут, кочарга (кочерга), піччасуйе.

Обниження $e > a$ після шиплячих відоме багатьом українським говорам, в яких воно проникає навіть у літературну мову (19, 93-95). Характерне воно й для говорів інших слов'янських мов: білоруської (80, 179-186), словацької (235, 390-391), чеської (247, 13-21).

Голосний a в словотворчому префіксальному елементі *да-* (відповідника *де-* літературної мови), що служить для творення неозначених займенників і прислівників у ряді закарпатських говірок (датко, дашчо, дайакнй, дачій (123, 198-199), даколи, дагде) не фонетичного походження, а наслідок впливу сусідніх словацьких говорів (136, 83).

У говорі галицьких лемків помічено обниження $e > a$ як у наголошеній позиції, так і в ненаголошеній не тільки після шиплячих, а й після інших приголосних: Семан, студант, ливар, чагина, шаблы, шадры, зграбати, таралик (29, 33), шчє^аліна, папортина, чапергата, кулаша.

Виникнення й поширення в говорах структури *траба* відповідно до *треба* літературної мови дослідив І.І.Ковалик (88, 198-204).

Однією з найхарактерніших рис фонетики ряду західних гово-

рів української мови є перезвук a після м'яких приголосних у голосні переднього ряду e , i , який уже неодноразово привертав увагу дослідників як історії української мови, так і різних її територіальних видозмін. Разом з тим не можна не відзначити, як слушно зауважив Б.В.Кобилянський, що "масовість (компактність та інтенсивність) поширення майже до середини ХХ століття в пукотських і гуцульських говірках звуку 'e /i, 'a/ в певних позиціях відповідно до літературного 'a не знайшла належної уваги в досьогочасних працях з української діалектології та історії мови. Починаючи з першої половини ХІХ століття, це явище відмічалось тільки як зміна a в e /i/ в певних умовах" (87, 32-36). Дослідник мав при цьому на увазі лише східнокарпатські говори, але це саме стосується й інших українських говорів.

Про перезвук $a > e$ зібрано вже чималий фактичний матеріал (переважно в описах різних західноукраїнських говорів); були навіть більше чи менше вдалі спроби його систематизації та інтерпретації (100, 75-107; 222, 211-241; 87, 32-36; 193, 110), проте питання причин його виникнення й розвитку, умов перебігу, своєрідностей територіального поширення, як і багато інших питань, пов'язаних з історією цього явища, залишаються як у цілому, так і в деталях ще далеко не з'ясованими. Присвячена цим питанням велика стаття О.Курило "Про незалежну від наголосу зміну a по м'яких консонантах та по i в українських діалектах" мала для свого часу велике значення передусім завдяки зібраному багатому фактичному матеріалу. Цього значення праця О.Курило не втратила й до наших днів. Проте за період, що минув з часу написання цієї статті, а особливо за останні два десятиріччя в зв'язку з розгортанням роботи над складанням АУМ, українська лінгвістична географія нагромадила величезний фактичний матеріал, незрівнянно зросла і її теоретична й методологічна база. Усе це дає право знову повернутись до перезвуку $a > e$, висвітлити окремі питання історії його виникнення, розвитку і - тепер вже можна ставити й це питання - його занепаду.

І вважаємо, що термін "перезвук" слід запровадити і в українське мовознавство; пор. польський *przejęcie*, чеський *prentas*, болгарський *preglas*, німецький *Umlaut*; в українській мовознавчій літературі це явище називають "зміною a в e ", "переходом a в e ". Правда, І.Панькевич уживав термін "перезвук", але на позначення розвитку e , e в новозакритих складах (132). Нам здається доцільним згідно з установою вже в слов'янському мовознавстві традиційно вживати цей термін для позначення зміни після палатальних приголосних a в голосні переднього ряду.

Уже в перших спробах наукового опису української мови знаходимо вказівку на явище перезвуку. У 1845 році у Львові виходить "Gramatyka języka małopolskiego w Galicji". Автор граматики, І. Вагилевич, визначаючи діалектний склад української мови, ділять її на три наріччя: галицьке, київське і карпатське. Характерною ознакою першого з цих наріччя на протигагу двом іншим автор називає зміну а/я/ на е/є/: опьеть, рьедь, памьеть, жель, чес, шеръ, счестье (242, XV). Через три роки це явище як своєрідну рису галицького наріччя відзначає Я. Головацький у доповіді "Розправа о язичъ южнорускомъ и его нарѣчїях", виголошеній на соборі "руських" учених, що відбувся у Львові в 1848 р. Він наводить такі приклади: телье, шьепка (36, 43), памьеть, мьесо(мнъесо), веремье (веремнье), насбнье, пшеницье, мбрницье, тьежко, затъевсе, курьета, рьебий, рьесний (рбсний), тръесу, жель, чесь, наше (рідше наша), шеновати, щестье (щбстье), кертицье (36, 48-50), здорьеве(-лье), хлопцьемъ, двъчѣтамъ (36, 52-53), ходеть, носеть (36, 54).

Висвітлення досліджуваного явища знаходимо в праці О.О.Потєбні "О звуковых особенностях русских наречий". Зібравши значний на той час фактичний матеріал з діалектологічних досліджень і, головним чином, з фольклорно-етнографічних записів, О.О.Потєбня на широкому тлі зіставлень і порівнянь перезвуку а > е в галицьких говорах з подібним явищем у так званому заблудівському говорі української мови (за даними найновішої класифікації українських говорів це північна частина надбузько-поліських говірок, яка знаходиться тепер на території ПНР) та в північних і південних говорах російської мови досить точно визначає умови, за яких воно відбувається: "У галицькому говорі я після приголосної змінюється в е незалежно від свого походження (тобто я основне і я в А), ні від наголосу, ні від наступного складу. Пригадаємо, що в північноросійських говорах подібна зміна обумовлена м'якістю наступного складу, а в південноросійських - відсутністю наголосу. Я залишається на початку складу і після голосних: ягода, ярая, моя, мая(род.), стояти, сіяла. Я переходить в є: жель, чесь, научеть, дівче, гребінце, від сонце, пшенице (Головацький пише пшеницье, мірницье), за вівцема, зъ камінцема, глене, теле (Головацький пише телье), але короля, гуляти, лялька, дья; княженька (род.), кнегині, каміне (род. каменя), панетко (але коня), примірез, звіре (звіря середн.р.), зъ зореми (але Голо-

вацький курьета, рьебий, рьесний, тръесу); постійно сє зам. сѣ: дивисе, місєдъ, всека, сиротетко, дитетко, свечену (але Головацький тьежко, затъевсе). Місцями це вторинне є, як рівно ж і є з єє, під впливом j змінюється в і: шісливий, місіченько, долі(доля), гульні, притульні, рібушечка. У подібних випадках Ж. Паулі пише польське у: *żył* (жаль), *żydat'* (жадать, тобто жадати, пол. *żądac'*), *poszynujcie, szczyści* (щастя род.одн.) *uzgła* (узляла), *brzynut'* (брызнуть). Чи відповідає це вимові? Явище це цілком самостійне" (146, 120-121).

У зміні а на е після шиплячих (за винятком небагатьох слів: шасля, чары, чужа, наша) та інших приголосних з елементами йотової артикуляції (тобто палатальними) П. Житецький вбачає головну особливість підгірського різноріччя, з якого вона, на його думку, проникла і в гуцульське різноріччя, наприклад: тє, тежко, месо, гоне, ходе, паметь, насіне, теле, ребый, пшенице, жель, чєс, щєстє. На початку слова й на початку складу я не змінюється в е: я, чья, пояс, стояти, чорная; іноді зміни а в е після приголосних, зокрема д, немає: дья, лях, гуляти, білява (56, 338-339). Ряд прикладів перезвуку а в е/я/ в наголошеній позиції та в і в ненаголошеній позиції з говірок Наддністрянщини й частково з Гуцульщини наводить О.Огоньський: земльє, коньє, пьєть, тьєжко, ярчи(ягнятко), шчисьтє, шчїсьтє, шчєсьтє; сьє, сє, сї, сї, сї < SA; в'єнути, в'їнути, кнїзь, жьиль, чьис, богачь, дьівчє(дівча), 'заїць, 'курї, 'памїть, пї'тє, 'сьїмнї, 'гусьїтє, сьвїтї'ї, голосїт, говорїт, дьвонї, 'носї, 'робїї (228, 44-45). Кількома прикладами засвідчує він це явище в Більському повіті Сідлецької губернії (чєсом, сьєду, вьєвши), Пружанському повіті Гроднянської губернії (чєсеть, трєси-трыси) в Мінській і Волинській губерніях (мнъесо, пьєть, носєт<носать, ходєт<ходать), на Підляшші (лєжєчї<лєжачї, носєчї<носячї, ходєчї<ходячї (228, 45). О.Огоньський відзначає також, що ја на початку слова і складу не переходить в є, за винятком говірок Гуцульщини: як, 'ягода, 'пояс, мо'я, 'сьї'ятї, сто'ятї, але на Гуцульщині: 'яблукo і 'яблукo, 'ягода і 'ягода, 'єрмарок і 'єрмарок, 'єкїв, сто'єв, сто'єла, сто'єло і сто'єв. Нема перезвуку і в словах: чарї, нашє, чужа, красша // красча, білява, гуляти, ляпати (228, 45).

Виясненням фізіологічно-артикуляційної природи перезвуку а > е вперше зайнявся О.О.Шахматов (191, 126-129; 192, 219-226; 193, 110; 194, 66-67).

Ми спинались на дослідженнях, проведених ще в минулому столітті, щоб показати, що й тоді дослідники фіксували вже чимало структур без перезвуку, хоча згідно з загальним правилом у цих структурах були умови, потрібні для його здійснення.

Новіші праці, у яких йдеться про перезвук $\text{д} > \text{є}$, вказуватимемо при огляді фактичного матеріалу. Зважаючи на те, що такого матеріалу зібрано вже чимало і його можна знайти в різних дослідженнях надністрянського (212, 12-14; 202, 7-18; 204, 7-17; 197, 35-43; 149, 10-13; 5, 8-11), гуцульського (85, 21, 28-29; 213, 264-265; 229, 31-32), буковинсько-покутського (30, 423-432), надсянського (27, 22-26) і надбужко-поліського (198, 18-19; 222, 211-241) говорів, обмежимося прикладами з одного-двох населених пунктів у кожному говорі, щоб наочніше уявити собі окремі відмінності, які існують у реалізації цього перезвуку в говорах.

Попереднє вивчення наявної діалектологічної літератури, матеріалів II т. АУМ та власні спостереження за реалізацією досліджуваного перезвуку дозволяють виділити кілька фонетичних позицій, кожна з яких вносить певні відмінності як у сам характер наслідків перезвуку, так і в більший чи менший ступінь охоплення ним лексичного складу діалекту й різних його граматичних форм. Неоднакове в різних позиціях і територіальне поширення перезвуку. Досліджувати його як під наголосом, так і не під наголосом доцільно у таких позиціях: 1) після передньоязикових $\text{д}'$, д , н , є , $\text{є}'$, ц , $\text{ж}'$; 2) сполук губних з й : ой , пй , мй , вй ; 3) шиплячих ш , ж , ч , $\text{ж}'$; 4) сонорних л , р ; 5) середньоязикового й . На окрему увагу заслуговує позиція на морфемному стикі, зокрема кореня (основи) з флексією.

Наведемо матеріал з різних типів говірок. У надністрянських говірках: наголошена позиція. Після передньоязикових у середині слова - сукнітко, кукурузенка, віўсена, на ветох, роб'єва; на морфемному стикі - основи й флексії - воўїўне, днема, смїте, до чїпце, к'їсе, р'їсе, в гобїема; після сполук губних з й у середині слова - звїезували, дерїўїєний, морковїєнка, мїєсо, мїєти; на стикі основи й флексії - імїє; після шиплячих у середині слова - на синожетах, чєсом, ўзеў шєпку//шїєпку, діўчєта, бурачєнка, кочєн, сторчїти, але жадних, звичайї,

1 До цієї позиції умовно відносимо й поодинокі випадки з асиміляцією й до сусіднього губного м /мїєтка/ і частковою або повною редукцією є /цвїєк, цвєк/.

жайворонк; на стикі основи й флексії - у богачє, опанчє, за корчїма, дубїє, лоїи, мїжє//мїжї; після р , л у середині слова - прїли лон, прїжї, лєх спати, спраўїєла, але до канцїбарїї, бїада; на стикі основи й флексії - зимїє, вїсїїє, бобєт; після й на початку слова - йаблок, йапка, йастрїп, йазвина; у середині слова - спицїйалїні, стоїало, нїїакї^єх; на стикі основи й флексії - до Стрїїа, стоїат.

Ненаголошена позиція. Після передньоязикових у середині слова - кїгчутї, колодїє, два мїсїцї, капубїїний; на морфемному стикі основи й флексії - замилуванє, позадї (відходи від зерна), студїї, конїм//коном, хлопцїм//хлопцєм, зїрнїцї, кроўїї сї полїєла; після сполук губних з й у середині слова - жабїчїй, памїїт, свїтїй; на стикі основи й флексії - зробїєт, того вїўнї, сїмїї, бомїєт; після шиплячих у середині слова - грєчїна, мїшїчїй, але шанувати; на стикі основи й флексії - збїїє//збїїє, старчїношї, лєнчї, рїшчї; після р , л у середині слова - трїє рїдочкї, запрїтай, грїцїїл, темрїва, курїта, рїбїй, столєрїї, чєлїт, обїїшкамї; на стикі основи й флексії - подвїрї, бурї, курї, пїєрї (пїрї), гїлїї, скєлї, свїта нїїїїє; після й на початку слова - йаловїй лїс, йаўдоха, йадро, йайє, йачмїн; у середині слова - бойазвїївїй, кайатїсї, зайїї, гайатїсї; у кінці слова - фамїїїїа, полїїцаїа, добродїїа - с.Кавське Стрїїєського р-ну Львїєвської обл.

У покутських говірках: наголошена позиція. Після передньоязикових у середині слова - на кемїу, горнїєтко, кнєє, скєї му толову, пєцїєтко, пїїдїєк, добєгну, прїнєў зєкї; на стикі основи й флексії - смїїє, воїи вїрїє, йїїє, свїїє, воўчїїє, шїїє, с кїїїє, скїїїє; після сполук губних з й у середині слова - вїєска, свєта, цвєк, пїєўка, мїєтка, крупїєнка, на вїєзах, комїєк; на стикі основи й флексії - імїє//мїє, мїєм; після шиплячих у середині слова - жїбїїчї, вїбачєти, воўчєча, шчїскї, шєрварок, обїїчєти, шафа, Турчанка /назва потоку/, лшєтко, лшїїї (лшїїї), жадїи з нас, голосїт жєлїїно, жєрт, їжєк, уроўай, жєлїт кропєїва, вїўчєр, ганчїр; на стикі основи й флексії - до богачє, воўїємї, їрїїє, мїїїє; після р , л у середині слова - бурєн, рєт, порєднїй, прєїїї, горєчка, запрєтати, кучїрєвї, чїїрєк, драпнуў, мрєка, пошкрєбати, столєрї, лампоў, бїада, шуфїїада, обїїєха, цїїїїїова, друзїїєк, муїїєрї, маїїєрї; на стикі основи й флексії - тїїїє, зимїїє, вїсїїїє, рїїїє; після й на початку слова - йармарок, йасїїн,

Вавір; у середині слова - бойатисі, стояти, п'їяк; у кінці слова - вони^о дойа, стоїа, до бугайа;

Ненаголошена позиція. Після передньоязикових у середині слова - роздігнісі, кнігніні, місіц, тишча, мойі з'їкі; на стику основи й флексії - у бінех, пателні, вони^о когі, с корінім, драбітні, зовиці, г'їніці (дійняця), одовиці, хлопціма, в'їборча г'їл'їнаці; після сполук губних з й у середині слова - заўйїзаў, к'їм'їечко, дев'їт; на стику основи й флексії - здо'роўїї, в'їмні, свиройе плечі, рипїе двері, вони^о жуойї; після шиплячих у середині слова - шїнувати, качітко, чєсник, у шїпках, жиртувати, поч'їток, та'чєйї, в'їта'чїти; на стику основи й флексії - з'їжі, клочі, 'наш'ї черга, тип'їшча, каш'ї, доўша, най'їрша, най'їпша, 'саў'ї, пшош'ї; після р, л у середині слова - вичерїти, 'валінк'ї, лал'ке^и, лігати - лічи, чєліді, уклїкати, пал'амар, жулати; на стику основи й флексії - кур'ї, вони^о курїт/кур'ї, в'їстрі, білі, блішчєча шаблі, вуглім, цїбулі, шїнеїї, баділі; після й на початку слова - йаг'їе, йаштур, йе^аўдоха, йалиці; у середині слова - зїав'їўсі, поїас, 'зайац; у кінці слова - мойа, ўсе на'їїа, порціїа, влог'їїа, рив'їзіїа - о.Турка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

У буковинських говірках. Наголошена позиція. Після передньоязикових у середині слова - бин'їек, на'їгєгалї^е, ш'ї'їнєти, кукур'їєнка; на стику основи й флексії - стерн'їа, ўбра'їе, йаг'їе, д'їама, жїтє, см'їтє, ко'їа, к'їсе, в'їўца; після сполук губного й у середині слова - пїєтого, с'їєта, ўїєска, пом'їєкло, м'їєцкати, цвєк; після шиплячих у середині слова - ко'їєн, обр'їчєйка, гон'їчєр, лош'їєтко, з'їєворонка; на стику основи й флексії - хаш'їама, з кор'їама, д'їама, мє^ижа; після р, л у середині слова - рєт, гор'їєчий, бур'їєк, те^ив'їєти, ко'їєва, пу'їлар'їєц, ш'їєїсі, але сто'їлар; гол'їак (бод'їак), на стику основи й флексії - вони^о се^и посвар'їє, бо'їє но'їє^и, в'їсіїє, але Вас'їїа, з'їбіїа; після й на початку слова - йак, 'їєїа, йар, йаблук; у середині слова - н'їїакойї; у кінці слова - з'їїїа;

Ненаголошена позиція. Після передньоязикових у середині слова - скєт'їуле^и, тре м'їсіці; на стику основи й флексії - до чєна, вони^о прєходє, до велї'їкодн'їа, коїє^ишн'їа, клан'їа, оар'їабуїїє, огир'їчїє, гор'їє, г'їзїїа, вер'їєн'їа, сї'їодн'їа, ко'їам, жу'їдам/жу'їдє^и, з гост'їама, на зєт'їах, у г'їудах//у г'їудєх, вони^о го жу'їдє, кам'їє, Вїктор'їа, хлоп'їам, вони^о ко'їє, мо'її на плєч'їах.

одови^аца; після сполук губних з й у середині слова - пїєта, ш'їоїє^ич'їй/жєо'їч'їй; на стику основи й флексії - верєїє, вони^о жуойї, д'їїїсі, с'їмнє-нєма с'їмн'їа; після шиплячих у середині слова - ч'їст'їу, мш'їч'їй, але з'їч'їайї, шанувати; на стику основи й флексії - р'їшчї, клочі^е, тєшч'їа, 'сажа, прєжа; після р, л у середині слова - за'їр'їгаїє//за'їр'їгаїє, м'їр'їє, тєм'їєва, кур'їчий, р'їсч'їй, чєліді, лігати, але ратувати, сто'їларєм; на стику основи й флексії - дїрєхтор'їа, по д'їєрах, до дохтор'їа, шєс соб'ї г'їовор'її, пов'їтр'ї, бура, барабула; після й на початку слова - йаг'їєти, на ті йа'їици, йадр'їо, йе^иїцє, йе^ич'їм'їн; у середині слова - бойав'їивий, кайатисі; у кінці слова - мойа, вакаціїа, канцєлар'їїа, стаїа - с.Луковича Глибоцького р-ну Чернівецької обл.

У північногунциських говірках¹. Наголошена позиція. Після передньоязикових у середині слова - за'їгєгнісі пєром, а не з'їгєгнісі во'їлом, молодєта, бо'їєк, усєка, заўзєд'їсі, псєча; на стику основи й флексії - йа'їє^и зна'їє ш'їо ў к'їма пш'їє, вони^о хо'їє//хо'їє, з йас'їє, дорож'їє, стар'їє, см'їтє, бр'їч'їє, ф'їйного л'їт'їє, з л'їт'їє, але д'їїє^ица; після сполук губних з й у середині слова - ўжєстї з'їўїєлі на но'їє, уп'їєсі, ко'їїєк; на стику основи й флексії - свєр'їєт, рип'їєт; після шиплячих у середині слова - у жєо'їуму, йїжєк, в'їн'їєтисі, ймєў за шєпк'ї, дєржєк, в'їр'їєва; на стику основи й флексії - гор'їч'їє, мєжє^и, е^ир'їє; після р, л у середині слова - зам'їр'їє, прєдї'єво, ч'їр'їєк, ў Д'їлєтїні, Пол'їєна, гнїл'їєк, нє^и в'їв'їєй д'їрака, але шко'їар, г'їланц; на стику основи й флексії - но'їє бо'їє, т'їлє, з'їм'їє; після й на початку слова - йаг'їє, йаблінка, йалїўка, йастрїб; у середині та кінці слова - стоїати, жу'їдє бі бойа; Ненаголошена позиція. Після передньоязикових у середині слова - зайшла ў тєг'їоту, нєтїта, со'їнєч'їк, хо'їє^илам прєсєчї, але по'їгар; на стику основи й флексії - тє^исанє, снїданє, носєт у зуб'їах (пос'їв'їауїу), посло'їв'їє, цєр'їкоўїє, хлоп'їєма^е, бл'їшчїє; після сполук губних з й та њ у середині слова - за 'мойї пам'їїти, ўїєв'їє мїнї 'сєрцє^и, пїєта, заўїєз'їал'їсі; на стику основи й флексії - д'їтї жу'їє, прєслїўїє; після шиплячих у середині слова - в'їдєржєла, ш'їн'їуйт, жєло, поч'їтєк; на стику основи й флексії - но'їє, 'саж'ї, лош'їє, май тєплїшч'їа, за Доўбош'їє, клоч'їє, тєшч'їє^и, але мєш'їамє^и; після р, л у середині слова - уп'їр'їгати ко'їє, ма'їє^их кур'їєт, 'валінк'ї, Пол'їєнїці, дурш'їак.

¹ Матеріал з південногунциських говірок див.нижче.

уклекати, але колада; на стику основи й флексії - вечері, часоці, куделе; після *й* на початку слова - йакіс, до йасіне, йали^ечу; у середині слова - тройанке^и, 'пояс - с.Паланиця Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.

У волинсько-поліських говірках. Наголошена позиція. Після передньоязикових у середині слова - розго^ену, кови^енета, 'тегне, шче^енета, звонек, зач^енейе, св^етнечи, сідечий, 'дедко, 'тежко, десети^ена, 'псечи, вусена, зет; на стику основи й флексії - сви^ене, кот^ене, гусине, качине, йідет, жит^е:е, спане, дите, 'того дне, попробіте коне, возміте нож^е, поросе, куб^е:е; після сполук гуоних з *й* - черв^ейек, 'пйети ден, вйеже, пйед; після шиплячих у середині слова - 'жэба, 'жети, сйчети, лйжеча, тим 'чэсом, але уро-жай; на стику основи й флексії - лоше, ножеми, нема клуче; після *р*, *л* у середині слова - прэжа, претка, гареча, голэка, тилеча, губайте, але бурак; на стику основи й флексії - ти^еле, полэми; після *й* на початку слова - 'йаостреб, 'йештурка, 'йейца, 'йесла/'йас-ла, 'йэблукэ, 'йалови/'йелови 'йіте, 'йечни^етче, але 'йама, 'йагода, 'йармарок; у середині слова - сто^ейеу, але св^ейак, прйяте^л, бу-йан (некастрований бйк); ненаголошена позиція. Після передньоязикових у середині слова - во^едани, ба^ераначе, гл^енаний, та^егну, 'місец май, десет - десатом, одинаціт; на стику основи й флек-сії - оле^ена, дй^ена, кузн^а, чересна, 'жй^етна, клу^{на}, кй^ешена, камін^е:е /але 'камена/, ко^рин^е:е, пр^уте, 'лйсте, печене, б^нідане, колос^е:е, 'зайца, жй^еви^еца, черни^еца, сини^еца, пшени^еца, копал-ни^еца, ба^ежуса; після сполук гуоних з *й* та *л* у середині слова - вйазала, кй^іпйаток, св^йята; на стику основи й флексії - вимйе, 'кімне, полумне, здороу^е, в^ремне; після шиплячих у середині слова - гушчави^ена, часни^ек, в^ішайут, чэсу; на стику основи й флексії: груша, 'тешча, прэжа, 'сажа, 'ййжа, 'лйпша; після *р*, *л* у середині слова - тра^есе, кашлайу, чела^д/'челед; на стику ос-нови й флексії - то^епола, кудейа, крапла, гребла; після *й* на поча-ку слова - йаг^ене, йедро, йачмін; йарина, йаз^ек; у середині сло-ва - 'сійала, 'пояс; у кінці слова - хво^я, 'шйа - с.Тур Рат-нізького р-ну Волинської обл.

Досліджуваний перезвук *а > е* тепер уже не є живим і діючим фонетичним процесом, а лише наслідком цього процесу. Неоднаковий ступінь збереження перезвуку в говорах залежить від різних чин-ників, здебільшого екстралінгвістичного характеру. Цей процес ніколи, на нашу думку, не виходив за рамки тенденції і не був

проведений в послідовність фонетичного закону, тобто ніколи не охоплював усього лексичного складу того чи іншого говору й усіх його граматичних категорій, у яких для такого перезвуку були відповідні фонетичні умови. Підставою для такого висновку не можуть служити, зрозуміло, описи сучасного стану цього явища в говірках. Сучасний дослідник уже не має можливості адекватно вимодельювати архаїчну систему говірки. Він у більшості випадків не може однозначно розв'язати, чи відсутність перезвуку в тій або іншій лексемі, граматичній категорії є наслідком або непо-слідковного проведення самого перезвуку, або результатом пізні-шого витіснення (спочатку через адотитудію, а згодом і суб-ститудію) форм з перезвуком формами без перезвуку під нівелюючим впливом сусідніх говорів, що не знають перезвуку, а тепер ще й під особливо активним трансформалізуючим впливом літературної мови. Матеріал для підтвердження нашого припущення дають спосте-рення дослідників минулого століття, особливо першої половини. У працях Я.Головацького, І.Вагилевича, О.О.Потебні, П.Житецького, О.Огоновського та ін. знаходимо вказівки на те, що в ряді слів (для, лях, гуляти, лялька, лппати, чари, шабля, наша, ваша, крашча, я, чия, моя, пояс, та ін.) в "підгірських діалектах" не-має перезвуку *а > е /д, і/*.

У надністрянських, надсянських, покутських і буковинських говорах перезвуку *а* немає після *й* незалежно від наголосу в усіх позиціях - на початку, в середині та кінці слова (йама, йакій, йаблукэ, 'пояс, 'гайтиса, 'сійати, змйя, бугайа, ба^еййа). Зако-номірно виникає питання, чи в названих говорах і на попередніх етапах не було перезвуку *а > е* після *й*. Деякі моменти системно-структурного характеру й специфіка артикуляційно-акустичної при-роди *й* скляє нас до думки, що в згаданих говорах перезвуку *а > е* після *й* не було ніколи¹.

Перезвук *а > е /д, і/* після середньоязикового *й* незалежно від наголошеності чи ненаголошеності позиції є однією з харак-терних особливостей порівняно невеликої частини гуцульських говірок, розташованих у басейні Білого й Чорного Черемошу част-ково на території Івано-Франківської обл., частково - Чернівець-

¹ Детальніше про це див. нашу статтю "Розрізнення /а/ ~ /е/ після середньоязикового /й/ у південно-західних говорах україн-ської мови" (67, 48-56).

кої: йешур, йегитка, йере, бойети^иси, буйери, ніякого, уне^и
доже, йейца, йіце, йіец, йеве^иуси, йерем (ярмо), йеруга, йело-
вега, з йеворова, але злог^ийам, шліа, Оджіа (див. також 67,
53).

Цікаво, що саме в цій частині гудульських говорів, де є
перезвук а > е після й існує інше обмеження сфери перезвуку
а > е. Він ніколи не виступає на морфемному стику кореня (ос-
нови) й закінчення в парадигмі деяких словозмінних класів імен-
ників і прикметників (займенників). Проілюструємо це матеріалом
в говірці с. Бистреця Верховинського р-ну Івано-Франківської об-
ласті: у наз. відм. одн. іменників жін. роду колишніх йа-основ -
зем'я, бри^ихна // бри^ихна, кунєла с преде^ива, пьетниа, зирни^ица,
йейца, олошти^ица, флеша, и^иржа, прєжа, 'теш:а, куча, бітра
(драбина), фасула, зимуїла, наг^ийа; у наз. відм. одн. іменників
чол. роду колишніх йа-основ - 'гедя, суд'йа; у дав., ор., місц.
відмінках мн. всіх іменників жін. роду з основою на м'який при-
голосний - но^иами, ме^ишами, одови^ицами, ві^иїцями, ме^ижами, на
долонах, на в'улицях, на кучах, зови^ицам, у спідни^ицах, онучами,
у шутнях, у г'їи^иніних мак'ітрах; у род. відм. одн. іменників чол.
роду колишніх йо-основ та і-основ - доброго б'ета, з Бистреца,
с комот'їа, йедного д'на, дес нема ножа, ві^иучира, до богача, до
ц'исара, нема злог^ийа, до богача, забє^иу йешура, не знайу йеко-
го 'г'і:а (дітька); у род. відм. одн. іменників середн. роду - нема
шеска, по^ино смі^иа, до кор'їна, не пізна^иу об'їска, без в'їм'їа,
к'їм'їа, без п'їра, купа зб'їжа, тупого вістра; у дав., ор., місц.
відм. мн. іменників чол. і середн. роду з основою на м'який
приголосний - г'оскам, к'їн'їами, на ст'їл'їах, ви^идел'їами, міс'їн'їами,
хлоп'їам, колач'їами^и, кор'їами^и, ві^иучирам, злог^ийам, по^илами, на
своїх об'їсках, вістрами; у наз. відм. одн. прикметників (займен-
ників) жін. роду з основою на шиплячий приголосний - доу^иша, най-
ш'їпша, мятка 'божа, 'наша, 'ваша.

В усіх інших випадках а незалежно від свого походження в
позиції після м'якого приголосного, в тому числі і й, змінилося
в ґ'и, і/, наприклад у середині слова - капуск'їний, воленка,
б'їета, воу'їений, іс:екне, уйєвати^и, легати^и, добєгну, блєх'їу-
ка, в'їнчєйуци, шєпка, об'їцєти^и, ніякого, бойєли се^и, поб'ї-
їєти^и, та ін; на морфемному стику - шєске, х'їкє, см'їк'їє, об'їс-
кє, ўоранє, кобосє, зб'їжє, галузі, здор'їє, к'їл'ї, вістре, п'їр',
смер'ї, вєс'їє, хлоп'їє, порос'ї, я^им'їє, лоп'ї, лоп'їєта, кур'ї, кур'їта.

к'їб'їє, йєгне, кач'їне, вои^и хот'їкє, й'їг'їє, с'їг'їє, хрєст'їкє, веркє,
кобє, в'їуб'їє, скри^ип'їє, боїє, б'їжє // б'їжут, доїє.

Говори, у яких немає перезвуку в названих морфологічних ка-
тегоріях, зосереджені більш-менш компактно в південно-східній
частині Гуцульщини, у західній і південній частині Буковини, що
прилягає до гуцульських говорів, і в говірках південно-східних
районів Тернопільської обл.

Аналогічні відношення щодо розподілу вживання звуків а
і е /и, і/ після м'яких приголосних, описані вище в говірці с. Би-
стреця, наявні й у говірках інших сіл Верховинського й Косів-
ського районів (Перехресне, Яворів, Слобідка). На підставі мате-
ріалу, наведеного Я. Яновим у його праці про фонетику гуцульських
говорів, можна зробити висновок, що така ж картина існує в говір-
ках сс. Гринява, Голови, Краснолілв, Черемошна Верховинського
р-ну (213, 264-290).

Матеріали П т. АУМ констатують ідентичний стан розподілу
відповідників етимологічних *а, *а після м'яких приголосних ще в
таких гуцульських і буковинських говірках Чернівецької обл.: сс. Ви-
женка, Берегомет Вижницького р-ну, Дихтинєць, Сергії, Плоска,
Селятин, Шепіт Путильського р-ну, Стрілецький Кут, Южинєць Кіп-
манського р-ну, Михайлівка, Черепківці, Хряцька, Луковича, Ту-
ратка Глибоцького р-ну і на території Івано-Франківської обл.
в сс. Запруття, Тростянець Снятинського р-ну, Город Косівського
р-ну, Замагорів, Зелена Верховинського р-ну.

Подібне спостерігається у ряді говірок тієї частини Букови-
ни, якій узагалі відомий перезвук а > е. Різниця між ними й
описаною говіркою полягає в тому, що в них нема перезвуку не
лише в морфологічних категоріях, названих в описі згадуваної
говірці с. Бистреця, а й у формативах 3 ос. мн. теп. часу дієслів
П дієвідміни. Наведемо приклади говірці с. Витилівка Кіпманського
р-ну Чернівецької обл.: бурачинє, йагни, йаг'їи^итам, вєрем'їє,
йєсілук, йама, по^ийс, по^иуд'їр'ї, р'їбий, п'їр'ї, горичий, літати,
пом'їєцкувати, кочєн, та'їїка, стир'їє^ити, ш'їсти, горонєнка, жи-
ло (жало), крич'їє, г'їуб'їтам, м'їс'їц, порос'їтам, к'їсє, б'їв'їтий,
цвєк, здор'їє, п'їтатиси, здиб'їуси, але во'їїна, ві^иучар'їа, кла-
на, шут'їа, барабула, по^ид'їца, лав'їца, удовица, тр'їсовица, грудн'ї-
ца, б'їкша, т'їча, о'їєжа, д'їша, 'теш'їа, 'сажа, ме^ижа, 'бура, з'їра,
зим'їа, Одж'їа, у шутнях, від 'нєна, у хлопца, до д'їа, д'їами,
на 'конах, з'їтах, 'конам, хлопцам, 'того в'їм'їа, 'с'їм'їа, 'т'їм'їа, м'їа,

корчами, а також: вони^о 'хода, 'носа, 'говора, 'стойа, 'лоуїа, 'лубїа, 'ломїа, 'волоча.

Такі самі обмеження перезвуку, як і в говірці Витилівки, існують, за свідченням карт і матеріалів П т. АУМ, ще в таких буковинських говірках: сс. Карачів Вишницького р-ну, Шеніт Путильського р-ну, Нижні Станівці, Драчинці Кіцманського р-ну, Стара Жадова, Великий Кучурів, Банилів-Підгірний, Краснопутна (об'єднане тепер в с. Красноільськ) Сторожинецького р-ну, Самушин Заставнівського р-ну, Голубівка (об'єднане тепер в с. Зелений Гай) Новоселицького р-ну.

Відсутність перезвуку в ряді граматичних форм відзначає К. Дейна в говірках Тернопільщини: сс. Іване-Пусте, Гермаківка, Стрільківці, Шупарка Бордівського р-ну, Васильківці, Крогулець, Городниця, Крутилів, Раштівці, Красне, Пізнанка, Самолусківці Гусятинського р-ну, Дошнів, Сороцьке Терехівського р-ну, Лука Монастирського р-ну, Мшана, Остаївці Зборівського р-ну, Довжанка, Лучка, Мишковичі, Прошова, Скоморохи, Козівка Тернопільського р-ну, Краве, Зарубинці, Турівка Підволочиського р-ну, Паївка, Красне Гусятинського р-ну (202, 9-10, карта I /'а/, ізоглоса I та 2; 204; 10-12). Проте аналіз наведеного автором ілюстративного матеріалу свідчить, що в ряді відзначених ним говірок як таких, які не знають перезвуку у флективних морфемах іменників, прикметників (займенників) м'яких відмін, перезвук усе ж таки - то рідше, то частіше - зустрічається в закінченнях окремих відмінків іменників з основою на м'який приголосний.

Див., наприклад: 'паба, во'зїна, прїчор'ша, баба, туза, баба, цїна, бора, вїрїна, су'шкїна, річкїна, путна, кобіна, каба'вала, дурї'ца, к'їца, рїчкї'ці, к'їані, ба'ка, к'ї'їці, нїза, до б'їца, ко'на, с'їо'чї, с'ї'їна, д'їчї, рїчк'їчї, вочк'їчї - с. Гермаківка; г'їзїна, річк'їна, ст'їна, зїмїна, каба'вала, баба, к'їца, ф'їсїна, ч'їсїна, в'їрїна, су'шк'їна, к'ї'їчї, атїчї, к'ї'їчї, с'ї'їчї, ст'їчї, до б'їца, до б'їца, до б'їца, до б'їца - с. Шупарка; н'ї'їна, б'ї'їна, р'ї'їчї, ч'ї'їчї, в'ї'їчї, до б'їца, до б'їца - м'ї'їна, ко'на, до ко'на - с. Мишковичі; с'ї'їна, в'ї'їчї, р'ї'їчї, м'ї'їчї, к'ї'їчї, д'їчї - с. Лука (204, 10-12).

У згадуваній праці Г.Ф. Шила знаходимо вказівку на те, що на Львівщині існують говірки, які не знають переходу а в голосні переднього ряду в закінченнях іменників, хоча взагалі перезвук у цих говірках існує (197, 40). Однак повірити беззаперечно у висновок автора не дозволяє наведений ним же для ілюстрації цього твердження фактичний матеріал в говірок с. Добротвір Кам'я-

сько-Бузького р-ну (садет, пурїсєтовї, йачїєтувї, мїєсу, мнати, кашку, предїву, гуречїй, зура, бура, сунет, шкланка, вїєзанка, душети, кричєт, памїтї, вїдїтї, прїсїтї, на конах, в'їали, цїгна, конам, будам, мїсац, тагнїти, рїснїй, вугорїт, рїбїй, заприжу, булїтувї, садїї, вї'їагї, качан, ганчар, шапка, шанувати, мїжа) та із с. Селець колишнього Великомоствіського р-ну, тепер Сокальського р-ну (прїтєгач, в'їєу, вї'їдє, ц'ї'їтко, ч'ї'їшко, мнєти, ц'ї'їкувати, д'ї'їсїна, драбїнастїй, конам, будам, хлопцям, у сїнах, на конах, сунєт, прїжї, б'ї'їєка, предїво, курїєтко, м'ї'їєка, рїч'їєти, мїж'ї, ш'ї'їпка, ш'ї'їсїці, крич'їєу, д'ї'ївїтїні, с'ї'їтїні, памїтї, вї'їбїна, підсїбїлїти, г'ї'їмувїці, б'ї'їскавїці, за'ї'їгайт, жабїчїй, мїсїц, ходїтї, носїтї, грїдїл, рїдно, бурї, трїсавїці, ч'ї'їлїтї, садїї, прї'її, мшїчїй, шїнувати) (197, 36-37).

Аналіз матеріалів П т. АУМ не виявив у наддністрянських говірках Львівщини таких, які б за наявності перезвуку взагалі не мали його у флективних морфемах іменників. Однією з можливих причин порівняно частішої відсутності перезвуку у флективних морфемах цих і деяких інших південно-західних говірок української мови можна вважати те, що в результаті контактування говірок, яким властивий перезвук, з говірками, які його зовсім не знають, а також під зростаючим впливом літературної мови витіснення структур в перезвуком може відбуватись не хаотично, а в певній послідовності. Воно може здійснюватись на морфемних ступенях різних словоформ багатьох словозмінних і словотворчих моделей, чому сприяють постійно існуючі в свідомості мовляч асоціативні зв'язки як між різними членами тих самих парадигм, так і між структурно ідентичними членами різних словозмінних і словотворчих моделей.

І Уперше згадка про те, що перезвук а в голосні переднього ряду в деяких флективних морфемах не повністю збігається з таким перезвуком в інших позиціях висловила О. Куріло (100, 102). Однак не маючи достатньої кількості вірогідного фактичного матеріалу (директивну кількість прикладів авторка взяла з етнографічних записів, під час збирання яких основна увага експлораторів була звернена на літературно-художні особливості записуваних творів, а тому багато діалектних відмінностей не знаходять у них відображення) з різного типу говірок, у тому числі й контактуючих і перехідних, авторка могла підсумувати свої спостереження лише в найзагальніших рисах, що в говірках, перехідних від тих, яким відомий перезвук, до тих, які його не знають, певні морфологічні категорії можуть мати а незмінне і, навпаки, за переважно незмінного а окремі словозмінні категорії можуть мати змінне а (теле, весїле). Про це ж ідеться на конкретному фактичному матеріалі наддністрянських говірок Тернопільщини, в згадуваних працях К. Дейни.

Ми вважаємо, що процес субституції наслідків перевуку - голосних переднього ряду *e, d, i* голосним *a* на мовному пограниччі надністрянських говірок в волинськими та подільськими на території Львівської й Тернопільської областей відбувався і продовжує відбуватись поетапно. Наші спостереження за процесом витіснення структур з перевуком (пйет, стайне, тешко, на коне і под.) структурами без перевуку (пйат, стайна, ташко, на кона) в усній розмовній мові носіїв літературних норм мовцем-носієм діалектного вияву мови - не завжди має місце субституція, або заміна, у багатьох випадках настає астигуція (доставлення), чи кооптація, тобто оволодіння додатковими мовними величинами, які фікуються в мовній свідомості й тим самим приєднуються до наявних уже в мові паралельних величин (лексичних, граматичних та ін.), що й надалі зберігаються в мовній свідомості поряд із засвоєними літературними мовними величинами" (90, 240).

Нам неодноразово доводилось спостерігати, як у мовленні одного й того ж інформатора ті самі слова й словоформи вживаються то в звуковому вигляді, оформленому згідно з діалектною фонетичною нормою, то у вигляді, який характеризує літературну фонетико-орфоепічну норму¹. Перевага перших форм над другими або, навпаки, літературних або іншодіалектних над власними діалектними, їх кількісне співвідношення взагалі в кожному конкретному

¹ Наприклад, у розповіді, записаній нами на магнітофонну стрічку від інформатора І.А.Лобача (57 років, освіта 7 кл. румунської школи, с.Прилипче Заставнівського р-ну Чернівецької обл.) майже поруч уживаються паралельні форми - у царє, замістити¹ л царя: а ў того царє буў значит /як то сказати підручник йи^ето/ну понашуму цей найстарши й/ архірей /ну йак ўлади^ска там чи архірей/ це буў йи^ето перши й замістити¹ л значит царя // вони^е ўса разом значит раду радилы. У розповіді інформатора із с.Осташівці Зборівського р-ну Тернопільської обл. М.С.Кираша (82 роки, освіта 3 кл.) вживаються поруч паралельні структури - поредок, порадок: а потому другій рік /то бувим по^уліводом/жи до полу поредок тримавим/ поредок // туди робили жиби/ жиби значиті наводіу порадок/ жиби то добри ўсо робилобі//.

випадку мовлення може бути іншим. Воно залежить від таких здебільшого екстралінгвістичних чинників, як віку мовця, його освіти, індивідуального досвіду, статі, обставин, у яких відбувається мовлення та ін. Незважаючи на те, що дім цих мінливих факторів інколи дуже важко врахувати, певні загальні тенденції у витісненні чи заміні відповідних діалектних структур іншодіалектними (вони в цьому випадку збігаються з літературними) виявляються то більше, то менше виразно.

Очевидно, після певного періоду паралельного співіснування в ідіолекті окремого мовця чи - ширше - в говірці (говорі) різносистемних елементів настає період поступового витіснення власних діалектних елементів іншодіалектними, які з погляду мовця оцінюються як кращі, правильніші. Це витіснення відбувається, як правило, насамперед у найслабших ланках системи, у тих, де вахисна протидія системи є найменшою, де для засвоєння іншодіалектного чи літературного елементу існують найбільш сприятливі умови. Щодо досліджуваного явища перевуку *a* в голосні переднього ряду, то найбільш сприятливі умови для витіснення його наслідків голосним *a* є, безперечно, на морфемному стикі кореня (основи) і флексії.

Записи діалектних матеріалів на території південно-східної частини Тернопільщини, а також у кількох сусідніх з Тернопільщиною селах Хмельницької обл. фіксують, очевидно, ту стадію розвитку надністрянських говірок, коли витіснення голосним *a* наслідків перевуку майже завершилося в тих флективних морфемах, які мають співвідносні аналоги в словозмінних моделях з основою на кінцевий твердий приголосний, і коли процес субституції голосних переднього ряду *e /d, i/* голосним *a* поширився вже на середню морфем. У зв'язку з цим варто нагадати, що вже Я.Гебауер, пояснюючи на основі свідчень старочеських писемних пам'яток неодноразовість аналогічних вирівнювань у таких, наприклад, формах, як *dušě - dušdm - dušiem i prádu - přědeš - předu*, висловив думку, що уніфікуючі аналогічні вирівнювання відбуваються швидше у флективних морфемах, ніж у середині кореневих морфем (208, 115).

І хоча "Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови" (К., 1949), на жаль, не передбачає спеціальних питань для виявлення ареальних і системно-структурних

відмінностей у реалізації процесу субституції наслідків перезвуку, і записи до АУМ не дають матеріалу, потрібного для встановлення статистичних співвідношень і для більш категоричних висновків, однак і на підставі цих записів можна вважати, що накреслена вище послідовність процесу субституції реально існує.

На підтвердження такого висновку наведемо матеріал з говірок деяких населених пунктів Тернопільщини: с.Глібів Гусятинського р-ну - у середині кореня (основи): гриділ, гретка, трісовина, курічий, кобечий, дивидібетий, вуїйска, челіт, пігнайцітка, пецета, воўкі заводет, йаю, девіт, тігати, вєели, памніт, ре^мбий, холєва, сонєшняк, мєсо, мнєти, свєто, світий, цвєк, тєшко, прєжа, рісний, порєдок; частіше зустрічаються в говірці й структури, у яких перезвук відсутній у середині морфеми: пїатка, жадних причин, розжава, в мїсаці, качан, лагати, вєели, але вєау, кричау, дякувати, бласк, гончар//горшкодрай, зайац, шанувати, шапка, жайворонок; у закінченні наз. відм.одн.іменників середн. роду: к'їсе, трине, ко^улосє, бурачине, морквіне, бараболине, огірчине, гарбузине, шмате, піднесїне, склєпїне, тилєті, гусєткови, йагнєту, пацєту, піри, пòдвіри, лисєце, висїле, камїне, вугле, сїмне, повїтри, голубєта, здорюле, клачє^н, набїне, жите, смїте, шчасєце, лонїє//лонєтко; у закінченнях інших відмінків іменників усіх родів, а також у 3 ос.мн.дієслів II дієвідмінї: стайна, бабла, копица, терлипа, барабола, завула//завуле, гуспудина, діжа, магїлница//магїлнице, ручице, путнє, кухнє, зміїа, вора, шочовица, ке^нрица, вулиця, тєшча, душа, вїўца, птица, праца, сажа, мєжа, на очак, по бікара, дітам, калужа, корчами, того вимна, тїмна, тїмна, сїмна, ходат, нобат, лублат, ломлат, волочат; с.Світанок Терєбовлянського р-ну - у середині кореня (основи): барабуленка, гороженка, челіт, ўвєу, десїт, о^уоро^убєти, мшїчий, жабїчий, курічий, горжетко, ко^увєчий, дванайціт, двєвітнайціт, пє^нбетка, йєу, мїсїц, памніт//памніт, лігати, тієгнути, курїтка, заро^убєти, цїпїта, рібий, ко^улєва, го^урєчий, мєсо//мєсо, пакєткови, мнєти, свєто, світий, цвєк, тєшко, тєгнути йагнєткови, тє^нтя (тєбє), рісний, витїгли, валоўїєні, жєти барабуленку, тє^нлєтко^м, прєсенїско, вїўсенїско, гриділ, здибатисї, гусєтам, здїєсїсі, в'їажї, столар, бє^нв жадних причин, лада, обїчайка, дякувати, шчавїй, ўсакїй, бо^улачка, пє^нчатка, качан, го^унчар, го^уло^убїята, сє^нланський, раданський, шапка, шанувати, жарїти, жарити,

жайворонок, лежати, грєчанїско, бурачанїско, кукуру^усанїско; в закінченні наз. і ор.відм.одн. іменників середн. роду: бурачїні, морквіні, бадїлі, огірчїні, вїєбілє^н, рісє, пірі, по^удвірє^н, лисїці, посїїўє^н, по^увїтрє^н, камїне^н, йїїєні, здорюлє^н, гїлє, клачї, лисїтє^нм, шчасєце, ло^ушє, о^убїсїє, колосїне^н; у закінченнях інших відмінків іменників усіх родів, а також у 3 ос.мн.дієслів II дієвідмінї: букка, туча, тєнча, блискавиці, снїжниця, дутнї, завула, господїні, помїжниця, діжа, бітна кухня, тута, таба, мола, бина, ко^урчами, дітам, шчодна, мамїца, мамуна, кашчами, на конах, баата, у сїнах, грудях дєвєрах, кобтах, зміїа, днєми, зїрница//зїрниє^н, шущувица, крїўца, ке^нрица, калєсана, вулиця, душа, сажа, прїажа, мє^нжа, границя, бура, до ткача, за пє^нрє^нпрøшє^ннам, болят, кодет, носєт, лублат, ломлат, волочат, то^улочат, молотат.

Майже кінцевий етап завершення процесу витїснення структур з перезвуком структурами без перезвуку констатовано нами 1964 р. в говірці с.Завалля Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. Говїрка цього села постійно зазнавала й зазнає впливу говірок, яким перезвук а > є невідомий. Нижче наведемо фактичний матеріал з цієї говїрки, записаний від жінок найстаршого покоління: будак, цїнаўка (горшї пє^нти воду), вїўсан:а, шїдїсєт^к, прїйнали вєка, сад, дєбагну, риздвїанї свєта, вїанут, ўїаска, цвєк, мєсо, шєтиро, мїатка пєсача, кучїрава, заробїати, сонїшняк, ташкїй, татар, вїкагати, накігнути, коўнар, капустаний, воўнаний, мїсац, десїт, сєтошнїй, дванайціт, жабїачий, заўїавала, пїята, памнат, у дїрїуїанкє^н, сажати, кожан, жєртувати, жати, йїжак, ни парїскажїа, тачаўка, умочаїу, воўчача, пїчєтка, молочар, бєрачїанка, почєток, сїмашїні мискє^н, прєли, грєтка, порєдок, прїду, прєжа//прєжа, горєчий, попрєтати, до рїду, повїчєрати, трєсу, рєбї^нй, школар, мулар, столар, вїн ужє лє^н, повабїау, друшїлак, валанкї, гулати, клєкати, мусу лїажти, йагода, йаблуна, йашур, йєїца, йїце, йагнї, смїїїалнїй, йавєўси, поїас, зайїц, йармо, нагїїа, маїєн-та донта, вонє^н роска, йїда, сїда, зїмїа, корїне, до корїїна, колєшня, конам, банта (<банька), шискї, нїма шиска, пєтєлїа, тернї, прукє, пїчєні, ўбранї, шєнїтко, нє^нма скїлца, вїўца, паланє^нца, поросї//поросє, волосї, вонє^н коба, мнє, їмїєм, вїмїї, вїмїїм, вонє^н лубїаси, плєчї свє^нроя, вонє^н лоўїа, дросїа, пржа, мїжа, ўнуча, чаша, лїчї с конопєн, круїа волонїд з лїчїа, лонїї, лонїата, сажа, вєїїї, рїш:є, туча, на плєчях, клочї, мє^ншамї, типїїша, добрїша, ваша, наша, пòдвірє, вїстрє, косєра, косєрами,

макітра, 'зуби бола, п'шоу на вісібе а пр'шоу з вісіба, зазула, кула, ладанови 'зіле/'зілі, цібула, телі, воне^п стопа, до бугаца, до злог'їа.

З наведеного матеріалу видно, що у середині слова перезвук а > е зберігається тільки в поодиноких лексемах (шді'бет^к, 'дасі, дванайці, 'сека, 'свєта, цєк, цїєтиро, жертувати, пичітка, прєсти, попрєтати, 'вайц, й'це, сонішник, накічуги, гопечій), у флективних морфемах перезвук послідовно зберігається лише в наз. та ор. відм. середн. роду типу жите, телі, мнє, імнем, 'їмні, 'їмнім, 'їлі, волобе та ін.

Навіть побіжне зіставлення фактичного матеріалу із сіл Бистрець й Витилівка, з одного боку, і сіл Глібів та Світанок, з другого, – виявляє істотну різницю між цими групами говірок щодо характеру дистрибуції голосних а та е після м'яких приголосних. У говірках перших двох сіл, які репрезентують говіркові групи південної частини Гуцульщини і західної Буковини, перезвук а > е/и, і/, по-перше, послідовно не виступає на морфемному стику в певній категорії флексій; по-друге, не на морфемному стику в середині морфем у мовленні осіб, які репрезентують традиційний говір (об'єктами нашого дослідження були переважно жінки старшого покоління – віком від 55 до 60 років і більше) перезвук проведений послідовно, за винятком поодиноких прикладів. У той же час у говірках сіл Глібів і Світанок, які репрезентують групу говірок південно-східної частини Тернопільщини (до цієї групи говірок можна віднести й окремі говірки Львівщини, що межують з волинськими), у мовленні тієї ж самої, найстаршої за віком групи інформаторів вимальовується трохи інша загальна картина наявності – відсутності явища перезвук за фонетичними й морфологічними позиціями: по-перше, структури без перезвук в середині морфем зустрічаються частіше, ніж у першій групі говірок: по-друге, у переважній кількості прикладів, що в певній категорії флективних морфем перезвук не мають, трапляються випадки, коли перезвук ще зберігається в цій категорії флексій.

Розбіжність між говірками першої й другої груп щодо характеру розподілу явища перезвук в окремих позиціях дає підставу висловити припущення, що причини відсутності перезвук в флективних морфемах певних словозмінних класів у кожній з цих груп генетично різні: у першій, гуцульсько-буковинській, ця причина полягає в тому, що асоціативні зв'язки між функціонально ідентичними

елементами мовної системи з самого початку виявилися міцнішими від фонетичної тенденції і стали бар'єром на шляху до всеохоплюючого процесу перезвук в усіх позиціях, де цьому сприяли фонетичні умови; у другій, наддністрянській, групі говірок причина відсутності перезвук в середині морфем і порівняно частішої його відсутності на морфемному стику кореня (основи) і флексії зумовлена, безперечно, впливом на наддністрянські говірки сусідніх волинських і подільських (цей вплив підтримується тепер і літературною нормою), у яких перезвук немає (пор. 202, 12, 54–55).

З погляду проблеми мовних контактів, взаємодії і взаємовпливів різних діалектних утворень цікавим видається ще таке спостереження за однією із закономірностей звукових змін, що відбуваються під час міждіалектних контактів. Вище було зроблено спробу розглянути послідовність процесу субституції наслідків перезвук голосним а в тому випадку, коли мали вплив говори й літературна мова, фонетичні системи яких не знають перезвук а > е/и, і/. Про те, що джерелом впливу були волинські й подільські говірки, що саме таким був напрям впливів, свідчить, між іншим, і конфігурація ізоглос, які співставив на двох зведених картах і розшифрував К. Дейна (202, 18, 51–59, карти № 1, 2). Проте цілком імовірний і такий випадок, коли внаслідок дії якихось екстралінгвістичних чинників (вищою економічно-матеріального становища, кращої культури побуту, розвиненішої й багатшої духовної культури в різних її виявах), говори, яким відомий перезвук впливають на говори, у яких його немає. Саме такі говірки існують на пограниччі наддністрянських і бойківських. Закономірно чекати, що проникнення перезвук в ці говірки відбуватиметься в зворотному порядку порівняно з витісненням його в розглянутих вище наддністрянських говірках Тернопільщини, тобто насамперед перезвук охопить а, що знаходиться в середині морфем, а найпізніше а тих флективних морфем, які мають співвідносні аналоги в словозмінних моделях з основою на кінцевий твердий приголосний. Насправді ж, як можна вважати на підставі спостережень дослідників бойківських говірок і говірок, перехідних від бойківських до наддністрянських, такої послідовності проникнення перезвук немає і структури без перезвук витісняються структурами з перезвук не суворо послідовно, а без будь-якої закономірності. Так, Д. Г. Бандрівський зазначає, що в говірці с. Нового Кропивника колишнього Підбузького (тепер Дрогобицького р-ну) Львівської обл. процес зміни артаку-

ляції а після палатальних приголосних відбувається під впливом надністрянських говірок (5, 10). Наведені ним з цієї говірки приклади, частина з яких записана і від мовлян середнього й молодшого покоління, підтверджують правильність зробленого вище висновку: палиці^е, каші^е, пшастук//п'істук, п'ятниць^е//п'ітє^и, тниць^е, св'ято//св'іє^ито, але св'ятый, почи^естунок, чи^ею, ши^енувати, жи^ебу//жибу, жи^едати//жидати, курй^ет, морй^ет, гово-рй^ет(5,10-11).

Цікаво відзначити й таке. У цій же говірці Нового Кропивни-ка, як і в сусідніх говірках Бистриці, Жданівки, Залокоті, Під-бужа, Смільної перезвук а > е/и, і/ зустрічається і в формах наз. відм.одн. прикметників вищого ступеня жіночого роду: мама віпши^е, та трава г'ірш^е, зима здоров'іш^е, ніч коротш^е//тша, ніч короч^і, ніч доуш^і (5,10). Цей факт заслуговує окремої уваги тому, що на-віть у надністрянських говірках прикметникові форми (наприклад, займенників наше^и, ваше^и дочка)^і з перезвуком досить рідкісне явище, а в флективних морфемах форм вищого й найвищого ступеня прикметників перезвук а > е /и, і/ ми зустрічали лише в говірці одного села - Небилова Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл., розташованому на правому березі річки Лімниці біля Перегін-ська, тобто, згідно з класифікацією українських говірок поперед-ніх дослідників, на пограниччі трьох південно-західних говірок: бойківського, гуцульського й надністрянського: ще доуш^і (<довша), а та найліпш^і (<найліпша), найстарш^і сі^истра. Говірка с.Небилова (виявляє риси цих суміжних говірок: пор., наприклад, відоме бой-ківське звуження е (звирхи, ўтєц, смєрт, типирка, на зємлу, па-риц, пирше^и, дєн), білшы задня артикуляція д /мш^и, тш^и, бєбш^и/ і водночас така виразно надністрянська й гуцульська риса, як перезвук а > е/и, і/ (столєр, п'ієда, п'ашє, оцілїє, корчєма, віў-чєр, чєд, чєсти^єна).

Д.Г.Бандрівський наявність перезвуку в зазначених вище прик-метникових формах у підгірських говірках південної частини ко-лишнього Підбузького р-ну пояснює довшим збереженням у них пала-тальності шиплячих приголосних, ніж у говірках північної частини

¹ Про власне прикметники не доводиться говорити, бо майже в усіх південно-західних говорах відбулась індукція прикметників з основою на твердий приголосний на прикметники з основою на м'який приголосний. Виняток становлять лише деякі надсяські говірки (див. 27, 74-75; 26, 73-74; 28, 82).

цього ж району. Непереконливість такого пояснення видно вже з наведених автором прикладів з говірок північної частини району: каші^і річча, м'юка темнішша (5, 10). Чому тоді в слові каша^і пере-звук е (каш^і), а в словах річча, темнішша немає, адже ж і тут і там голосний а стояв після шиплячих? Вірогідніше припустити, що перезвук а > е/и, і/ в названих формах вищого ступеня прик-метників пов'язаний до певної міри в самим характером цих гові-рок, їх положенням на пограниччі двох говорів - бойківського й надністрянського, - тобто з їх перехідністю. Як відомо, однією з ознак перехідних говорів є наявність у них явищ гіперичного походження. Ось що пише з цього приводу дослідниця говірок Ниж-ньої Прип'яті, перехідних від українських до білоруських, Т.В.На-зарова: "Уподібнення за аналогією до уявно правильних форм може виступати також за умов взаємодії різнодіалектних чи різномов-них рис. Через те можна припустити, що гіперизми виникають як певні закономірні явища там, де стикаються риси двох діалектів чи споріднених мов, тобто в мішаних і перехідних говорах, буду-чи однією з ознак цих говорів" (118, 21).

Думаємо, що в розглянутих говірках саме той випадок, коли носії бойківської в своїй основі говірки, наслідуючи "зразкову, красивішу й правильнішу", на їх думку, сусідню надністрянську говірку й переймаючи надністрянську вимову структур з перезву-ком а > е/и, і/ замість власних без перезвуку, заходять у цьо-му перейманні й прагненні до правильності так далеко, що підда-ють перезвуку а навіть у тих словах і граматичних формах, які в надністрянських побутують у "неперезвученому" вигляді.

Не менш показовим є матеріал з іншої виразно бойківської говірки (досить вказати на звуження, наприклад, е перед наступ-ним м'яким приголосним і перед складом з голосним переднього ряду високого підняття - дєн, вєчїр, вєрх) с.Короствова Сколів-ського р-ну Львівської обл.: вибіла, г'азїна, прїажа, п'ашїа, але кудили^є, чєлїд, п'ятниць^є, жїлива (пор. жалити), студні (5, 11), ў тажи, ўакувати, ўагати, ўсаў, ўзєли, ўамити, ўашко, ўнато, ілнанка, мїсец, кукуружанка, віўсанка, вісімнайцєт //ві-сімнайцїт, двайцат //двайцїт, трийцат//трийцїт, ўсакєй, жабя-чий, жасо, памнєт //памнат, зімнати, св'ято, дєвєт, качан, крячєў, віўчар, шашка, чєлєд, лєгати, собачка, колава, горачий, ласний, гріадїл, говорєт, порадок, шаша, шаша, шашє, зайа-вєд, студні//студні, скринї, вобїўна, віўчарні, горна, сімїа,

к'їса, коіам/коіім, на коіах, на заіах, лудам/лудім/лудом, хлопцім, кроўца, оленица, ручица, у грудях, у сінах, здороўя, душа, з корчамі, бура, зора, піра, подпіра, завула, ми на вас са не сподівали, так са робило, домоўлиса.

Порівняно невелика кількість випадків перезвуку говорить про те, що говірка с.Коростова не так давно почала зазнавати впливу сусідніх наддністрянських говірок (пор. хоча б те, що перезвуку немає ще навіть у зворотній частці *-ся*, яка загалом має найбільший ареал перезвуку). Однак досить навіть цієї невеликої кількості прикладів, щоб підтвердити зроблений висновок про відсутність у цих перехідних говірках якоїсь послідовності в перейманні явища перезвуку.

Отже, з наведених вище прикладів з говірок сс.Бистреця й Витилівки видно, що перезвук у них на морфемному стикі відбувся лише у флективних морфемах наз. та ор. відм. одн. іменників середн. роду та в говірці с.Бистреця у формах З ос.мн.дієслів II дієвідміни. У частині іменників середн.роду, що означають назви малих тварин та істот, давньою флексією був *є*; в інших іменниках, переважно зі значенням збірності, давньою флексією була *-ije/-yje*; форма З ос.мн. дієслів, що належать тепер до II дієвідміни, виражалася в давньоруській мові флексією *-Ать*. На перший погляд може здатися, що в цих говірках причину перезвуку флективного *а* в частині іменників середн.роду, а також у дієслівних формах З ос. мн. при одночасній відсутності перезвуку флективного *а* в іменниках жін. та чол. роду можна пояснити тим, що *а* < *А* змінювалось швидше й пересувало свою артикуляцію в напрямі до *є*, ніж *а* < **а*. У такому випадку *є* решти іменників середн. роду (*жит'є*, *вєсіє*, *насіє*) пояснювалось б, як про це говорить К.Дейна (204, 79), збереженням праруського стану.

Ні фактичного матеріалу, ні теоретичних міркувань, які заперечували б можливість швидшого розвитку *а* < *А* в напрямі до *є*, ніж *а* < **а*, навести не можемо. Теоретично така можливість могла існувати, і це припущення можна було б прийняти, якщо б і в середині слів відбувся перезвук лише *а* < *А*. Оскільки такого стану не зафіксовано ще ніде, то причин обмеження перезвуку треба дошукуватись в інших чинниках. Зауважимо принагідно, що матеріали П т. АУМ, а також складені на підставі цих матеріалів карти свідчать, що ареали перезвуку *а* < *А* та *а* з етимологічного **а*

в середині слова (картографувались слова тяжко, дякувати, взяти, в'язь, з одного боку, і колява, склянка, - з другого) збігаються.

Щодо походження флексії *-є* в іменниках середн. роду типу *жит'є*, *вєсіє*, *насіє* в галицько-буковинській групі південно-західних говірок, найобґрунтованішим слід уважати погляд, що флексія *-є* в цій групі говірок є фонетичним новотвором на базі первісної флексії *-а*. Аргумент К.Дейни, що ареал форм *жіє*, *насіє* ніби більший за ареал структур з власне перезвуком (*пйєт*, *чєсто*, *теіє*), що свідчило б про збереження в цих говорах давньої флексії *-је* (204, 79-80), не можна вважати переконливим. Карти П т. АУМ показують, що ізоглоси форм *жит'є*, *насіє*, *яг'є* і *лоіє* в основному збігаються. Трохи більшу територію поширення форм *жит'є*, *насіє*, *яг'є*, *лоіє* порівняно з формами *саіє*, *дуіє* слід пояснити, очевидно, довшим збереженням форм з перезвуком саме в іменниках середн. роду, у яких *є* < *а* могло підтримуватись асоціацією з подібною флексією інших іменників цього ж роду (*поле*, *море*, *горе*). форми *жит'є*, *жіє* в говірках на південь від Житомира, які для К.Дейни є доказом того, що давня флексія в цих іменниках зберігається також в інших південноукраїнських говорах, - справді є в цих говірках безпосередніми континуантами давнього стану й по-стали або внаслідок уклинення північних говірок на цю територію, або ж просто зберігаються досі під впливом сусідства з північними говорами, де послідовно збереглися форми *жит'є*, *жіє*. Для wyjaснення ж походження флексії *-є* в галицько-буковинській групі говірок вони не можуть мати жодного значення².

¹ З великої кількості праць, у яких дослідники зачіпали питання походження флексії *-є* в іменниках типу *жит'є*, *жіє* в південно-західних говорах, вкажемо тут лише на найновішу, присвячену цьому питанню статтю С.П.Бевзенка (9, 188-194).

² Можливо, поодинокі випадки збереження структур *жіє*, *пруте*, *каміне*, *струче* в середньозакарпатських говірках сіл Стеблівки, Сокириці, Велятина Хустського р-ну Закарпатської обл. (див. 124, 71) треба розглядати як релікти давнього закінчення *-је* в іменниках середн. роду. Навряд чи і в цьому випадку слід зовсім виключати можливість впливу гуцульських говірок сусідньої Равщини.

Не заперечуючи думки, що флексія *-e* в іменниках *'зіле*, *набіне* є продуктом фонетичної інновації галицько-буковинської групи говорів, не можемо не звернути уваги на такий факт. Докладний аналіз мови українських пам'яток XVI ст., зроблений І.М.Керницьким, свідчить, що навіть у пам'ятках з території Львівщини, говори якої мають тепер перезвук *a > e*, панівною в цих іменниках середнього роду є флексія *-e* (81, 70; 83, 69-70; пор. також 9, 192-193). Звідси висновок, що флексія *-e* в іменниках типу *'зіле*, *набіне* в сучасних південно-західних говорах - наслідок порівняно недавньої фонетичної інновації цих говорів. До такого саме висновку приходить І.М.Керницький. Його відразу ж узяли на озброєння прихильники погляду про вторинне походження флексії *-e* в іменниках *'зіле*, *набіне* в південно-західних говорах. Проте деякі міркування не дозволяють нам беззастережно погодитися з таким висновком. Якщо припустити, що в XVI ст. справді на цій території в іменниках жаття, насіння, щастя і под. панувала флексія *-a*, і що попередній висновок відображає дійсний стан речей, то з нього неминуче випливає й інший висновок, що й перезвук у галицьких говорах порівняно нове явище, початок виникнення якого треба відносити не раніше, як на XVII ст. А це вже суперечило б історичній еволюції перезвуку. Вірогідніше припустити, що досліджені І.М.Керницьким пам'ятки не зовсім задовільно, зокрема щодо досліджуваного питання, відтворюють усну розмовну мову тодішнього галицького населення.

Давність явища перезвуку вперше беззастережно ствердив О.О.Потебня, виявивши його в особовій назві Хом'кович замість Хом'якович в так званій Галицькій грамоті, написаній в Коломиї 1398 р. (146, 121). В.Курашкєвич відзначає в галицьких грамотах XIV - XV ст. ще такі випадки з перезвуком *a > e*: *кнѣзь*, *хомѣкъ*, *котѣчи*, *пан немирѣ*, *тепѣткови/ч/* поруч з *тапѣтковиць*, *солнечкови/ч/* костьо поруч з *солнѣчковиць* *ожегѣ* (219, 80). Кількома новими прикладами в галицьких та інших українських грамот XIV й XV ст. ілюструє це явище М.Ф.Наконечний: *узети*, *десетник*, *проклетому*, *кѣрнице*, *наших чед*, *опет* (122, 136). Ряд прикладів написань *a* або *ѣ* замість *e* з найстарших давньоруських пам'яток наводить О.Соболевський: *развращенѣ* ("Добрилово евангеліє 1164 р." (165, 7); *притѣчѣми глѣ*, на *внѣчѣни* ("Покажчик евангелських читань XII - XIV ст.") (165, 34); *преставлѣне* ("Луцьке евангеліє XIV ст.") (165, 45); *въ чѣдѣхъ*, *чѣдѣю*, в *ужьсѣ* ("Часослов XIV ст.")

(165, 47); *обрѣтъ* и *съпяще терниемъ* *покровѣна*, въ послушаниѣ *мѣсто*, *образъ* и *подобіе* истинно *въчловѣниѣ* *обѣя* слова, *хлѣбъ* *прѣдложенѣ*. видѣвъ *прѣмножество* *бестуднѣ* *жены* *тоя* ("Поучения ефрема Сирина 1492 р.") (165, 58). В.Шимановський вважає, що перехід *a > e* відомий був окремим давньоруським говорам уже в XII ст. (198, 20), але в нього немає, на жаль, потрібної територіальної диференціації пам'яток і розмежування самого переходу за наголошеними й ненаголошеними позиціями.

Крім безпосередніх вказівок на перезвук, узятих із писемних пам'яток XIV-XV ст., треба мати на увазі й такі міркування. Перезвук *a > e* в словах, наприклад, *ѣрести*, *ѣуре*, *поѣредок*, *рѣсний*, міг відбутись лише тоді, коли попередній *r'* був ще м'яким. За даними багатьох дослідників східнослов'янських мов, ствердіння *r'* належить до дуже давніх фонетичних процесів. Початок його сягає ще давньоруської доби. Є.Ф.Карський вважає, що "неприхильність" до м'якого *r'* була вже закладена в діалектах праслов'янської мови і що в одній частині руських говорів ствердіння *r'* відбулося в спілнослов'янську епоху як і в деяких південнослов'янських діалектах (80, 306). В.Шимановський припускає, що ствердіння *r'* почалося приблизно в XII ст., бо вже в Добрилово-му евангелії 1164 р., написаному на території Галицько-Волинського князівства, зустрічаються написання *сѣтвору*, *узру*, *мору*, *твору* (198, 56). Кілька прикладів в інших галицько-волинських пам'яток XII-XIV ст. наводить О.І.Соболевський: *градуша*, *ухищрания*, *раширають*, *мунастырь* (167, 140). Ствердіння *r'* перед *a* та *y* засвідчено вже в Збірнику Святослава 1073 р.: *цароу*, *кумира* (10, 173). На думку О.О.Потебні, початок ствердіння *r'* треба датувати не пізніше XV ст. (146, 133).

Певне світло на встановлення відносної хронології явищ ствердіння *r'* і перезвуку *a > e/и, і/* можуть пролити ізоглоси ствердіння давнього м'якого *r'* у різних фонетичних позиціях. Так, ізоглоса ствердіння *r'* у слові "гончар" проходить на Львівщині на північ від с.Лімна (біля витоку Дністра) Турківського р-ну, через місто Турку, північніше Борині, південніше с.Коростова, Соолівського р-ну, біля Славська, на Івано-Франківщині - північніше с.Вишків Долинського р-ну, далі гірським хребтом уздовж границі між Івано-Франківською й Закарпатською областями, біля Зорохти, повертає на північний схід і проходить північніше Косачівця, Яблунова до Коломиї, далі повертає на схід і поблизу Забо-

лотова - до Снятина, на Буковині - північніше Кіцманя в напрямі до Хотина і далі на південь від Кам"янця-Подільського йде вздовж Дністра. Ізогласа ствердіння р' перед голосним а та різними його континуантами, які виникли внаслідок перезвуку - е, д, і, проходить значно далі на північ, ніж ізогласа ствердіння р' в абсолютному кінці слова. Приблизну ізогласу ствердіння р' у слові „порядок“ можна провести від кордону біля Перемишля на південний схід до Самбора, Дрогобича, Борислава, Галича й далі від Івано-Франківська на захід до річки Збруч, звідси на південь приблизно до Заліщик і далі Дністром до Могилева-Подільського. При цьому з визначеного вище ареалу твердого р у слові „порядок“ (порадок, поредок, поридок) треба вилучити ряд говірок Мостиського, Городоцького, Нестеровського, Кам"янсько-Бузького і Золочівського районів Львівської обл., у яких зберігається м"якість р' перед е (<а<А). Необхідно також зауважити, що сам процес ствердіння приголосного р' у позиції перед голосним значною мірою зумовлюється характером наступного голосного: перед голосними е, і м"якість р' зберігається довше, ніж, наприклад, перед голосним д (часто запергати, запрігати, але запригати та ін.). Цим, очевидно, пояснюються й певні відмінності в конфігурації ізоглас ствердіння р' перед голосним а та його вступниками е, д, і, які мають неоднакові ареали поширення в різних словах-репрезентантах, і їхній (ізоглас) більш вигзагоподібний характер порівняно з чіткішими й прямолінійнішими ізогласами ствердіння р' в абсолютному кінці слова чи в позиції перед приголосним. Не виключено, що саме перезвук, унаслідок якого замість а постали голосні з більш передньою артикуляцією - е, д, і, був причиною довшого збереження м"якого р' у ряді говірок.

Ми докладно спинились на явищі ствердіння р' і його зв"язку в перезвуком а в голосні переднього ряду ще й тому, що в праці Г.Ф.Шила про наддністрянські говірки висловлено таку думку: „Перехід а в е, і, д стоїть у тісному зв"язку з шиплячими та р; там, де ці приголосні м"які (південні, центральні та західні райони Львівщини та Тернопільщини, північні райони Станіславщини, а також прилеглі до Львівщини північні райони Дрогобиччини), перехід а в е, д, і виступав у багатьох випадках; в районах, де ці приголосні диспалаталізувались, таких випадків значно менше, е й такі говірки, в яких ці приголосні хоч і стверділи, проте залишились наслідки давньої м"якості цих приголосних - е, д замість а“

(197, 40). Такий висновок не зовсім точно відображає справжній стан речей. Не підлягає сумніву, що необхідною умовою перезвуку а в голосні переднього ряду була наявність попереднього нетвердого приголосного. Існування в багатьох говірках структур з перезвуком після твердих приголосних р, ж, ш, ч (горичий, заприжу, жито, жилива, чистувати та ін.) може бути лише доказом того, що ствердіння цих приголосних відбулось тоді, коли перезвук був уже довершеним фактом.

Порівняння ареалу перезвуку а > е/д, і/ після шиплячих ч, ж, ш у словах сторчати, лежати, щастя, лоша з ареалом перезвуку а після м"яких передньоязикових приголосних у словах колява, оклянка, тяжко, дякувати, взяти, взяв не виявляє істотної різниці у їх напрямках та розташуванні і свідчить, що ареали перезвуку а > е/д, і/ після шиплячих, з одного боку, та м"яких передньоязикових приголосних, з другого - в основному збігаються. Це доказ того, що на час перезвуку а в голосні переднього ряду на всьому українському ареалі перезвуку це всі шиплячі були м"якими. Цим, між іншим, відрізняються українські говори з перезвуком а > е/д, і/ від деяких болгарських, наприклад, тевенських та ін., у яких перезвук відбувся після всіх м"яких приголосних і ч, крім ж, ш, які на час перезвуку були в цих говорах уже твердими (176, 126; 177, 287, а також карта № 7).

В українській мові існує також чимало говірок, у яких засвідчено неодночасність ствердіння всіх шиплячих: подібно до російської мови (II, 301-302), повністю тверді щілинні ш, ж співіснують ще із м"яким змичнощільним ч, наприклад у лемківських (29, 66), середньозакарпатських говорах (136, 131-142; 44, 68-70, 78-80; 142, 13), але всі вони знаходяться поза ареалом перезвуку а > е/д, і/.

Подібне значення для встановлення відносної хронології перезвуку а > е мають також дані про ствердіння губних приголосних, бо в словах пам'яет, п'яет, св'яето, бім'яе перезвук міг відбутись лише тоді, коли попередні губні приголосні були ще м"якими.

Українські грамоти XIV - XV ст. з території Галичини і Волині засвідчують досить багато прикладів зі ствердінням губних д', б', в' у кінці слова і в середині перед наступними приголосними: доловъ, во всъмъ, самъ, нашимъ, листомъ, ксмъ, помню, в конокормци, льпший, правда, вса, вшитокъ, потребно, королевства, льпшуя та ін. (219, 98-99). Допускаємо, що ствердіння губ-

них у кінці слова, а також перед наступними твердими приголосними могло початися раніше, ніж ствердіння (власне віділення м'якості в окрему так звану йотову артикуляцію) губних перед голосним а. Зрозуміло, що це той самий процес ствердіння губних, різні етапи якого не могли бути віддалені один від одного надто великим проміжком часу. Уперше ствердіння губного перед голосним а зафіксовано в Буковинській грамоті 1448 р. в слові объвѣзѹемься. Є підстави гадати, що явище, яке знайшло відбиття в писемній пам'ятці першої половини XV ст., у живій мові існувало значно раніше, очевидно, вже в XIV ст. (10, 171). Ми не бачимо якихось підстав, щоб не погодитися з висновком Б.В.Кобилянського, що і в так званих молдавських грамотах XIV-XV ст., де часте сплутування букв ѣ, ѣ та ѣ, ѣ пояснювалось лише впливом болгарської орфографії (199, 262), випадки написань къ наму замість къ наму, выша - замість выше - /вышадисаньмъ/, празъ замість презь (при частішому написанні через ѣ), тажъ (при написаннях тежъ, тижъ, тыжъ), - це, безумовно, свідчення того, що писар був вихідцем з території південно-західного (власне східнокарпатського) говору і тісно пов'язував звукову вартість ѣ зі своїм говірковим е в першу чергу там, де ѣ відповідав давньому носовому ѣ (присега, светое та ін.) (86, 172).

У згаданих вище говірках південно-східної Гуцульщини, західної й південної частини Буковини та південно-східних районів Тернопільщини перезвук немає лише у флексіях кількох відмінкових форм іменників і прикметників (займенників), і вказує на те, що причину цієї відсутності слід шукати не в фонетиці. У цьому випадку існує, безперечно, тенденція до більш-менш уніфікованого вираження тих самих синтаксичних відношень, намагання позбутись синонімії відмінкових флексій (184, 70). Ця тенденція знайшла вираз в аналогічному вирівнюванні флексивних морфем слововмінних моделей типу земля та словозмінної моделлю типу вода, судія за моделлю староста, кін за моделлю віл (ко́на - вола), ніж за моделлю стіл (ножа - стола), поле за моделлю небо /пола - неба/ та ін., тобто, в підрівнюванні закінчень іменників з основою на м'який приголосний до закінчень іменників відповідного роду з основою на кінцевий твердий приголосний (див. також 204, II).

Подібне спостерігає М.А.Романова в російських говірках у басейні нижньої течії Іртиша. Чергування а/е, яке залежить у цих говірках від якості сусідніх - попереднього й наступного - приголосних (ропорядок - ропорядисба, пátка - пётисба, грязной -

гресь, глянул - згленёшь, тянут - тенёт, прынось - преничьки, рѣп - ребиньки - репъчики, принял - принеть) реалізується в усіх тих випадках, де є відповідні фонетичні умови не тільки в корені слів, а й у суфіксальних морфемах (гонал - гонет, годей, отвичал - отвичейу). Виняток становлять лише флексивні морфемі іменників, у яких а послідовно зберігається й між м'якими приголосними (грудьами - ночами, не ночѣми, підкреслює авторка, дьянями, гвоздьями, за дитяями, ситями, за свиньями, кучьями) (158,4-5; 157, 39-40; див. також III, 156). Отже, і в цих російських говірках і в названих вище українських у конфлікті між постійно виникаючими в мовленні позиційними алофонами фонем і тенденцією до формальної уніфікації функціонально однозначних одиниць у парадигмі перемогу здобула остання тенденція. У решті говірок з перезвук стійкішими виявились фонетичні тенденції.

Збереження наслідків перезвуку в закінченнях назв.відм. іменників середн. роду слід, очевидно, пояснювати тим, що в них своєрідним "плюсом притягання" була флексія назв. відм. решти іменників середнього роду, які, крім - о, закінчуються й на -е: поле, море, горе. Певну роль могла тут відіграти й та обставина, що граматичне вираження категорії середн. роду асоціюється в мовляч з формативами -а та -о: наш-е віки-о, ваш-е пол-а, син-е мор-е, тепл-е літ-о, велик-е гор-е та ін. Щодо дієслівних форм 3 ос. мн., то тут узагалі не було жодного "плюса притягання", і вони повністю перебували в сфері дії фонетичних закономірностей.

Унаслідок обмеження перезвуку у флексивних морфемах лише до форм назв.відм.одн.іменників середн.роду та дієслівних форм 3 ос.мн.теперішнього часу виникла ситуація, коли на морфемному ступі кореня (основи) і флексії стало можливим розрізнення /е/ з /а/ і після м'яких приголосних: тѣлѣ - дола, богѣ - пола, вѣмнѣ - вѣмна, клочѣ - клоча, дѣучѣ - до богача, курѣ - бурѣ, дошѣ - змѣна. Особливо виразно проступає комунікативна функція розрізнення /е/ з /а/ після м'яких приголосних у флексивних морфемах у протиставленні називного й родового відмінків однини, яке власне здійснюється тільки за допомогою фонем /е/ та /а/, що є одночасно різними морфемами-флексіями - перша флексією називного, друга родового відмінків: жит^{кѣ} - жит^{кѣ}а, смѣт^{кѣ} - смѣт^{кѣ}а, ѹбранѣ-ѹбрана, шескѣ-шеска, збѣжа-збѣжа, здоровѣе-здоровѣа, каміне-каміна.

Наслідки аналогічного вирівнювання розцінюються здебільшого як випадковий розподіл фонем (див., наприклад, 145, 80). Це, на нашу думку, правомірно робити лише тоді, коли таке вирівнювання спорадичне, лексично обмежене, коли ж воно проведене послідовно й охоплює всі приналежні до тієї чи іншої граматичної категорії словоформи, протиставляючи їх водночас словоформам інших граматичних категорій, то навряд чи слушно вважати наслідки такого вирівнювання випадковим розподілом.

Для підтвердження, що перезвук $a > e$ ніколи не був проведений з послідовністю фонетичного закону, важливе значення має розв'язання питання, чи дійсно в говірках, де тепер існує розрізнення /а/ з /е/ на стику кореня (основи) й закінчення, перезвук був і раніше у флективних морфемах, а тільки згодом відбулось вирівнювання за аналогією до закінчень іменників з основою на твердий приголосний. Правдоподібнішим є припущення, що в цих говірках у формативах іменників, до словозмінного класу (моделі) яких, крім іменників з основою на м'який, належали також іменники з основою на твердий приголосний, перезвук $a > e$ /и, і/ не було ніколи. Бо чому ж асоціативний зв'язок між флексіями іменників з основою на м'який приголосний і флексіями іменників з основою на твердий приголосний не мав би відразу стати на перешкоді перезвукові $a > e$ у флексіях, а почав би діяти лише згодом? Правда, молодогораматика, як відомо, не визнавали будь-якого обмеження дії фонетичного закону (173, 70-71), а винятки, яких завжди було чимало, могли, на їх думку, з'явитись лише тоді, коли фонетичний закон припинив свою дію. Проти такої категоричності й безвинятковості в проведенні фонетичного закону виступив ще І.О.Бодуен де Куртене: "Отже, є двоякого роду фонетичні тенденції: одні повсюдні, загальні, які поширюються на всі випадки появи давніх звукових сполучень, другі ж не настільки сильні й паралізовані протидією зі сторони асоціації форм. Та інакше й бути не може. Вважати всі звукові (фонаційні) тенденції непорушними можна було би лише тоді, якби ми відважились безумовно не визнавати психічного фактору в процесі мовного спілкування між людьми" (13, 11).

Послідовному проведенню перезвуку a у флективних морфемах могла стати на перешкоді, крім асоціації форм відмінкових закінчень іменників з основою на м'який приголосний з відмінковими закінченнями іменників з основою на твердий приголосний, також та обставина, що на час дії перезвуку деякі з граматичних форм,

початковим елементом флексії яких є тепер a , раніше утворювались за допомогою інших морфем (гостям замість гостем, зятям замість зятем, конях замість коних та ін.). В українських грамотах XIV-XV ст. послідовно зберігаються ще давні флексії іменників йо-основ та і-основ у дав. і місц. відм. мн.: мьстичемь, княземь, гостемь, торговцемь, дьдошичемь/ь/, приятелемь (41, 11); оу бышковичихь, оу погоничи/х/, оу тышковичи/х/, оу новосельцехь, оу тристаньць/х/, на хватовцехь, имьньехь, оу Гачицехь (41, 13). Як стверджує дослідник системи словозміни української мови XVI ст. І.М.Керницький, у пам'ятках цього віку панівними закінченнями іменників чол. та середн. роду з основою на м'який приголосний у дав. та місц. відм. мн. були відповідно: -емь (людемь, пастире/м/, приятеле/м/ своим, даймо стружемь) (82, 61), -ьхь (на людьхь, о родительхь), -ихь (в колка пирографихь) (82, 63), -ехь (о ты/х/ муже/х/, в ладе/х/, в днєхь, о ты/х/ младе/н/це/х/, по своихь родителехь) (82, 64), вь трехь лицехь, в ср/д/цехь ваших, на многихь мьсоцехь) (81, 88). У деяких говорах у дав. та місц. відмінках мн. іменників чол. роду й досі зберігаються континуанти давніх флексій цих відмінків: *panim, baranim, kohim, panim, ch'lorim, bratum, rodim, vobim, gazdim, panym, baranym, voim* (136, 191-192); *pry knyžich, ropetrich, na baradrich, u žisich, v ob'lazich, na psich* (136, 195); *kohim, kshim*, прокаваў другим царім, льудім (136, 205); *u varošoch, po korčoch*, в зятьох, на пальцох (136, 209), *k'vobim, polim, nasidim, po poloch, na plečoch, nasinoch* (136, 242-243) - у закарпатських говірках: поім, котім, сусьїдїм, вітьцьїм, коньїм, учарїм, косатарїм, на валкох трава, на покосох, керпцьох, приятельох, коньох, по камінцох, по родичох, о медведьох - у лемківських говірках (29, 119); *г'їтем, при г'їтех, по б'їдєх, у с'їх* Полїнцїох (с.Паланиця Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.); *б'їдем, конїм* (с.Перехресне Верховинського р-ну цієї ж області); *б'їдем, конем, свинїм* (с.Биотрець цього ж району), у грудєх, *б'їдим* (с.Слобїдка Косівського р-ну) - у гуцульських говірках; *д'їтом, с'їном, в'оротом, ч'оботом, коном, б'їдом, на д'їтох, у ч'оботох, с'їнох// с'їнех, в с'їєх* - у південноподільських говірках (115, 65); *конем, б'їдем, д'їдком, пастухом, конєх, с'їб'їдєдох, с'їб'їдєх* - у говірках північно-західної Чернігівщини.

Не виключено, що в окремих південно-західних говорах, яким загалом відомий перезвук, відсутність його саме в формах дав.

і місц. відмінків мн. іменників чол. роду пов'язана з тим, що флексії *-ам, -ах* на місці колишніх *-ам, -ах* виникли у цих формах порівняно недавно, очевидно, вже після того, як перезвук перестав бути живим фонетичним процесом. До такого висновку схиляють, наприклад, матеріали, записані Г.Ф.Шилом у кількох селах Львівської обл.: притегач, всеу, віуце, бушет, мже^н, кричеу, стайні, друкітні, грумувиці, блискавиці, але конам, б'удам, хлопцям, у бінах, на конах (с.Селець Сокальського р-ну); світу, кубечий, тешку, хубева, тилем, ходіт, нобіт, мібіт, але конам, б'удам, хлопцям, в ґрудах, в бінах (с.Старий Витків (тепер приєднане до с.Новий Витків) Радеківського р-ну) (197, 37).

До цього йшлося про перезвук як про явище, якому загалом властива регулярність, тобто наявність відповідних фонетичних умов зумовлює (чи зумовлювала), як правило, перезвук *а* в практично необмеженому ряді слів і граматичних морфем (водночас необхідно підкреслити, що за сучасних умов існування говорів унаслідок досить інтенсивних процесів міждіалектного контактування й нівелювання говорів під впливом літературної мови можливі більші або менші порушення регулярності перезвуків). Проте у перезвукі, як і в усіх фонетичних явищах є певна кількість слів, які з відомих або поки що не відомих причин (їх треба дослідити) не вкладаються в рамки загальних закономірностей цього явища і мають або інший, відмінний від переважної більшості слів і форм з перезвукі, ареал поширення, або інші наслідки перезвуків.

Як уже говорилося, у наголошеній позиції перезвук *а > е* після м'яких приголосних відомий і надбузько-поліським говіркам (горечий, прежа, тешко, хубева, лежети, сторчети та ін.), а тому закономірно він повинен бути в словах "качан", "порядок". Однак матеріали П. т. АУМ засвідчують у цих словах відсутність перезвуків у надбузько-поліських говірках: у слові "качан" на всій території, а в слові "порядок" майже на всій території, за винятком кількох населених пунктів. Причину такої відсутності перезвуків встановити важко. Можна лише припустити, що слова "качан" і "порядок" у їх сучасному значенні засвоєні волинсько-поліськими говірками пізніше, ніж рештою українських говорів, зокрема південно-західними. Перше з цих слів "качан" - тюркізм за походженням (233, 13-14) - могло досить довго завоювати собі так би мовити "життєвий простір", особливо на тій волинсько-поліській час-

тині України, де ні для огородинства, ні для садівництва не було сприятливих природно-кліматичних умов (лісиста й заболочена місцевість), а, отже, могло й не бути реалій, які позначаються словом "качан". Що ж до слова "порядок", то можна припустити, що воно довго перебувало лише в книжній сфері обігу й уживалось як юридичний термін (див., наприклад, І.І.Срезневський у "Матеріалах для Слова-ря древнерусского языка" подає лише два значення слова порядък: договір, закінчення умовля). У картотеці "Історичного словника української мови" Є.Тимченка, що зберігається у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР слово "порядок" засвідчене прикладами з пам'яток XVI-XVIII ст., у яких воно вживається здебільшого зі значеннями: устрій, правління, приладдя і под. "Синоніма славеноросская" наводить лише одне значення цього слова: чинь (106, 145). Можливо, у народно-розмовній мові, зокрема на території надбузько-поліських говірок, це слово в одному з його сучасних значень - упорядкування, ладу, благоустрою і под. почало вживатись порівняно недавно.

І в тих південно-західних говорах, яким відомий перезвук, і в надбузько-поліських говірках немає перезвуків у словах "бучак", "рятувати". В останньому слові перезвук у надбузько-поліських говірках був неможливим звагалі, бо склад *ра* тут ненаголошений. У південно-західних говорах відсутність перезвуків у цьому слові слід, мабуть, пояснювати його іншомовним походженням: з німецького *retten* через польське посередництво *retować, ratować*. У картотеці "Історичного словника української мови XIV-XV ст." слово "рятувати" не засвідчене жодним прикладом. На підставі картотеки "Історичного словника української мови" Є.Тимченка, в українських пам'ятках слово "рятувати" у вигляді звукових дублетів *ратувати, ретувати*, вперше фіксується в другій половині XVI ст. Не виключено, що під впливом польської мови, для якої звукосполука *re* малохарактерна і зустрічається лише в народних говірках, де часто внаслідок гіперкорекції навіть етимологічно правильну сполуку *re* замінювали сполукою *ra* (238, 7, 69-70), щораз більше поширювався варіант "ратувати" і в українській мові. Отже, стає зрозумілим, чому в цьому слові в південно-західних говорах не відбувся перезвук: для цього не було потрібних фонетичних умов - попередній приголосний *р* був твердим. М'якість *р* у "ратувати" літературної мови пізнішого, вторинного походження, і виникла вона, мабуть, у тих південно-східних говірках, для яких характерне

гіперичне відштовхування від специфічно північноукраїнської фонетичної риси – ствердіння звукосполук ра, ру (пор. у цих говірках рама, град, варанища, грак, друк, макітра, комора, доктора та ін.) (23, 69–71; 22, 206–209). З цих говорів його, мабуть, засвоїла й літературна мова в звуковій оболонці ратувати.

Це ж саме відбувалося і з словом "буряк", що теж увійшло до нас у мову за польським посередництвом, але вже з латинського першоджерела – *borrago*. В "Історичному словнику українського язика" Є.Тимченка слово "бурак" проілюстровано прикладами з пам'яток ХІІІ ст., а прикметник "бураковий" – прикладом з пам'ятки ХІІ ст.

Найпоширенішими й типовими наслідками перезвуку а /<а,а/ в наголошеній позиції є голосні е, е^и, и^о, и. Тому певний інтерес становить результат перезвуку наголошеного а в слові "щастя" в окремих південно-західних говірках: ш^чісті//ш^чісіці.

Під час складання карти на перезвук наголошеного а/<а/ в слові "щастя" використано опрацьований і запроваджений у практику лінгвогеографічного картографування укладачами І т. АУМ спосіб накладання ареалів структурно або генетично споріднених мовних явищ (120, 3–16). Цей спосіб дозволяє наочніше віставити за допомогою різних картографічних засобів ареали перезвуку наголошеного а < а і ненаголошеного а < ь в тому самому слові-репрезентанті на одній карті. Це зіставлення дало змогу знайти причину такого несподіваного результату перезвуку наголошеного а. Виявляється, що в цьому слові в наголошеній позиції звук і відповідно до а в літературній мові зустрічається лише в тих говірках, у яких на місці ненаголошеного а наступного складу внаслідок перезвуку виник голосний і. Отже, тут очевидна залежність якості голосного наголошеного складу (його більше чи менше звужений характер) від якості голосного наступного складу. Випадок цей треба, мабуть, розглядати як один із виявів властивої багатьом українським говорам вокальної гармонії. Діалектологічні записи фіксують, правда, й випадки, коли в наголошеній позиції виступає голосний і при наступному ненаголошеному а: ш^чісті//ш^чісіце. Проте випадки ці, по-перше, поодинокі, по-друге, зустрічаються виключно на пограниччі з говірками типу ш^чісті//ш^чісіці, а по-третє; їх можна віднести на рахунок не завжди докладного й не зовсім повного відображення експлораторами дійсного стану, який є в

тій чи іншій говірці. Адже ж у говірках, у яких поширена структура ш^чісті//ш^чісіці, як правило, зустрічаються також паралельні структури ш^чісте, ш^чісіці, ш^чісіце й под. Форми типу ш^чісті//ш^чісіці найбільш поширені на Покутті, у надністрирських говірках Івано-Франківщини на північ і захід від Галича, частково в південних районах Львівщини. Матеріали П т. АУМ засвідчують перезвук а > і в наголошеній позиції ще в одному слові: пряжа-пріжі, але тільки в говірці одного села (Рудники Миколаївського р-ну Львівської обл.). Відсутність асимілятивного підрівнювання наголошеного голосного до ненаголошеного і в діалектних відповідниках слова "пряжа" в інших говірках пояснюється, мабуть, тим, що перешкодити такому підрівнюванню могла в багатьох говорах тенденція до диспалаталізації р.

Своєрідним є відбиття перезвуку а в голосні переднього ряду в числівниках дев'ять, десять та в числівникових утвореннях одинадцять, дванадцять та ін. Ця своєрідність полягає в тому, що в цих структурах послідовніше, ніж в інших категоріях лексики, а також словозмінних формативах, проведено тенденцію до максимального звуження в ненаголошеній позиції наслідків перезвуку: майже на всій території перезвуку, за деякими винятками, відповідно до а з давнього а виступає звужений голосний переднього ряду високого підняття і: дев'іт, десіт, одинайціт, дванайціт та ін. Такому звуженню результатів перезвуку сприяло їх місце між двома м'якими приголосними, ненаголошена, а точніше післянаголошена позиція, кінцевий склад слова, у якому, як правило, відбувається послаблення артикуляції звуків. Іншою особливістю цієї групи лексикони є те, що звукові структури з і відповідно до а з колишнього а поширені на більшій території, ніж, наприклад, у слові "місяць", у якому, до речі, а < а знаходилось у таких самих фонетичних умовах, як і а в слові "десять". Структури типу дев'іт, десіт, дванайціт та ін. типові не тільки для тих південно-західних говорів, яким відомий перезвук узагалі, але й для подільських, значної частини бойківських, багатьох південноволинських говірок. Поширені ці форми й на чималій території волинсько-поліських говірок, де вони є відхиленням від властивої цим говорам загальної закономірності перезвуку а лише під наголосом.

В українських говірках Східної Словаччини на захід від вододілу річок Виравки й Удави в числівникових формах одинадцять – дев'ятнадцять, двадцять, тридцять, сорок прикінцеве а в частині.

-цят' розвинулось фонетично в е. У говірках багатьох сіл басейну річки Уж і частково верхньої течії Ціроки в цих числівникових формах зустрічаються й різні переходові стадії процесу а / < е / > е: варіанти цят', цят' (136, 292-293; 102, 63).

Структури типу 'девіт', 'десіт' у волинсько-поліських говірках не можна, на наш погляд, уважати безпосередніми континуантами можливих у минулому в цих говірках структур типу 'девет' ('девіт'), 'десет' ('десит'), що й до цього часу дуже поширені в інших північних говорах. Якщо б структури 'девіт', 'десіт' були прямою континуацією структур 'девет' ('девіт'), 'десет' ('десит'), тоді перед і < е/и / попередні приголосні були б твердими, що особливо помітне на передньоязиковому с у слові 'десять' (пор., наприклад, як у багатьох говірках з яма, але в з'їмі, с'їдіти < сидіти) (див. також І15, 50-51).

Розглянуті відхилення в розвитку ненаголошеного а з колишнього А в названих числівниках можуть бути також пов'язані з особливостями їх артикуляції при порівняно швидкому темпі розмовно-побутового мовлення (пор. також І15, 49) тим більше, що на ці числівникові структури здебільшого не падає ні логічний, ні фразовий наголос і знаходяться вони в прикінцевому складі слова, як правило, артикуляційно нестійкому (21, 64).

Перезвук а в голосний переднього ряду після й відомий лише південногуцульським говіркам і частково буковинським, які перебувають в гуцульськими, волинсько-поліським говіркам у наголошеній позиції, а також спорадично лівобережно- і правобережнополіським говіркам у ненаголошеній позиції. Отже, слід було б чекати, що відповідником давньоруського заяць (старослов'янське zajac) і в українській літературній мові, і в переважній більшості українських говорів, як і в російській і білоруській мовах, буде 'заяць' (російське і білоруське послідовно з твердим кінцевим приголосним 'заяц'). Насправді ж, як свідчить виготовлена за матеріалами П т. АУМ карта 'Рефлекси А в ненаголошеній позиції після й у слові заяць', фонетично закономірний рефлекс колишнього А голосний а, тобто структура зайац, поширений більшою часткою компактного масивом у середньозакарпатських говірках, у говірках північних районів Львівщини, які І.Верхратський назвав 'говором затоків', а також частково - у надсянських. У всіх інших говорах, що картографуються в П т. АУМ переважає або структура 'зайец', або структура з більш звуженим ненаголошеним голосним 'зайіц', серед яких спорадично укріплюється то говірковий

в одного населеного пункту, то говірковими острівцями з кількох населених пунктів структура 'зайац' ('зайац'). Таким чином, появу структури 'зайец' ні в українській літературній мові, ні в більшості південно-західних (як зрештою і південно-східних) говорів не можна пояснити закономірностями розвитку їх звукової будови. Тому слушно зауважити, що структура 'заяць' не фонетичного походження, а виникла внаслідок морфологічного переусвідомлення морфемної будови цього слова за зразком слів зі словотворчим формантом - ець (окраєць, боець, китаєць, хлопець, самець, кінець та ін.) (І47, 58; І67, 99). Якщо навіть припустити, що в поліських говорах у слові 'заяць' е - результат закономірної для цих говорів рефлексії А в ненаголошеній позиції, то сам факт збереження цього рефлексу на такій великій і суцільній території (чого не помічено в жодному іншому слові з аналогічним рефлексом ненаголошеного А) свідчить, що цьому збереженню міг сприяти названий вище морфологічний чинник.

Уже йшлося про те, що майже на всьому ареалі перезвуку а в голосні переднього ряду флективне а наз.відм. одн. прикметників кін.роду такого перезвуку не знало. Причиною цього могло бути те, що уніфікація основ прикметників за зразком твердої відміни відбулась або раніше, ніж почався процес перезвуку а після м'яких приголосних, або обидва ці процеси відбувались приблизно одночасно (І64, 28-29). Осторонь залишилися тоді, природно, лише прикметники з основою на шиплячий (сучасне відмінювання прикметників типу гарячий, гаряча, гаряче за зразком прикметників твердої групи пов'язане з пізнішим фонетичним процесом - ствердінням шиплячих), а також присвійні займенники (наша, ваша, моя, твоя) з формальними показниками прикметників. Саме тому ті спорадичні випадки перезвуку, які де-не-де зустрічаються в прикметниковому формативі, обмежуються виключно його позицією після шиплячих. Наприклад: 'воу'ч'їчи 'яма, ко'в'єчи 'серсц', 'наші 'баба, 'наші 'мова, 'наші^и 'дочка, 'ваші 'мама, шче 'доу'ш (ще довша), найліпші (найліпша), найстарші сі^истра (с.Небилів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.); 'наші 'ді'учи^ина, 'ваші 'жінка, але май 'доу'ша, май тил'їшча, май доб'їшча, 'ліпша, 'бі'лша/б'їрша, ца 'старша (с.Прилипче Заставнівського р-ну Чернівецької обл.).

Цікава картина вимальовується в деяких надсянських говірках, що не знали уніфікації основ прикметників за зразком прикметників з прикінцевим твердим приголосним основи, і де, отже,

зберігається протиставлення парадигм типу 'сіна-сіно́ї ~ 'чорна-чорно́ї і т.д. В іменникових флексіях у цих говірках перезвук виступає майже без винятку ('стайні, 'кучі, 'бури, ві'учерні, бані'че, 'лудім, 'конім, 'хлопцім, на сі'тэх, до кі'нцэ і под.), а в наз. відм.одн. прикметників з основою на кінцевий м'який приголосний флексивне а не перезвучується: 'танá (дешева), 'ранá (рання), 'літнá, ву'біна (с.Поповичі Мостиського р-ну Львівської обл.); 'танá, тра'та, 'сіна, але 'житна сте'р'ін, 'же'біча лапка (с.Тишковичі цього ж району). У прикметникових формах перезвук флексивного а ми фіксували лише в присвійних займенниках наша, ваша: 'ваші дучка, 'наші курова, 'наші Марисі, але 'доуша, зимніша, тигліша, 'ліпша, Гірша (с.Буців Мостиського р-ну Львівської обл.). Див. також приклади, узяті із матеріалів АУМ: с'в'ітапа вудіці, причистапа д'івіці, в'лікапа рдніці, 'божа сіла, старша субіда, настарша законніці, 'маті 'божа.

Кілька прикладів м'якої відміни прикметників у надсянських говірках без перезвук флексивного а наводить І.Верхратський: 'зоренько в'ечерняя, 'синій, 'синя, 'синьое, п'рожній, п'рожня, п'рожное, третій, третя, третьое (27, 74-75). Відсутність перезвук а>я в надсянських говірках у прикметникових формах наз. відм. одн. жің. роду з основою на м'який передньоязиковий приголосний ('танá, 'літнá) пояснюється, очевидно, сильним впливом відповідних прикметникових форм з основою на твердий приголосний; ця індукція охоплює поступово й прикметники з основою на шиплячий.

Необхідно тут нагадати про діалектні відповідники а < я в закінченні 3 ос.мн. дієслів II дієвідміни. У деяких наддністрянських, гуцульських, буковинських та інших південно-західних говірках у багатьох дієсловах II дієвідміни в закінченні 3 ос.мн. замість очікуваних фонетично закономірних для цих говірок відповідників літературного -ят/-ет, -ят, -ит, -ит/, фігурує -ут: ва'рут, хо'дут, бі'жут, ве'ртут дирку, лу'п'ют, ко'сут, са'дут, го'рох, хри'стут, зно'сут, сто'йут//сто'йут, ма'стут, ро'б'ют, ло'у'ют, д'вері рі'п'ют, пл'ечі свир'б'ют, сиде//сид'ут за столом і й'де//й'д'ут м'н'есо, до'йут, лай'ші (цигани) хо'ді//хо'д'ут пі'ша, лай'ші се'д'ут по 'с'елах (с.Слобідка Косівського р-ну Івано-Франківської обл.). Уже висловлено думку, що однією з найважливіших причин, яка зумовила витіснення форм на -ет/-ет, -ит, -ит/ формами на -ут було прагнення до збереження достатньо

виразної матеріальної різниці між формами 3 ос.одн. і 3 ос.мн. дієслів II кон'югації (212, 84-85; 204, II-12, 107). Унаслідок перезвук а голосні, зокрема я, я, у позиції після окремих категорій приголосних, передусім шиплячих та р, після твердіння цих приголосних могли злитись акустично з етимологічним я: во'ня^е служи'ет - він служить, во'ня^е кури'ет - він куриє, во'ня^е вари'ет - вона вариє, що призводило до нечіткого розрізнення цих форм. Найрадикальнішим виходом із цієї ситуації було впровадження до форм 3 ос. мн. II дієвідміни закінчення форм 3 ос.мн. I дієвідміни -ут.

Записи до II т. АУМ фіксують ще в багатьох говірках паралельне вживання форм із флексією I дієвідміни -ут і різними фонетичними континуантами флексії II дієвідміни -ат на території Львівської обл.: гу'воріт//гу'ворут//ву'горут (с.Селець Сокальського р-ну), гу'воріт//гу'ворут (с.Дернів Кам'янсько-Бузького р-ну), ву'горат//гу'ворат//гу'ворут (с.Петричі цього ж району), гу'вор'ют//гу'вор'іт (с.Задвір'я цього ж району), го'вор'іет//го'ворут (с.Уличне Дрогобицького р-ну), го'ворут//го'воріт (с.Лисовичі Стрийського р-ну), го'ворут//го'воріт (с.Мельнич Жидачівського р-ну); на території Івано-Франківської обл.: го'ворут//го'воріт (с.Сивка-Калуська Калуського р-ну), хо'діт, но'біт//хо'д'ут, но'с'ут (с.Межигірці, Побережжя Галицького р-ну); на території Чернівецької обл.: хо'ді, но'сі//хо'д'ут, но'с'ут (с.Дахтинець Путильського р-ну і с.Луковиця Глибочького р-ну). Це певною мірою свідчить про те, що витіснення фонетичних різновидів флексії -ат флексією -ут порівняно нове явище, яке ще й досі існує в ряді південно-західних говірок.

Отже, цей вплив форм I дієвідміни не обмежився лише тими дієсловами II дієвідміни, у яких існувала реальна загроза ідентифікації форм 3 ос.мн. з формами 3 ос.одн., але в окремих говірках він охопив значно ширший лексичний ряд. Однак на користь думки, що вихідним моментом, який спричинився до виникнення впливу I дієвідміни на II дієвідміну було намагання уникнути омонімічності форм 3 ос.мн. і 3 ос.одн., свідчить і той факт, що форми го'ворут (тут була в зв'язку зі твердінням р загроза злиття форм во'ня^е говори'ет//говорит - він говорить) значно більш поширені (і навіть утворюють окремий досить великий компактний ареал), ніж форми дієслів но'с'ут, лу'бу'т¹.

¹ Про інші особливості дієслівних форм 3 ос.одн. і мн.тепер. часу II кон'югації, відмінні від літературної норми, див. 60, 119-132.

У деяких говірках голосні *е/д, і/* відповідно до *а* літературної мови відзначено тільки в окремих словах або морфемах, наприклад: прести, прела, приду, претка, запре^хти, запре^вжу, запрі^х, трести, потре^нсу, потресла, горечий, горечка, сім'ялиці (с. Доворова Збаравського р-ну Тернопільської обл.); *pretka, pri'dut ku'detu na pretci zapri'haty koni, pry'dut pu'fut'no, zapr'ežonyj k'ia, zapre'hai - zaprež 'koni, hur'ečo, ale taš'k'e žyč'a, un sa pu-tat, d'ivč'a'kyška, ten m'adlat h m'adliči, wia'zali, telata* та ін. (с. Бішча біля м. Білгород на Холмщині в ПНР) (222, 236). Такі випадки слід розглядати, мабуть, або як релікти властивої колись цим говіркам послідовної фонетичної риси, що була згодом витіснена під впливом сусідніх говорів, які цієї фонетичної особливості не знали взагалі, або, можливо, що раніше між говорами з послідовно проведеним перезвуком (усі відхилення від загальної тенденції пояснюються різними аналогійними вирівнюваннями) і говорами, які зовсім не знали перезвуку, утворилася смуга перехідних щодо цього явища говірок, у яких перезвук відбувався непослідовно, тому що для них він був не органічним явищем, а чужим, привнесеним.

Питання, чому саме в цих словах і формах наслідки перезвуку зберігаються найдовше, розв'язати нелегко. Більшість наведених тут прикладів становлять дієслова, що допускають аналогічне вирівнювання до особових форм інших дієслів, у корені яких відбувається фонетично закономірне чергування голосних *е - і*, напр.: запріг за аналогією до завів, заніс, замів; запрегти за аналогією до завести, занести, замести. Те ж саме можна сказати й про форми прела, прести, тресла, трести та ін. Голосний *е* замість *а* в іменниках типу претка, прежа пояснюється узагальненням дієслівної основи. Такі аналогічні вирівнювання в особових формах окремих дієслів з кореневим голосним *і* на місці давнього *а* /тіг/ замість тяг, потіг, запріг/ побутують, як відзначає І. О. Варченко, у північних і північно-західних говірках Полтавщини (22, 86, 89). Спорадично форми *sihati, stihat ša, prisihati, sihati, zaprihati* зустрічаються в лемківських говірках (246, 91). Більшість учених схильна вважати ці форми наслідком аналогічних вирівнювань (167, 84; 193, 110). На думку ж О. О. Потебні, "неправильна зміна *а* в *і* в українському запріг... передбачає неправильну форму запрігъ" (146, 107).

Цікаве, цілком фонетичне, пояснення українських форм - тріс, запріг (білор. патрос, запрог, рос. трес, запрѣг) та ін. запропонував П. Бузук. На його думку, спільнослов'янський *а* на східнослов'янському ґрунті ще перед загальною деназалізацією обох носових часто утрачав в позиції перед наступним спірантом свій носовий призвук, зближаючись у такий спосіб з голосним *е*. Свої міркування П. Бузук підкріплює порівнянням з польською та германськими мовами, у яких також часто зникала назальність перед спірантами (18, 62-65).

Варто звернути увагу на рідкісний випадок чергування в деяких дієслівних основах голосного *а/ <а/* з *і*, яке разом з відповідними афіксами служить засобом вираження видових відношень. Таке чергування спостережено в говірці с. Баранинці Ужгородського р-ну Закарпатської обл. Форми з *а* мають значення одноразової dokonanoї дії, а форми з *і* вказують на недоконану ітеративну дію: дусагнути - дусігати, запрагнути - запрігати, клакнути - клікати, лагнути - лігати, присагнути - прісігати, саднути - сідати (188, 143).

Про особливості перезвуку *а/ <а/* в рефлексивній частці *-ся* див. нашу статтю: "Частка *-ся* в південно-західних говорах української мови" (63, 94-109).

Перезвук голосного *а* після м'яких приголосних у голосні переднього ряду - явище досить поширене в говорах різних слов'янських мов, однак майже кожен з цих говорів має свої, більші чи менші особливості як щодо умов перебігу перезвуку і його наслідків, так і щодо часу виникнення, які разом становлять специфіку перезвуку в тому чи іншому говорі.

Центром перезвуку *а, ä > е* в чеській мові були її західні говори. Тут він, як свідчать старочеські писемні пам'ятки, протягом XII-XIII ст. і аж до кінця XIV ст. був проведений з послідовністю фонетичного закону, який лише згодом почав порушуватись усього роду аналогійними вирівнюваннями, що призвело до ста-
чу, котрий панує тепер у чеській літературній мові й деяких її говорах (208, 117-118; 240, 73). Із західночеських говорів перезвук радіював далі на схід і охопив частково моравські (моравсько-чеські, чесько-моравські) і ганацькі говори. Як і в українських говорах перезвук в чеській мові підлягало кожне *а* незалежно від його походження, тобто *а* з етимологічного *а* і з

давнього e $\text{váša} - \text{vášě}$, $\text{čas} - \text{v časě}$, $\text{vz'at} - \text{vz'ěti}$ (208, 96-97; 223, 37-40). На відміну від української мови, у якій достатньою умовою перезвуку є позиція після м'яких приголосних, у чеській мові ця умова була достатньою тільки для флективного а ауслауту слова ($\text{duša} > \text{dušě}$, $\text{náděja} > \text{nádějě}$, $\text{práca} > \text{pracě}$, $\text{božď} > \text{božě}$, $\text{maja} > \text{mejě}$, $\text{stája} > \text{stájě}$, $\text{kurá} > \text{kurě}$). У середині ж слова, крім позиції після м'якого приголосного, обов'язковою додатковою передумовою перезвуку a була позиція перед наступним м'яким приголосним: $\text{hřada} - \text{na hředě}$, $\text{javo} - \text{na jěvě}$, $\text{svaty} - \text{světi}$, $\text{Jan} - \text{Jěne}$, $\text{trasa} - \text{trěse}$, $\text{paty} - \text{pět}$, $\text{pamat} - \text{pamět}$, $\text{čel'adě} - \text{čelěd}$, $\text{zem'an} - \text{zeměnech}$ (208, 92-93; 240, 71-72; 218, 60; 235, 400-403).

Результат перезвуку a в давньочеській мові був також відмінним від української: якщо в українській мові ним був голосний a , який лише згодом почав звукуватись у напрямі до ä , особливо в позиції між двома м'якими приголосними, а в ненаголошеній позиції – у напрямі до i , то в давньочеській мові в зазначених вище умовах на місці $\text{a} / < *a \text{ та } *e /$ розвивувався ä , який повністю злився з первісним ě та розділив з ним його дальшу долю, змінившись у короткій позиції в e , а в довгій – в i (225, 65-66, 80-81).

Важливу роль впливу наступного приголосного в процесі перезвуку a , пересуненні його артикуляції до переднього ряду й одночасного звучення видно в давньочеських прикладів типу $\text{dej} < \text{daj}$, $\text{vejce} < \text{vajce}$, $\text{nejviese} < \text{najviese}$ та ін., у яких перезвук a відбувся після твердих приголосних перед тавтосилабічним j . На відміну від української мови, у якій перезвук a після d відомий лише незначній частині говорів, що знають його взагалі, чеські говори з перезвуком, наскільки нам відомо, не знають будь-яких територіальних обмежень перезвуку a після d .

Подібно до деяких українських говорів, що не мають перезвуку в окремих флективних морфемах, і в чеській мові є говори – чесько-моравські, моравсько-чеські й частково ганацькі, у яких немає перезвуку a в кількох типах флексій: duša , stěpica , paša , vaša (наз. відм. одн. іменників та прикметників жін. роду), aráča (род. відм. одн. іменників чол. роду), roga (наз. відм. мн. іменників середн. роду). Цьому сприяв, як і в українській мові, вплив відповідних форм твердої відміни (240, 74-75; 217, 24). О. Гуер виявив аналогічний стан у полеських і польницьких го-

вірках: múža , hospodáři , u křiža , s koiha , u vokka (род. відм. одн. йо-основ), roga (род. відм. і наз. мн. іменників середн. роду йо-основ), silnica , studňa , sukňa , večeňa , práca , žlisa (наз. відм. одн. іменників йа-основ), naša , vaša (наз. відм. одн. жін. роду присвійних займенників), po lavicáčk , vo čaroděnicáčk (місц. відм. мн. іменників), kteča , zeža , stoja (дієприслівники) (211, 217).

Уся болгарська мовна територія залежно від наявності чи відсутності перезвуку $\text{a} > \text{e}$ ділиться на дві великі частини – більшу, центральну, яка охоплює північно-східну та середню Болгарію, говори якої знають перезвук $\text{a} > \text{e}$, і меншу, периферійну, що охоплює північно-західну, південно-західну та південно-східну Болгарію, у говорах якої немає перезвуку (177, 290).

Перші прояви перезвуку $\text{a} > \text{e}$ знайшли відображення вже в давньоболгарських, зокрема глаголичних, пам'ятках. Найінтенсивніше поширення перезвуку як на нові шари лексики й граматичні розряди, так і на нові говіркові масиви відбувається в середньоболгарську добу – XII-XIV ст. (116, 118-119).

Фонетичні умови, у яких відбувається перезвук у болгарських говорах, різноманітніші, ніж у чеській мові. Болгарські говори з перезвуком можна поділити на дві групи залежно від того, чи є позиція голосного a між м'якими приголосними обов'язковою передумовою перезвуку, чи достатньою для цього є тільки м'якість попереднього приголосного. Переважну більшість болгарської діалектної території займають говори першого типу, що, в свою чергу, діляться на дві підгрупи: 1) говори, у яких перезвук виступає після м'яких приголосних і ž , č , š перед наступним м'яким приголосним: йал – йєли, стуйал – стуйєли, полана – полєни, пийан – пийєни, чаша – чєши, уфчар – уфчєри, жаба – жєби, шапка – шєпки, шарка – шєрки, жалба – жєлби (центральні балканські, підбалканські, коларовградські, страджанські, фракійські говори та ін.) (176, 125-126; 177, 286); 2) говори, у яких перезвук відбувається після м'яких приголосних і č , але нема його після ž , š перед наступним м'яким приголосним: йасла – йєсла, уфчар – уфчєре, але шарка – шєрки, жалба – жєлби, Божан – Божєне (тевєнські, пирдопські, панагюрські говори та ін.) (176, 126; 177, 286). Другу групу, територіально порівняно невелику, становлять говори, у яких перезвук a не залежить від якості наступного приголосного, а зумовлюється лише м'якістю попереднього приголосного.

Цю групу говорів можна також поділити на дві підгрупи: у першій підгрупі перезвук виявляється після всіх м'яких приголосних, у тому числі після й - йє (аз), йєвар (явор), йєгне, йєйце, йєк, йєлава, йєрна, пийєн, чєс, зашумєва, истудєва, надєва, палєнка, по-йєс, долєне, йєдє, йєдєсва, туршайє, шемар, братє (братя); два конє (коня), сєдам дєне (смолянський та деякі родопські говори) (176, 126; 177, 285; 175, 19-20); у другій підгрупі - розлозьких, банатських та ін. - перезвук можливий після всіх м'яких приголосних, за винятком середньопіднебінного й, а в банатських також за винятком ж: главнє, земє, куткудєч, прєварєва, пубелєва, пьлєнє, кучєн, ушчєр, баначєне, пупєржем, удвраштем, фьрем, але йєсь, йєгєр, йєдєнє, йєк, йєктє, йєанкєла, йєрца, йєтки, крьсти-йєнє, жєба, жєла, жарєва, жарєда, кєжа, мрєжа (174, 207; 177, 285 - 286; 178, 102-103).

Як свідчать найновіші діалектологічні дослідження болгарських говорів, ізоглоси, що визначають територію перезвуку етимологічного а, майже повністю збігаються з ізоглосами, які окреслюють територію поширення перезвуку а /<ъ/ > е. Отже, можна вважати, що в східноболгарських говорах кожне а незалежно від походження за відповідних фонетичних умов підпадає перезвукові.

На відміну від чеської мови в болгарській перезвук голосного а у визвучі слова можливий тільки в говорах з однонапрямною залежністю перезвуку, тобто лише в говорах другої групи, у яких він зумовлюється позицією голосного а після попереднього м'якого приголосного незалежно від якості наступного, напр.: вєчєре, главнє, земє, копєнє, кузне, наковєлнє, недєлє, душє, кєше (175, 23).

За фонетичними умовами перезвуку найбільш близькими до українських південно-західних говорів з перезвуком є болгарські говори другої групи. Ця близькість виявляється в тому, що 1) достатньою передумовою перезвуку є позиція голосного а після попереднього м'якого приголосного незалежно від якості наступного приголосного; 2) перезвук можливий як під наголосом, так і не під наголосом, причому наголошеність-ненаголошеність позиції зумовлює, подібно як це часто буває у досліджуваних українських говорах, більш відкритий або більш звужений характер результатів перезвуку (175, 19); штудєва, але братє (братя), пийєн, але поїєс (у болгарській транскрипції знаком азверху над голосним прийнято позначати, на відміну від української традиції, від-

критий характер голосного); 3) серед говорів цієї групи є й такі, у яких немає, як і в більшості південно-західних українських говорів, перезвуку а після й.

Недавно в статті, спеціально присвяченій чергуванню а/є у вологодських говорах російської мови, М.Н.Преображенська показала, що в більшості північноросійських говорів це явище існує ще тепер на правах діючої фонетичної закономірності як у наголошених, так і в ненаголошених, зокрема переднаголошених складах, становлячи загалом одну з найбільш характерних діалектних особливостей північноросійського вокалізму (148, 321-322). Частково воно зустрічається й у середньоросійських говорах, а також на території південноросійського діалектного масиву.

Вирішальним чинником у фонетичних передумовах, за яких відбувається тепер у цих говорах чергування а/є в позиція голосного а незалежно від його походження (тобто з етимологічного а та з давнього А) між двома м'якими приголосними: прєла - прєст, прєдї, прєтї - прєт, прєти, гразнїй - грєс, в грєзї, гулєл - гулєйу, кричєл - кричєду, стєми гвєздєми двєрєми (148, 322, 325), вєл-вєлєл, вєт, стрєлєл - стрєлєлї, стрєлєт, оставлєл - оставлєй, сєду - сєдєш, глєну - глєнєш, потєнут - потєнєш, шлєпа - в шлєпє (1, 55; див. також 166, 43, 60; 96, 47-49; 185, 17-18).

Про особливо важливу роль асимілятивного впливу наступного м'якого приголосного на попередні голосні у виникненні передньорядних алофонів фонемі /а/ в північноросійських говорах свідчить і чергування в тих самих морфемах відповідників давнього ь залежно від якості тембру наступного приголосного: перед твердим приголосним виступає голосний е, перед м'яким - и: лєто - в лїтє, сєно - в сїнє (1, 57; 148, 326-328; 160^a, 35).

Як і в чеській мові та в більшості східноболгарських говорів, перезвук а > є в північноросійських говорах відбувся також після середньоязикового спіранта й на початку (йєйца, йєсли) (148, 322) і в середині слова (бєйєлєс, сїєйєлєл) (III, 155-157). Послідовне дотримання в усіх російських говорах, що знають перезвук а > є, основної його фонетичної передумови, яка полягає, як згадувалося, у тому, щоб голосний а стояв не тільки після, але й перед м'яким приголосним, виключає можливість перезвуку а в абсолютному кінці слова. Саме це відрізняє названі російські говори не тільки від українських і родопських говорів болгарської мови з так званою однонапрямною залежністю перезвуку, але й від чесь-

ких, у яких у середині слова існує перезвук з двонапрямною залежністю, а у визвучі $\underline{a} > \underline{e}$ відбувається лише під впливом попереднього м'якого приголосного. Найдавніші приклади перезвуку $\underline{a} > \underline{e}$ в давньоруських - новгородських і поковських - писемних пам'ятках, на думку П.С.Кузнецова, походять з XIII-XIV ст. (освященть (освящает), въплічешє замість въплічашє, обнищеша замість обнищаша) (14, 136).

Як показали дослідження В.Ташицького з польської історичної діалектології, перезвук $\underline{a} > \underline{e}$ був відомий у давнину й польській мові. Зібрана ним зі старопольських писемних пам'яток чимала кількість прикладів перезвуку $\underline{a} > \underline{e}$ переконливо свідчить, що на кінець XIV - початок XV ст. у говорах Мазовша й Великопольщі етимологічне \underline{a} в позиції після j та інших м'яких приголосних переходило в \underline{e} : *Bojanice < Bojanice, bojeźtynny, psyjecułka, Nicolaję (Mikitaja), Andrzeję (Andrzeję), słodzee (złodzieja), ukrad [ł] konę (konia), grabzę (grabia), kmyczę (kmięcia), s pole (s pola), Czepury (Czapury), Skrzetusze, Krzetusche < Skrzatusze, Nyemyerze (Niemierza) та багато ін.* (239, 82-90, 96).

Найбільш послідовно перезвук \underline{a} виступає після j , зокрема в анлауті: *Jeczów, Jegielnica, Temna, Jerostawice* та ін. (239, 7 і далі).

На цій підставі польський дослідник робить висновок, що найбільш критичною позицією для голосного \underline{a} була позиція після j , який спричинявся до максимальної зміни тембру \underline{a} . Після інших м'яких приголосних цей голосний зазнавав меншого звуження й пересунення артикуляції в передню зону і тому в старопольських пам'ятках знаходимо менше прикладів перезвуку \underline{a} в цій позиції (239, 96).

В.Ташицький вважає, що стан перезвуку $\underline{a} > \underline{e}$ в польських говорах XV ст. був подібним до сучасного гуцульського (239, 96). На нашу думку, ця паралель не зовсім вдала. У гуцульських говорах справді існує перезвук \underline{a} і після j , але це ще не свідчить, що середньоязиковий j виявляв тут більший вплив на наступний голосний \underline{a} , ніж інші палатальні приголосні, там більше, що інші українські говори, з якими гуцульські споріднені засвідчують якраз протилежне. Навіть з наведених прикладів ясно, що тодішнім польським говорам був відомий перезвук $\underline{a} > \underline{e}$ у флективних морфемах таких граматичних розрядів, у яких гуцульські говори (ті, що мають перезвук \underline{a} після j) його не знали й не знають.

Тенденція до перезвуку $\underline{a} > \underline{e}$ після j та інших м'яких приголосних проіснувала в польській мові недовго: пам'ятки XVI ст.

ІІ вже не засвідчують (239, 96). У сучасних польських говорах засвідчена лише зміна *ra > re, ja > je* як лексикалізоване реліктове явище в кількох словах на Мазовші (201, 36-43). Наявність перезвуку $\underline{a} > \underline{e}$ саме в мазовецьких говорах польської мови К.Дейна пов'язує з тим, що в підсистемі вокалізму цих говорів протиставлення двох класів фонем базувалось на розрізненні переднього й заднього ряду, тоді як в інших польських говорах дистинктивною рисою була наявність - відсутність лабіалізації. Таким чином, у мазовецьких говорах фонема /a/, однією з ознак диференційної риси якої було переднє положення язика, могла реалізуватись і голосними $\underline{a}^e, \underline{e}$, що знайшло вираз у частому заступленні в багатьох мазовецьких говірках етимологічного \underline{a} голосним \underline{e} в позиції після м'яких приголосних: *puscił konię, zbił kmięcie, z pole, swęgo os'ce* (205, 190; 206, 154-155; 207, 191, 193-194).

Підсумовуючи порівняльно-зіставне дослідження перезвуку $\underline{a} > \underline{e}$ в різних слов'янських мовах, можна зробити висновок, що найхарактернішою особливістю українського перезвуку $\underline{a} > \underline{e}$, яка протиставляє його такому ж перезвукові в інших слов'янських мовах, за винятком родопських говорів (особливо смолянського) болгарської мови, є його однонапрямна сегментна зумовленість характером (м'якість-твердість) лише попереднього приголосного, на відміну від двонапрямної сегментної зумовленості перезвуку в інших слов'янських мовах - характером (м'якість-твердість) не тільки попереднього, але й наступного приголосного. В українській мові є також говори з двонапрямною зумовленістю перезвуку, але ця двонапрямність не односегментна, як в інших слов'янських мовах, а різносегментна. Так, у волинсько-поліських і надбузько-поліських говорах перезвук $\underline{a} > \underline{e}$ зумовлюється не тільки позицією після м'якого приголосного, але й обов'язково позицією під наголосом, тобто суперсегментним чинником.

Дані про умови виникнення перезвуку $\underline{a} > \underline{e}$ в розглянутих слов'янських мовах свідчать також, що з однонапрямною залежністю - лише від попереднього приголосного - перезвук можливий тільки в мові (говорі), приголосні якої перед \underline{e} тверді, оскільки лише в такій мові (говорі) є відповідні умови для збереження давнього розрізнення *tāk*teŋtāl < *tā ~ te*, трансформованого в розрізнення *tē ~ te*: 'декувати - деколи, будек - буде та ін.

Не спіняючись тут на структурно-генетичних передумовах виникнення перезвуку $\underline{a} > \underline{e}$ в українській мові і на фонема-

тичній інтерпретації його наслідків (див. наші статті: 61, 25-33; 65, 39-50; 62, 194-205), розглянемо в найзагальніших рисах причин виникнення досліджуваного явища з фонетичного боку.

Проведені за допомогою найновішої електроакустичної апаратури експериментальні дослідження характеру впливу в мовленнєвому континуумі одного сегмента на другий показали на матеріалі різних мов, що так само, як "приголосним властиві не тільки ті ознаки, які закладені в їх власному акустичному спектрі, але й ті звукові процеси, що відбуваються поза їх межами" (231^a, 75), так і специфіка модифікацій тембру голосного на всіх етапах його артикуляції зумовлюється характером сусідніх приголосних. Акомодация голосних до сусідніх приголосних, будучи закономірністю загальнофізіологічного характеру, властива не тільки сучасній українській мові, вона виявлялася більше або менше на різних етапах її розвитку. Найбільших модифікацій зазнає спектральна будова голосного в позиції після м'яких приголосних і особливо -- між м'якими приголосними. При цьому, чим вищий за підняттям голосний, тим більше підпадає він впливові сусідніх м'яких приголосних (46^a, 37-38). Таким чином, найменш стійким у сусідстві з м'якими приголосними виявляється голосний *а*. Причиною цього є основна прищипова відмінність і навіть суперечність між артикуляцією палатальності, специфіка якої полягає в піднятті язика вгору до твердого піднебіння, і артикуляцією голосного найнижчого підняття *а*, вимова якого здійснюється при найнижчому положенні язика. Артикуляція палатальності за укладом органів дуже близька до артикуляції голосного переднього ряду високого підняття *і*. І тому, тількино мовні органи, зокрема язик, після артикуляції м'якого приголосного переходять до артикуляції голосних низьких підняття, починають звучати насамперед різні відтінки голосних високого підняття.

Експериментальні дослідження Л.В.Бондарко над зміною формантного складу голосних російської мови під впливом палатальних приголосних дозволили зробити такий висновок: "Ця позиція для голосних є найкритичнішою. Якщо виділити за допомогою спектру ту ділянку, де записано, наприклад, голосний *а* в позиції між двома м'якими, і прослухати цей запис ізольовано, то звук *а* тут не виізнається. Це викликано, з одного боку, впливом перехідних елементів (до *і* після характерної частини), з другого боку -- значною зміною самого характерного елемента. Тому загальний вигляд го-

лосного змінюється до невпізнаності" (13^a, 97). Отже, в позиції максимальної залежності спектральної характеристики голосного від сусідніх приголосних змін вазнають не тільки його перехідні елементи, але й основне ядро голосного, або, як його ще називають, характерна, квазістаціонарна частина голосного.

З викладеного зрозуміло, чому в говорах (мовах), де м'якість приголосних особливо велика, можливим стає перевзвук *а* > *е*: унаслідок значного асимілятивного впливу м'яких приголосних на сусідній голосний його характерна частина (основне ядро) може редукуватися до мінімуму, а то й зовсім зникати, що й створить необхідні умови для переходу *а* > *е*.

У більшості південно-західних говорів у позиції після *й* розрізнення голосних фонем /*а*/ з /*е*/ зберігається (бийак - бойец, пийаки - окрайец, майеток - стійати, китаїец - поїас, мійа - мійе, гнійем - злодійам. В окремих говірках лексична база розрізнення /*а*/ з /*е*/ розширилась внаслідок обниження давнього *і* після *й* в *е* він стоїть, гнійет, бойеці - вони стоїат, гнійат, бойаці. Тільки в деяких гуцульських і буковинських говорах цього розрізнення немає на початку і в середині слова внаслідок перевзвук *а* > *я* (їема, бийек, поїес, але злодійа, мійа, надійа та ін.). На території буковинських і покутських говорів існують також говірки, у яких значно зменшилась лексична база для виявлення розрізнення /*а*/ з /*е*/ після *й* унаслідок заступлення *я* в цій позиції в окремих граматичних формах голосним *а*.

Під час обстеження 1964 р. говірок Покуття в говірці с.Тимківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. ми відзначили таке явище: у мові людей старшого покоління у формах 3 ос. одн. тепер. часу після *й* майже послідовно на місці наголошеного і ненаголошеного *я* виступало *а* не під наголосом, наприклад: він поменіаа, обме^наа, прочетая, шкрабая, умираа, петая, м^нгаа, вона змітаа хату, вона покушіа трошкі і їсо, там хтос осміхаа; під наголосом: вона ше жи^аа, він обіба одніркі. Тільки кількома прикладами вдалося засвідчити це явище в говірці с.Підвисокого цього ж району: ніж рубаа, він поіаа, думаа.

У говірці с.Прилипче Заставнівського р-ну Чернівецької обл. в 1967 р. ми зафіксували заступлення *я* голосним *а* після *й* не тільки в дієслівних формах 3 ос. одн. теп. часу, а й в

інших морфологічних формах: у закінченнях збірних числівників /нас було дво́йа, тро́йа, пішли́ е ўбо́йа, де дво́йа йдуть там третого ни ждуть/, у закінченнях прикметникових форм займенників /мо́йа поле́^н, тво́йа поле́^н, то ві́кно мо́йа/. І тому, що про це явище досі не згадувалось в мовознавчій літературі, доцільно продемонструвати його більшою кількістю прикладів, записаних у говірці с. Прилипча: пан зла́зе^н і́а з бричка́, пані збира́си^н та йде́^н, кучі́р по дорозі́ розка́зу́а, ві́н йі́го ўбо́а, сам не зна́а що то таке, ўбо́га́а до хати́, те́пер уже́ прийі́жэ́а, йі́де пан тако́у́ файно́у́ бричко́у, до́йі́ха́а до нє́х та й пита́си, чолові́к бе́ре та й роспові́да́а, пан зачу́ вирта́си і пита́а, ві́н да́а, ма́а, по́зіва́а, ві́н прийі́ха́а ў ниді́лу, зачу́лі́ файно́ ку́а, ви́чірі́а́а ўже́ на дво́рі, що́ ві́н купу́а, до́бри гра́а, ві́н ни жи́а, так си́ смі́а, позира́а з небес, ві́чно до́уба́а, ко́рова йі́ тега́а, ви́конком не́ прызна́а, з жінко́у́ поплакали́ ўбо́а та й по́зішли́си, ході́т чолові́че́ добрий подивити́си на мо́йа обі́сі́, чи йі́и́ си́ сподо́ба́а, але́ вона́ йе́, ві́н чита́а, ти чита́йі́ш, чита́йм, чита́йі́ те, ві́н замі́та́а, ти замі́тайі́ш, замі́тайі́мо, замі́тайі́ те́^н, ві́н спі́ва́а, ти спі́вайі́ш, спі́вайі́мо, спі́вайі́ те́^н, ві́н бі́га́а, ти бі́га́йі́ш, бі́га́йм, бі́га́йі́ те́^н, ві́н гра́а, ти гра́йі́ш, гра́ймо, гра́йі́ ти. Лише одним прикладом це явище засвідчене в середині слова: ба́гато йа́ац, але́ кита́е^нц, окра́йці́ хлі́ба. Відоме це явище і говірці сусіднього с. Кострижівки цього ж району: хло́пи́ц, при́йде́^н до́дому поми́аси, збира́си і йде́, пи́риті́ тим йак ма́а ді́ўче́^н на від́авати́си хло́пці́ поси́ла́а ко́гос с:во́йі́ фа́мілі́і; мо́лода́ розда́а да́ри^е; йак мо́лода́ ма́а йти́ до чо́лові́ка жи́е́ти, то мо́лодий йі́и́ купу́а; мо́лода́ сі́да́а на сво́а ві́но, йа́ке йі́а́и́ ма́а да́а і коло́ не́йі́ бра́т; мо́лодий з бра́том торго́уа́си, на ці́м си́ ві́сі́е кінче́а; то́й ве́чір пи́рид рі́здром называ́си сві́тим; чолові́к ўно́си́т ві́да до хати́, кла́де під скі́ў і то́гди́ сі́да́а за скі́ў і за́чина́а ві́че́ру, на́самперед ку́пі́а шє́^нци́пу, а по́тому вже́ і все́ сі́мґа за́чина́а ві́сти^е. За свідченням жителів с. Прилипча таке ж явище заступлення голосного *e* через *a* після *j* в окремих граматичних формах існує в говірках с. Бабин Заставнівського району і самої Заставної. Матеріали П т. /АУМ фіксують також кілька структур з *a* замість *e* після *j* в окремих дієслівних формах: ві́н зна́а, дума́а, слуха́а, гра́а, пита́а, але́ зна́йі́ш, дума́йі́ш, слуха́йі́ш, гра́йі́ш, пита́йі́ш /ср. Чортовець Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., Джинець

Іцманського р-ну Чернівецької обл.); вона шйа (в говірці Джинець); йак йі́му си́ зда́а (с.Бабинопілля Косівського р-ну Івано-Франківської обл.).

Можна припустити, що обстеження усіх говірок на пограниччі Івано-Франківської (Городенківський і Снятинський р-ни) і Чернівецької (Заставнівський і Іцманський р-ни) областей виявило б це явище в більшій кількості населених пунктів.

Заміна в усіх названих говірках *e* після *j* в кінці слова голосним *a* не призвела, однак, до цілковитого усунення в цій позиції розрівнення /a/ та /e/. Воно зберігається завдяки наявності в цих говірках дієслівних форм 3 ос.мн. теп. часу II дієвідміни типу вони́^е ро́біе, плєчі́ сверо́біе, дво́рі́ скри́біе, вони́^е ло́біе, лу́біе, у яких відповідно до літературних форм з епентетичним *л* виступає *й*. Таким чином, в ідентичних фонетичних умовах можуть виступати голосні *e* і *a*, напр.: ві́н пйа́-дво́рі́ скри́біа, плєчі́ све́^нро́біе - ві́н о́а та ін.

Важко назвати причину виникнення цього явища. Найбільш правдоподібним є припущення, що воно гіперичного походження, тобто, що в цьому випадку йдеться не про зміну *e* в *a*, а про заміну *e* голосним *a*, яка відбулася внаслідок відштовхування передусім від форм типу вони́^е, до́йе (до́ять), сто́йе (сто́ять), гно́йе (гно́ять); бо́йе́си (бо́я́ться), поширених у сусідніх гуцульських говірках, яким відомий перезвук *a* > *e* також після *й*. У всіх згаданих говірках, яким відома заміна після *j* голосного *e* голосним *a*, існують форми 3 ос.мн.теп. часу без кінцевого *т* (вони́^е хо́де, ці́ти йі́де, о́йде, сто́а, чо́го вони́^е си́ бо́а), а в говірці с.Підвисокого іноді зустрічаються ще форми вони́^е, сто́йе, до́йе, які й могли послужити за підставу для відштовхування¹.

¹ Уже після того, як рукопис було здано до набору появилася стаття Т.В.Назарової /Т.В.Назарова а з а р о в а, К характеристике украинского волинско-полесского вокализма, "Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования", М., 1972/, у котрій вказівка на те, що в північній частині волинсько-поліських говірок/верхня Прип'ять, пониззя Стоходу/, яким відомий перезвук *a* > *e* у наголошеній позиції після *j* /тема, те́года, йе́блико, йе́(я), тво́йе (тво́я); див. також 64, 45/, трапляються випадки гіперичної заміни неаголосеного *e* голосним *a* після *j*: мо́йе (мо́я) - зна́а Зо́с. одн., ку́па́а, шйа́а, чита́а/ зазнач. праця, стор. 59/. Наведемо ще кілька прикладів, узятих з магнітофонного запису говірки с.Залаззя Любешівського р-ну Волинської обл., зробленого 1968 р.Т.В.Назаровою: ве́сіла́ зу́ло недо́бро́а; та́йчу́ють то́гості́^е, то́го́а, со́бочку́ на́ложит, на́клада́а хварту́ха, порі́оника при́чеплю́а; за́ра́ плат:а́ і ўо́ хорі́шчо́а; стра́па́а^{ем} ло́н, сну́ємо, по́ше́^нємо со́ рочке́; верста́та ўста́у́лейкэ́мо; зго́ду́єш поро́са́; дочка́ жи́е; суди́а пита́е; ро́скажу́ йе́ вам, йак коли́^с ро́бели́; при́ходат́ з ві́нча́н; а, сто́у́єт; хто́ не ўмі́є; ве́локи́ по́у́є; ні́тки́ не зйе́жа́ та ін.

Матеріали П т. АУМ фіксують в окремих говірках Львівщини структури типу ходи́йям, роби́йям (с.Липовець (тепер приєднане до с.Вороблєвичі) Дрогобицького р-ну), худи́йям, руби́йям (с.Смолин Яворівського р-ну), ходи́йям, роби́йям, хті́йям (с.Горбачі Пустомитівського р-ну), роби́йям, ходи́йям, хті́йям (с.Підліска Жидачівського р-ну). Аналогічні форми роби́йям, ходи́йям відзначає Г.Ф.Шило в кількох наддністрянських говірках Львівської (с.Вільхівці Жидачівського р-ну, Передбір"я Яворівського р-ну, Корєличі Перемишлянського р-ну) і Тернопільської (с.Криве Козівського р-ну) областей (197, 162-163); структури зазначі́-йям, рупруда́й-йям констатує Я.О.Пура в говірках Стрілківського, Самбірського й Дублянського районів колишньої Дрогобицької обл. (152, 72; див.також 83, 204-205).

На тлі більш поширених перфектних форм минулого часу типу ходи́йям (ходи́йім), роби́йям (роби́йім) форми ходи́йям, роби́йям можуть на перший погляд здатись такими, у яких флективне *а* розвинулось унаслідок фонетичної зміни *е* після *й*. Г.Ф.Шило розглядає це явище як "відгомін тенденції переходу *е* в *а*" (197, 163). Вірогіднішим, однак, треба вважати друге припущення дослідника, що тут "могла впливати також і форма займенника *я*" (197, 163). Структури ходи́йям, роби́йям зустрічаються в говірках досить віддалених від основного ареалу переходу *е* > *а*, який, до речі, відбувається здебільшого під наголосом. Отже, виникнення форм ходи́йям, роби́йям треба розглядати, очевидно, як наслідок морфологічного переусвідомлення мовлянами окремих компонентів складеної форми минулого часу: *йа* ходи́йям -йям ходи́й-ходи́йям.

Ці спостереження щодо [йа] із [йе] у волинсько-поліських говорах робить ще більше переконливим наш висновок про гіперичний характер заміни *е* голосним *а* після *й* у розглянутих буковинсько-покутських говорах. Відмінність між заміною *е* після *й* голосним *а* в буковинсько-покутських і волинсько-поліських говорах для розв'язання питання про причини її виникнення не є суттєвою; вона полягає лише в тому, що в перших говорах така заміна *е* голосним *а* відбувається і в наголошеній і в ненаголошеній позиціях (як і сам перезвук *а* > *е*), а в других лише в ненаголошеній позиції. Правда, у зв'язку з цим виникає інше питання: чому саме ця гіперкорекція охоплює своєю дією тільки *е* в ненаголошеній позиції, хоча за логікою такого типу процесів слід було б очікувати заміни власне *е* в наголошеній позиції, оскільки однією з обов'язкових умов перезвуків *а* > *е* у волинсько-поліських говорах є наголошеність складу, в якому він відбувається.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. А в а н е с о в Р.И. Очерки русской диалектологии, М., 1949.
2. А в а н е с о в Р.И., С и д о р о в В.Н. Очерк грамматики русского литературного языка, М., 1945.
3. Б а н д р и в с к и й Д.Г. Говори Подбужского района Дрогобычской области в их связи с говорами соседних районов, автореф. канд.дисс., Львов, 1956.
4. Б а н д р і в с ь к и й Д.Г. Фонетичні особливості бойківських говірок Боринського і Турківського районів Дрогобицької області. - "Дослідження і матеріали з української мови", т.І, К., 1959.
5. Б а н д р і в с ь к и й Д.Г. Говірки Підбузького району Львівської області, К., 1960.
6. Б а н д р і в с ь к и й Д.Г. Фонетичні особливості говірок Дрогобицького району Львівської області. - "Дослідження і матеріали з української мови", т.Ш, К., 1960.
7. Б а р а н н и к о в а Л.И. Русские народные говоры в советский период, Саратов, 1967.
8. Б а р а н о в с ь к а Л.І. Деякі особливості говірки містечка Луків Луківського району Волинської області. - "Збірник студентських наукових праць Київського педагогічного інституту. Т.І. Історико-філологічні та педагогічні науки", вип.І, К., 1955.
- 8^а. Б е в з е н к о С.П. Лабіалізоване *н/н'* в говорах Закарпаття (До питання про характер старовинного слов'янського *н*). - "Наукові записки Ужгородського університету", т.ХІV, Львів, 1955.
9. Б е в з е н к о С.П. До походження флексії *-е* в іменниках

- типу зідля в південно-західних діалектах. - "Праці XII Республіканської діалектологічної наради", К., 1971.
10. Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко З.І. Історична граматики української мови, К., 1962.
 11. Бернштейн С.В. Очерк сравнительной грамматики славянских языков, М., 1961.
 12. Бова (Ковальчук) Л.П. Фонетична система говірок південної Житомирщини. - "Наукові записки Сумського педагогічного інституту. Т. VI. Серія філологічна", вип. 2, Суми, 1956.
 13. Бодуэн де Куртене І.А. Лингвистические заметки и афоризмы. - "Журнал министерства народного просвещения", 1903, май.
 - 13^a. Бондарко Л.В. О характере изменения формантного состава русских гласных под влиянием мягкости соседних согласных. - "Ученые записки ЛГУ, № 237. Серия филологических наук", вып. 40, Л., 1960.
 14. Борковский В.И., Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка, М., 1965.
 15. Бородин М.А. Лингвистическая география. - "Теоретические проблемы советского языкознания", М., 1968.
 16. Брок О. Угросорусское наречие села Убли, СПб., 1900.
 17. Брок О. Очерк физиологии славянской речи, СПб., 1910.
 18. Бузук П. Да питання аб лесе прадгістаричнага (праславянскага) е. - "Запіскі аддзела гуманітарных навук. Працы класа філалогіі (Беларускай Акадэміі навук. Інститут беларускай культуры)", т. 2, кн. 9, Мінск, 1929.
 19. Булаховський Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного творення. - "Наукові записки КДУ", т. У, вип. І, К., 1946.
 20. Булаховський Л.А. Питання походження української мови, К., 1956.
 21. Вандриес Ж. Язык, М., 1937.
 22. Варченко І.О. Лубенські говірки і діалектна сумішність, К., 1963.
 23. Ващенко В.С. Полтавські говори, Харків, 1957.
 24. Верещагин Е.М. О проблеме заимствования фонем. - "Язык и общество", М., 1968.
 25. Верхратський І. Про говір замішанців, Львів, 1894.
 26. Верхратський І. Знадоби для пізнання угорськоруських говорів. Ч. І. Говори з наголосом дивжимим, Львів, 1899.
 27. Верхратський І. Про говір долівський, ЗНТШ, т. XXXV-XXXVI, Львів, 1900.
 28. Верхратський І. Знадоби для пізнання угорськоруських говорів. Говори з наголосом недивжимим, ЗНТШ, т. XL, Львів, 1901.
 29. Верхратський І. Про говір галицьких лемків, Львів, 1902.
 30. Верхратський І. Дещо до говору буковинськоруського. - "Zbornik u slavu U. Jagića", Berlin, 1908.
 31. Верхратський І. Говір батюків, Львів, 1912.
 32. Высотский С.С. Определение состава гласных фонем в связи с качеством звуков в севернорусских говорах. - "Очерки по фонетике севернорусских говоров", М., 1967.
 33. Возняк М. Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст., Львів, 1911.
 34. Гладкий П. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині. - "Український діалектологічний збірник", кн. І, К., 1928.
 35. Гладкий П. Говірка села Нехворощі Андрушівського району Бердичівської округи. - "Український діалектологічний збірник", кн. II, К., 1929.
 36. Головацкий Я. Розправа о языкѣ южнорусскомъ и его нарѣчіяхъ, Львов, 1849.
 37. Голошкевич Г.К. Описание говора с. Бодачевки (Колодиевки) Ушицкого уезда Подольской губернии. - "Известия ОРЯС АН", т. XIV, кн. 4, СПб., 1910.
 38. Горшкова К.В. Очерки исторической диалектологии северной Руси, издательство Московского университета, 1968.
 39. Грицотенко І.Є. Из спостережень над говіркою села Чернятин Уланівського району Вінницької області. - "Труди Одесского университета им. И.И. Мечникова", т. 146. Серия филологическая", вып. 5, изд-во Киевского университета, 1956.
 40. Гумекька Л.Л. Принципи створення історичного словника української мови, К., 1958.

41. Дем"янчук В. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., К., 1928.
42. Дем"янчук В. До характеристики гуцульського говору, відбитка із "Записок історично-філологічного відділу ВУАН", кн. XIX, К., 1928.
43. Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика), ч. II, Ужгород, 1960.
44. Дзендзелівський Й.О. Конопект лекцій в курсу української діалектології (ч. I. Фонетика), Ужгород, 1965.
45. Добош В.І. Із спостережень над фонетикою південнокарпатських говірок долини р. Тур'ї. - "Наукові записки Ужгородського університету, т. XXVI. Діалектологічний збірник", вип. 2, Ужгород, 1957.
46. Добош В.І. Южнокарпатские украинские говоры долины реки Турья (Фонетика и морфология), автореф. канд. дисс., К., 1955.
- 46^a. Дукельський Н.І. Принципы сегментации речевого потока, М.-Л., 1962.
47. Дурнаво М.М. Диялекталагічная пазедка ў Падкарпацкую Русь улетку 1925 г. - "Запіскі аддзела гуманітарных навук Інбелкульту, кн. 2. Працы класа філалогіі", т. I, Мінск, 1928.
48. Дурново Н.Н. Введение в историю русского языка, М., 1969.
49. Дурново Н. К украинской диалектологии. - "Slavia", год 4, № 1, Прага, 1925-1926.
50. Дурново Н.Н. Очерк истории русского языка, М.-Л., 1924.
51. Дурново Н. Хрестоматія по малорусской диалектологии, М., 1913.
52. Евдошенко А.П. О фонологической интерпретации фонетических данных. - "Праці XIII Республіканської діалектологічної наради", К., 1970.
53. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови, К., 1966.
54. Жирмунський В.М. Общие тенденции фонетического развития германских языков. - "Вопросы языкознания", 1965, I.
55. Жирмунський В.М. О некоторых проблемах лингвистической географии. - "Вопросы языкознания", 1954, 4.
56. Житецкий П. Очерк звуковой истории малорусского наречия, К., 1876.
57. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова в радянський час. - "Мовознавство", 1968, № 6.
58. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови, ч. I, К., 1965.
59. Закревська Я.В. Явище протези в західних говорах української мови. - "Дослідження і матеріали з української мови", т. IV, К., 1961.
60. Закревська Я.В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови. - "Українська лінгвістична географія", К., 1966.
61. Залеський А.М. З історії українського вокалізму. - "Мовознавство", 1968, № 5.
62. Залеський А.М. Фонематична інтерпретація наслідків перезвуку а > е в говорах української мови. - "Мовознавчі студії", К., 1969.
63. Залеський А.М. Частка -ся в південно-західних говорах української мови. - "Українська діалектна морфологія", К., 1969.
64. Залесский А.Н. Вокализм юго-западных говоров украинского языка, автореф. канд. дисс., К., 1969.
65. Залеський А.М. Континуанти праслов'янських е та а (після м'яких приголосних) у говорах української мови. - "Мовознавство", 1970, № 3.
66. Залеський А.М. Про конвергенцію давніх *н, *і в південно-західних говорах української мови. - "Праці XIII Республіканської діалектологічної наради", К., 1970.
67. Залеський А.М. Розрізнення /а~/е/ після середньоязикового /й/ у південно-західних говорах української мови. - "Мовознавство", 1971, № 4.
68. Залесский А.Н. Фонетическая интерпретация отдельных явлений вокализма юго-западных говоров украинского языка. - "Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу. Тезисы докладов", М., 1967.
69. Залесский А.Н. Особенности функционирования лабиализованных гласных в закарпатских говорах украинского языка. - "Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу. Тезисы докладов", М., 1969.

70. З и н д е р Л.Р. Общая фонетика, Л., 1960.
71. З и н д е р Л.Р. О звуковых изменениях, "Вопросы языкознания", 1957, №1.
72. З и н д е р Л.Р. Существуют ли звуки речи? - "Известия ОЛЯ АН СССР", т.УП, вып.4, М. 1948.
73. З и н д е р Л.Р. Л.В.Щерба и фонология. - "Памяти академика Льва Владимировича Щербы", Л., 1951.
74. З и н д е р Л.Р. О минимальных парах. - "Конференция по структурной лингвистике, посвященная базисным проблемам фонологии (тезисы докладов)", М., 1963.
75. І в ч е н к о М.П. Сучасна українська літературна мова, К., 1962.
76. К а л н и н ь Л.Э. Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках, М., 1961.
77. К а л н и н ь Л.Э. Корреляция твердых и мягких согласных фонем в украинском языке. - "Ученые записки Института славяноведения АН СССР", т.ХХШ, М., 1962.
78. К а л н и н ь Л.Э. Организация фонемного состава иноязычных заимствований в диалектном языке. - "Советское славяноведение", 1968, № 2.
79. К а л н и н ь Л.Э. Вокализм одного надднестрянского говора. - "Материалы и исследования по Общеславянскому лингвистическому атласу", М., 1968.
80. К а р с к и й Е.Ф. Белорусь, вып.1, М., 1955.
81. К е р н и ц ь к и й І.М. Відміна іменників середнього роду в мові українських пам'яток XVI ст. - "Дослідження і матеріали з української мови", т.Ш, К., 1960.
82. К е р н и ц ь к и й І.М. Відміна іменників чоловічого роду в мові українських пам'яток XVII ст. - "Дослідження і матеріали з української мови", т.П, К., 1960.
83. К е р н и ц ь к и й І.М. Система словозміни в українській мові, К., 1967.
84. К е р н и ц ь к и й І.М. Фонетичні особливості мови вітківських книг XVI-XVII ст. села Одрехови в порівнянні з сучасними лемківськими говорами. - "Дослідження і матеріали з української мови", т.ІУ, К., 1961.
85. К о б и л я н с ь к и й Б.В. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. - "Український діалектологічний збірник", кн.1, К., 1928.

86. К о б и л я н с ь к и й Б.В. Діалект і літературна мова, К., 1960.
87. К о б и л я н с ь к и й Б.В. Питання зміни а > е у східнокарпатських говорах української мови. - "Ювілейна наукова сесія, присвячена 300-річчю Львівського ордена Леоніна державного університету ім.Ів.Франка. Тези доповідей секцій філології, журналістики та педагогіки", Львів, 1961.
88. К о в а л и к І.І. Слово "треба" в українських говірках і літературній мові. - "Наукові записки ЛДУ, т.УП. Серія філологічна", вип.Ш, кн.1, Львів, 1948.
89. К о в а л и к І.І. Історичні зміни диференціальних ознак системи голосних фонем у давньоруській і українській мовах. - "Вісник Львівського університету. Серія філологічна", № 1, Львів, 1963.
90. К о в а л и к І.І. Деякі загальнотеоретичні питання перспективної діалектології. - "Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення", К., 1965.
91. К о с т р у б а П.П. Про систему приголосних фонем сучасної української літературної мови. - "Питання українського мовознавства", кн.У, вид-во Львівського ун-ту, 1962.
92. К о с т р у б а П.П. У справі визначення артикуляції українського /и/. - "Вісник Львівського університету. Серія філологічна", № 1, Львів, 1963.
93. К о с т р у б а П.П. Фонетика сучасної української літературної мови, Львів, 1963.
94. К р и м с к и й А.Е. Филология и погодинская гипотеза, К., 1904.
95. К р и м с к и й А.Е. Украинская грамматика, т.1, вып.2, К., 1908.
96. К у з н е ц о в П.С. Русская диалектология, М., 1960.
97. К у р и л о О. Матеріали до української діалектології та фольклористики, К., 1928.
98. К у р и л о О. До питання про умови розвитку дисимілятивного акання. - "Записки історично-філологічного відділу УАН", кн.ХУІ, К., 1928.
99. К у р и л о О. Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів, К., 1928.

100. Курило О. Про невалежну від наголосу зміну а по м'яких консонантах та по і в українських діалектах. - "Український діалектологічний збірник", кн.П, К., 1929.
101. Латта В.П. Словацько-українська мовна межа. - "Діалектологічний бюлетень", вип.9, К., 1962.
102. Латта В.П. Рефлекси носових в українських говорах Восточной Словакии. - "Sborník Filozofickej fakulty Univerzity komenského. Philologica", ročn. XI-XII, Bratislava, 1959-1960.
103. Латта В.П. Из вокализма украинских говоров Восточной Словакии. - "Науковий збірник Музею української культури в Свиднику", I, Братіслава-Пряшів, 1965.
104. Лекков И. Насоки в развоја на фонологичните системи на славянските езице, София, 1960.
105. Лекомцева М.И., Толстая С.М. Фонологический комментарий к полесским диалектам. - "Полесье", М., 1968.
106. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская, К., 1964.
107. Леонова М.В. До характеристики говірок північних районів Буковини. - "Наукові записки Чернівецького університету, т. XXXI. Серія філологічних наук, вип.7. Питання історії і діалектології східнослов'янських мов", Чернівці, 1953.
108. Леонова М.В. Спільні риси буковинських та інших говірок південно-західного наріччя. - "Научный ежегодник (Черновицкого университета) за 1959 г. Отдельный выпуск. Филологический факультет", Черновцы, 1960.
109. Лизанець П.М. Система голосних в українських південнокарпатських говірках Затисся Виноградівського району. "Наукові записки Ужгородського державного університету", т. XXVI, Ужгород, 1957.
110. Лизанець П.М. Українські говірки Затисся Виноградівського району та їх місце серед інших закарпатських говорів. - "Наукові записки Ужгородського державного університету", т. XXXV, Ужгород, 1958.
111. Литвинова Е.И. Вокализм русского говора Красногорского района Удмуртской АССР. - "Ученые записки Пермского педагогического института", вып.34, Пермь, 1966.
112. Мартине А. Принцип економии в фонетических изменениях, М., 1960.
113. Матвіяс І.Г., Називний, родовий, давальний і місцевий відмінки однини іменників і відміни. - "Українська діалектологія і ономастика", К., 1964.
114. Медведєв А.А. Системи фонем сучасної української літературної мови. - "Статистичні та структурні лінгвістичні моделі", К., 1966.
115. Мельничук О.С. Південноподільська говірка с.Писарівки /Кодимський р-н Одеської обл./. - "Діалектологічний бюлетень", вип.3, К., 1951.
116. Мирчев К. Историческа граматика на българския език, София, 1963.
117. Михальчук К. [В.А. Богородицкий. Диалектологические заметки. Ш. Говор села Сушки Золотоношского уезда Полтавской губернии, Казань, 1901. - "Киевская старина", т. XXIV, кн. I-II, К., 1901.
118. Назарова Т.В. Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках Нижньої Прип'яті. - "Діалектологічний бюлетень", вип. УІІІ, К., 1961.
119. Назарова Т.В. Фонема и /у/-і в деяких середньоподільських говірках. - "Дослідження з мовознавства", К., 1962.
120. Назарова Т.В. Відбиття структурно-генетичних зв'язків у Атласі української мови. - "Українська лінгвістична географія", К., 1966.
121. Наконечний М.Ф. Фонетика, розділ у "Курсі сучасної української літературної мови", за ред. Л.А.Булаховського, т. I, К., 1951.
122. Наконечний М.Ф. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови. - "Питання історичного розвитку української мови", Харків, 1962.
123. Німчук В.В. Словотвір займенників у говірках району верхньої течії р. Боржави. - "Наукові записки Ужгородського державного університету, т. XXVI. Діалектологічний збірник", вип. 2, Ужгород, 1957.
124. Орос В.І. Взаємовідносини говірок Хустського району з іншими говірками Закарпатської області. - "Дослідження та повідомлення Ужгородського державного університету. Серія філологічна", № 2, Ужгород, 1958.

125. О т р о к о в с к и й В. Малорусский говор села Кобылевки Подольской губернии Брацлавского уезда. - "Известия ОРЯС АН", т. XIX, кн. 4, II, 1915.
126. П а в л ю к Н. Украинские говоры Мараморощины /области Бая-Маре Румынской Народной Республики/, автореф. канд. дисс., Харьков, 1958.
127. П а в л ю к Н., Р о б ч у к И. Очерк фонологических систем украинских говоров в Румынии. - "Revue roumaine de Linguistique", т. X (1965), № 6.
128. П а в л ю к М., Р о б ч у к І. Рефлекси давніх *o, e* в нових закритих окладах в українських говірках Румунії. - "Праці XIII Республіканської діалектологічної наради", К., 1970.
129. П а в л ю к М., Р о б ч у к І. Фонологічні системи українських говірок Румунії. - "Праці XII Республіканської діалектологічної наради", К., 1971.
130. П а г і р " я І. Д. Система голосних у говірках північно-західної Мукачівщини. - "Наукові записки Ужгородського державного університету, т. XXVI, Діалектологічний збірник", вип. 2, Ужгород, 1957.
131. П а г і р " я І. Д. Звукові зміни у говірках північно-західної Мукачівщини. - "Доповіді та повідомлення Ужгородського університету. Серія історико-філологічна", № 1, Ужгород, 1957.
132. П а н ь к е в и ч І. Перезвук етимологічного *o, e* на *u, y, ū, ū̄, i* наших говорів та їх географічне поширення. - "Підкарпатська Русь", IV, 1927, № 5-6.
133. П а н ь к е в и ч І. Дві лемківські грамоти з початку XVI ст. - "Slavia", роѣн. XXIII, себ, 1, 1954.
134. П а н ь к е в и ч І. Говір сіл ріки Руської був. Марамороша в Румунії, відбитка з "Наукового збірника товариства "Прогресс" в Ужгороді", т. X, Ужгород, 1934.
135. П а н ь к е в и ч І. До питання генези українських лемківських говорів. - "Славянская филология. Сборник статей", II, М., 1958.
136. П а н ь к е в и ч І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Прага, 1938.
137. П а н ь к е в и ч І. Українсько-болгарські мовні зв'язки в Семигороді. - "Slavia", роѣн. XXIV (1955), себ, 2-3.

138. П а н ь к е в и ч І. Нарис історії українських закарпатських говорів, ч. I, Фонетика. - "Acta Universitatis Carolinae. Philologica I", Praha, 1958.
139. Д а у ф о ш и м а Р. Ф. Гласные фонемы переднего и среднего ряда в позиции между мягкими согласными под ударением в одном северновеликорусском говоре /по данным спектрального анализа/. - "Филологические науки", 1964, № 3.
140. П е р е б и й н і с В. С. Дослідження системи фонем української мови структурними методами. - "Структурно-математичні дослідження української мови", К., 1964.
141. П е щ а к М. М. Розвиток спільнослов'янських сполук *g, k, x z d* на українському ґрунті. - "Дослідження з української мови", К., 1958.
142. П е щ а к М. М. Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові. - "Українська мова в школі", 1958, № 3.
143. П е щ а к М. М. История заднеязычных согласных и их общеславянских рефлексов в украинском языке, автореф. канд. дисс., К., 1960.
144. П о к а л ь ч у к В. Ф. Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості. - "Наукові записки Луцького педагогічного інституту, т. IV. Історико-філологічна серія", вип. 2, Луцьк, 1956.
145. П о п о в а Т. В. Вокалізм однієї гуцульської говірки /До питання про методіку фонологічного опису/. - "Праці XII Республіканської діалектологічної наради", К., 1971.
146. П о т е б н я А. О звуковых особенностях русских наречий. - "Филологические записки", год IV, в. II-III, Воронеж, 1865.
147. П о т е б н я А. Заметки о малорусском наречии, Воронеж, 1871.
148. П р е о б р а ж е н с к а я М. Н. Чередование а//е как фонетическое явление в вологодских говорах. - "Известия АН СССР. Серия литературы и языка", т. XXIV, 1965, вып. 4.
149. П р и с т у п а П. І. Говірки Бряховицького району Львівської області, К., 1957.
150. П р о к о п о в а Л. І. Приголосні фонemi сучасної української літературної мови, К., 1958.
151. П р о к о п о в а Л. І., Т о ц ь к а Н. І., С к в о р ц о в В. О. Пряме палатографування українських голосних і приголосних. - "Питання історії та культури слов'ян", ч. II, вид-во КДУ, 1963.

152. П у р а Я.О. Говори західної Дрогобиччини, ч.1, Львів, 1958.
153. П у р а Я.Е. Говори западної Дрогобиччини, автореф. канд. дисс., Львов, 1958.
154. П у ш к а р М.А. Перехід 'а > ѣ/е/ у чеській мові та його українські паралелі. - "Тези доповідей У Міжвузівської республіканської славістичної конференції 25-30 вересня 1962 року", Ужгород, 1962.
155. Р а к Л. До характеристики діалектних особливостей мови с.Кодні. - "Мовознавство", 1937, № II.
156. Р е ф о р м а т с к и й А.А. Из истории отечественной фонологии, М., 1970.
157. Р о м а н о в а М.А. Система вокалізма русских говоров по нижнему течению рек Тавды, Тобола и Иртыша. - "Вопросы современного русского языка и диалектологии", Тюмень, 1965.
158. Р о м а н о в а М.А. К вопросу о формировании сибирских говоров, автореф. канд. дисс., М., 1967.
159. Р у д е л е в В.Г. К критике некоторых базисных понятий фонологии. - "Вопросы общего и русского языкознания. Материалы шестой научно-методической конференции кафедр русского языка Уральской зоны", Оренбург, 1967.
160. Русская диалектология, под ред. проф. Н.А.Мещерского, М., 1972.
- 160^a. Русская диалектология, под ред. Р.И.Аванесова и В.Г.Орловой, М., 1964.
161. С в е н ц і ц ь к и й І.С. Бойківський говір с.Бітля, - ЗНТШ, т.СХІУ, Львів, 1913.
162. С е д и щ е в А.М. Славянское языкознание, т.І, М., 1941.
163. С и н я в с ь к и й О. Норми української мови, Х.-К., 1931.
164. С і м о в и ч В. До морфології українських прикметників. - "Slavia", ročn. XII, seš. 1-2, Praha, 1933.
165. С о б о л е в с к и й А.И. Очерки по истории русского языка, ч.1, К., 1884.
166. С о б о л е в о к и й А.И. Опыт русской диалектологии, СПб., 1897.
167. С о б о л е в р к и й А.И. Лекции по истории русского языка, изд. IV, М., 1907.
168. С о л о н с ь к а Г.Т. До вивчення українських говорів Воронежчини та їх зв'язку з іншими діалектами української мови. - "О.О.Потебня і деякі питання сучасної славістики", Харків, 1962.
169. С о л о н с ь к а Г.Т. Загальнонародні і локальні риси у фонетиці українських говірок Воронежської області РРФСР. - "Питання літературознавства та мовознавства. Тези доповідей та повідомлень республіканської наукової конференції /травень 1967/, Харків, 1967.
170. С о л о н с к а я Г.Т. Украинские говоры Воронежской области, автореф. канд. дисс., Харьков, 1967.
171. С о р о ч а н А.И. Описание говора с.Монастырского Подольской губернии. - "Известия ОРЯС АН", т.ХІІ, кн.4, СПб., 1912.
172. С т а н і в с ь к и й М. Діалектне забарвлення мови Юрія Федьковича. - "Наукові записки Чернівецького університету, т.42. Серія філологічна, вип.ІІ. Питання історії і діалектології східнослов'янських мов", кн.ІІ, вид-во Львівського університету, 1961.
173. С т е б л и н - К а м е н о к и й М.И. К теории звуковых изменений, ВЯ, 1966, № 2.
174. С т о й к о в С. Говорът на село Бешенъ в Банат. - "Български език", год X, 1960, кн.2-3.
175. С т о й к о в С. Към вокалізма на смольнския говор. Преглас на гласна а в ѣ.е в говора на с.Триград, Девинско. - "Език и литература", год ХІІ, 1962, кн.1.
176. С т о й к о в С. Българска диалектология, София, 1962.
177. С т о й к о в С. Към диалектния вокалізм на български език /Преглас на гласна а в гласна ъ/. - "Славистичен сборник /По случай У Международен конгрес на славистите в София/", София, 1963.
178. С т о й к о в С. Банатският говор, София, 1967.
- 178a. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика, за ред. акад. АН УРСР І.К.Білодіда, К., 1969.
179. Т и м ч е н к о Є. Причинки до української діалектології. Властивості говірки с.Пахутинець і с.Кремінної Проскурівського повіту Подільської губернії. - "Записки Українського наукового товариства в Києві", кн.1, К., 1908.
180. Т и м ч е н к о Є. Курс історії українського языка, К., 1927.
181. Т и м ч е н к о Є. Історичний словник українського языка, т.1, К.-Х., 1930.
182. Т о ц ь к а Н.І. Палатографічне дослідження голосних у говірках української мови. - "Праці АІ Республіканської діалектологічної наради", К., 1965.

183. Грубецкой Н.С. Основы фонологии, М., 1960.
- 183а. Филин Ф.П., Происхождение русского, украинского и белорусского языков, М., 1972.
184. Хабургаев Г.А. К вопросу об интерпретации падежного синкретизма в русских говорах, ВЯ, 1963, № 3.
185. Чернык П.Я. Очерки по истории и диалектологии северновеликорусского наречия, Иркутск, 1927.
186. Черняк В.С. Из спостережень над системою голосних фонем бойківського говору. "Доповіді та повідомлення Львівського університету ім.Ів.Франка", вип.УП, ч.І, Львів, 1957.
187. Черняк В.С. Характеристика системи голосних фонем бойківського говору. - "Питання українського мовознавства", кн.ІУ, вид-во Львівського університету, 1960.
188. Чучка П.П. Система голосних у говірці села Баранинці Ужгородського району. - "Наукові записки Ужгородського університету", т.ХІУ, вид-во Львівського університету, 1955.
189. Чучка П.П. Українські говірки околиці Ужгорода в їх відношенні до інших сусідніх говорів і мов. - "Наукові записки Ужгородського державного університету", т.ХХУ, Ужгород, 1958.
190. Чучка П.П. Деякі особливості українських говірок Брестського району Білоруської РСР. - "Праці XI Республіканської діалектологічної наради", К., 1965.
191. Шахматов А.А. Исследования в области русской фонетики, Варшава, 1893.
192. Шахматов А.А. Курс истории русского языка, ч.П, СПб., 1911-1912.
193. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка, Петроград, 1915.
194. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія в пам'ятників письменської староукраїнщини XI-XVІІ вв., К., 1922.
195. Шило Г.Ф. Палатограми українських звуків і система фонем української мови. - "Вопросы славянского языкознания", кн.І, Львов, 1948.
196. Шило Г.Ф. Явище переходу "е" в "а". - "Доповіді та повідомлення Львівського педагогічного інституту. Серія філологічна", вип.П, Львів, 1956.
197. Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, Львів, 1957. 152
198. Шимановский В. Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси, Варшава, 1897.
199. Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV-XV вв. - "Збірник комісії для дослідження історії української мови", т.І, К., 1931.
200. Яцимирский Б.М. Описание говора г.Старой Ушицы Подольской губернии. - "Сборник ОРЯС АН", т.ХСІУ, № 3, Петроград, 1915.
201. Васага А. Wymiany ra (>re), ja (>je) na Mazowszu. - "Poradnik językowy", 1958, zesz. 1.
- 201^a. Вросх О. Weitere Studien von der sjovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn, Kristiania, 1899.
202. Деjna К. Podolsko-wołyńskie pogranicze językowe, Tarnopol, 1938.
203. Деjna К. Fonologiczny system języka ukraińskiego. - "Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego", zesz. X, Kraków, 1950.
204. Деjna К. Gwary ukraińskie Tarnopolzczyzny, Wrocław, 1957.
205. Деjna К. Wyrównania oboczności 'o: 'e oraz 'a: 'e w gwaraх polskich. - "Język polski", XLII, 1962, 3.
206. Деjna К. Południowokieleckie przesunięcie artykulacji ɔ ku przodowi. - "Rozprawy Komisji językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego", t. VIII, Łódź, 1962.
207. Деjna К. O niektórych procesach różnicowania się wokalizmu. - "Rozprawy Komisji językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego", t. XII, Łódź, 1968.
208. Геbauer J. Historická mluvnické jazyka českého, díl I, Praha, 1963.
209. Геровский Г. Jazyk Podkarpatské Rusi. - "Československá vlastivěda", Díl III Jazyk, Praha, 1934.
210. Ногалек К. Úvod do studia slovanských jazyků, Praha, 1962.
211. Нугер О. К české přehlasce a v ě. - "Listy filologické", 34 (1907).
212. Янów J. Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych, Lwów, 1926.
213. Янów J. Z fonetyki gwar huculskich. - "Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski", vol. II, Cracoviae, 1928.
214. Янów J. Ze stosunków językowych rusko-rumuńskich. - "Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie", VII (1927), Lwów, 1928. 153

215. J a n ó w J. Ze stosunków językowych mańorussko-rumuńskich. - "Сборник ОРЯС АН СССР", т. CI, № 1, 1928.
216. K a r a ś M. Polskie dialekty Orawy, cz. I, Kraków, 1965.
217. K o m a r e k M. Zur Entwicklung des tschechischen Vokalsystems. - "Zeitschrift für Slawistik", B. I, H. 4, Berlin, 1956.
218. K o m a r e k M. Historická mluvnice česka, Praha, 1958.
219. K u r a s z k i e w i c z W. Gramoty galicko-wołyńskie XII-Y wieku. Studium językowe, Kraków, 1934
220. K u r a s z k i e w i c z W. Uwagi o łemkowskiej gwarze Polanek i Komtoszy na Szaryszu. - "Sborník Matice slovenskej", ročn. XY (1937), č. 1-2.
221. K u r a s z k i e w i c z W. Z badań nad ikawizmem w ruskich gwarach karpaccich. - "Lud słowiański", t. IY, zesz. I, Kraków, 1938.
222. K u r a s z k i e w i c z W. Rozwój a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny. - "Studia z filologii polskiej i słowiańskiej", t. III, Warszawa, 1958.
223. L a m p r e c h t V. Vývoj fonologického systému českého jazyka, Brno, 1966.
224. L e h r - S p ł a w i ń s k i T. Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej. - "Przegląd współczesny", 70, Kraków, 1928.
225. L e h r - S p ł a w i ń s k i T., S t i e b e r Z. Gramatyka historyczna języka czeskiego, cz. I, Warszawa, 1957.
226. Ł e s i ó w M. System fonetyczny gwary hutniańskiej. - "Rozprawy komisji językowej (Łódzkiego Towarzystwa Naukowego)", t. Y, Łódź, 1957.
227. N i t s c h K. Dialekty języka polskiego. - "Encyklopedia polska", t. III, cz. II, Kraków, 1915.
228. O g o n o w s k i E. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Lemberg, 1880.
229. P ă t r u ț I. Fonetica graiului huțul din valea Sucevei, București, 1957.
230. P a u l i n y E. Fonologický vyvin slovenčiny, Bratislava, 1963.
231. R a b i e j Z. Dialekt Bojków. - "Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności", t. XXXIII (1932), 6, Kraków, 1933.
- 231^a. R o m p o r t l M. K akustické podstaté a klasifikace ok-luziv. - "Acta Universitatis Carolinae. Philologica. Slavica Pragensia", IV, 1962.
232. S a p i r E. Sound Patterns in Language. - "Language", 1925, N 2.
233. S ł a w s k i F. Słownik etymologiczny języka polskiego, t. II, Kraków, 1958-1965.
234. S o k a l s k i B. Powiat sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym, Lwów, 1899.
235. S t a n i s l a v J. Dejiny slovenského jazyka, Bratislava, 1958.
236. S t i e b e r Z. Dwa problemy fonologii słowiańskiej. - "Lingua Poznaniensis", I, 1949.
237. S z e m ł e j J. Z badań nad gwarą łemkowską. - "Lud słowiański", t. III, Kraków, 1934.
238. T a s z y o k i W. Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego, cz. I. Przejście ra > re, Lwów, 1934.
239. T a s z y o k i W. Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego, cz. II. Przejście ja > je, Lwów, 1934.
240. T r a v n i č e k F. Historická mluvnice československá, Praha, 1935.
241. T r u b e t z k o y N.S. Phonologie und Sprachgeographie. - "Travaux du Cercle Linguistique de Prague", 4, 1932.
242. W a g i l e w i c z J. Gramatyka języka mańorusskiego w Galicji, Lwów, 1845.
243. W e r c h r a t s k i j J. Über die Mundart der galizischen Lemken, AfslPh, B. XII, Berlin, 1892.
244. W e r c h r a t s k i j J. Über die Mundart der Marmaroscher Ruthenen, Stanislaw, 1883.
245. W e r c h r a t s k i j J. Die Mundart der Gegend von Uherci bei Lisko, AfslPh, B. XXV, 3.
246. V í r a J. Hláskoslovi osturňského hovoru. - "Sborník Matice slovenskej", ročn. VIII (1930).
247. V o r á č J. Česká nářečí jihozápadní. Studie jazykové zeměpisná, č. I, Praha, 1955.
248. Z a w a d o w s k i L. Lingwistyczna teoria języka, Warszawa, 1966.
249. Z w o l i ń s k i P. Fonemy potencjalne. - "Sprawozdania PAU", N 3, 1951.
250. Z w o l i ń s k i P. Stosunek fonemu y do i w historii języków słowiańskich. - "Z polskich studiów slawistycznych. Prace językoznawcze i etnograficzne". Warszawa, 1958.

Зміст

Вступ	3
Опозиція /д/ ~ /е/	10
Функціонування лабіалізованих голосних	55
Розрізнення /е/ з /а/. Перезвук а > е після м'яких приголосних	80
Бібліографія	139

Антон Николаевич Залеский

ВОКАЛИЗМ ЮГО-ЗАПАДНИХ ГОВОРОВ
УКРАїнСКОГО ЯЗЫКА
(На українском языке)

Друкується за постановою вченої ради
Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР

Редактор Н.С.Редичук
Художній редактор М.І.Возний
Технічний редактор А.А.Якубенко
Коректор С.В.Лісіцина

БФ 03504. Зам. 1062. Вид. № 102. Тираж 900. Формат 60x84 1/16.
Друк. фіз. арк. 9,75. Умовн. друк. арк. 9,07. Обліково-видавн. арк. 9,82.
Підписано до друку II.XI 1973 р. Ціна 97 коп.

Видавництво "наукова думка", Київ, Респіна, 3.
Київська друкарня наукової книги Республіканського
виробничого об'єднання "Поліграфкнига" Держкомвидаву УРСР,
Київ, Респіна, 4.

97 коп.

„НАУКОВА ДУМКА“